

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRAM

Fra Ringkøbing Amts Museer · 1982

FRAM

ISBN 87-88412-00-8
ISSN 0108-3643

FRAM

Fra Ringkøbing Amts Museer

1982

Museumsrådet i Ringkøbing Amt

FRAM – Fra Ringkøbing Amts Museer
udsendes af Museumsrådet i Ringkøbing Amt som fælles årbog for de museer,
som er knyttet til museumsrådet

Redaktion: Benny Boysen, Struer (redaktør),
Ellen Damgaard, Lemvig, Jens Aarup Jensen, Ringkøbing
og Jørn Otto Hansen, Herning

Tilrettelæggelse: Jens Lorentzen og Benny Boysen

Omslagsfotos: Kjeld Hansen

Tryk: Christensens Bogtrykkeri, Bogtryknergården a-s, Struer

Ekspeditionsadresse:
Holstebro Museum, Museumsvej 1, 7500 Holstebro. Tlf. 07-42 29 23

Indhold

- Museumsinspektør Ellen Damgaard, Lemvig Museum:*
7 Et landskab fortæller kulturhistorie
Om museernes oplæg til amtets fredningsplan
- Museumsinspektør Jens Aarup Jensen, Ringkjøbing Museum:*
24 Under Sønder Vium kirke
– jernaldergrav, hedeopdyrkning og sandflugt
- Museumsinspektør Hans Rostholm, Herning Museum:*
41 Et vejanlæg fra 1500-tallet ved Højris øst for Ikast
- Slægtsforsker Rigmor Lillelund, Naur
og museumsinspektør Torben Skov, Holstebro Museum:*
57 Guldsmede i Ringkøbing indtil år 1800
En foreløbig orientering
- Museumsinspektør Peter Dragsbo, Esbjerg Museum
og museumsinspektør Kim Clausen, Skjern Museum:*
82 Stationsbyundersøgelserne
Arbejdet i Ribe og Ringkøbing amter
- Museumsleder Benny Boysen, Struer Museum:*
103 Brud med en søfartstradition
»Østfjord« og »Venøsund«, Limfjordens første coastere
- Museumsinspektør Maria Rytter, Herning Museum:*
112 Fundet af ukendte Blichermanuskripter
- Museumsdirektør Ulla Thyrring, Herning Museum:*
116 Blichermuseet på Herningsholm
- 127 Glimt fra museernes arbejdsmark

Forord

En nyskabelse, som kom med museumsloven af 1976, var amtsmuseumsrådene – et organ, hvor museumsfolk og politikere arbejder sammen om den bedste udnyttelse af de ressourcer, samfundet stiller til rådighed for museumsaktiviteter.

En følge heraf var udarbejdelse af langtidsplaner for hvert enkelt museum. Af disse planer fremgik det, at de fleste museer i Ringkøbing Amt savnede mulighed for at publicere resultater af det arbejde, som foregår rundt på museerne, så vel over for bevilligende myndigheder som over for den store kreds af mennesker, der med interesse og trofasthed har knyttet sig til museumsarbejdet gennem medlemskab af en museumsforening.

Museumsrådet i Ringkøbing Amt vedtog da udgivelsen af en fælles årbog for amtets museer, og hermed foreligger første bind af FRAM – Fra Ringkøbing Amts Museer – et navn som i øvrigt hos mange straks vil skabe en association med duft af nordisk opdagelse og erobring af ny viden om den verden, der omgiver os.

Af denne første årbogs artikler vil det fremgå, at museernes brede samfundsinteresse rækker fra de tidligste spor af vore forfædres færden til planlægning af, hvilke elementer i det nuværende samfund, der bør sikres, således de kan bringes med ind i fremtiden. Dertil vil vi hvert år bringe et portræt af et af amtets museer. I Blicheråret 1982 er naturligt nok valgt Blichermuseet på Herningsholm.

Desuden bringes i billeder og tekst en række glimt fra museernes arbejdsmark – også her med mange berøringsflader til forskellige tider og dele af samfundet i Ringkøbing Amt.

Struer Museum i oktober 1982

Benny Boysen

Redaktør af FRAM

Et landskab fortæller kulturhistorie

Om museernes oplæg til amtets fredningsplan

Ringkøbing amt har altid været et af de tyndest befolkede i Danmark. Alligevel er der næppe mange kvadratmeter land, hvor ikke mennesker gennem de sidste mange tusind år har sat sine spor. De har bygget gravhøje, kirker og borge, deres vogne har trukket dybe hjulspor i bakkerne, de har gravet ler, tørv og mergel, fældet skov, pløjet hede op, plantet læhegn, opført skoler og forsamlingshuse, indvundet land og bygget diger mod havet, befæstet vigtige overgange fra landsdel til landsdel, anlagt jernbaner og landeveje og rejst mindsten for deres forgængere. Ikke blot oldtidens gravhøje og middelalderens kirker, men også det tyvende århundredes betonbunkers og grusgrave er minder om menneskers færden i et landskab. For den, der har øje for det, fortæller landskabet et spændende stykke Danmarkshistorie. Kulturlandskabet, kalder man det, i modsætning til naturen, der ikke er formet ved menneskers indsats. De skriftlige kilder til fortidens historie kommer på arkiv, brugsgenstande og billeder fra tidligere slægtled kommer på museum; men hvad med kulturlandskabet? Kan vi sikre det, så også vore efterkommere kan læse den historie, som det fortæller?

Mange spørgsmål melder sig: hvilke minder findes i landskabet? er nogle vig-

tigere end andre? kan de fredes eller sikres på anden måde uden at man standser den nutidige udvikling, der jo også er en del af et historisk forløb? Hvordan og på hvilken vægt skal man veje de mange menneskeskabte spor i landskabet – et middelalderligt voldsted ved Nisum Fjord, en kridtgrav ved Hjerm, en beskedne stationsbygade i Skjern, en kirkegård i Ferring med hvide stakitter om gravene, et fjordfiskerleje i Stauning, en folkelig mødeplads på Sir Lyngbjerg, en kloster-tomt ved Tvis, et læhegn af nåletræer på de sandede jorder øst for Ringkøbing. Noget er forholdsvis nemt og håndterligt – en gravhøj er altid fredet, en middelalderlig borgvold let at afgrænse og beskytte mod vore dages opdyrkning og udstykning. Men det meste af landskabet og bebyggelsen er jo i brug – man kan ikke totalfredede en hel stationsby, og det er der ingen, der ønsker.

Hvorfor nu disse overvejelser, og hvad kommer de museerne ved? Jo, i januar 1981 fik museerne i Ringkøbing amt en henvendelse fra Amtsfredningsinspektoratet. Her var man af Miljøministeriet ligesom i alle amter blevet bedt om at udarbejde en såkaldt fredningsplan. Denne plan skulle blandt andet rumme en oversigt over de kulturhistoriske interesser i amtet; det kunne være bygninger, gamle

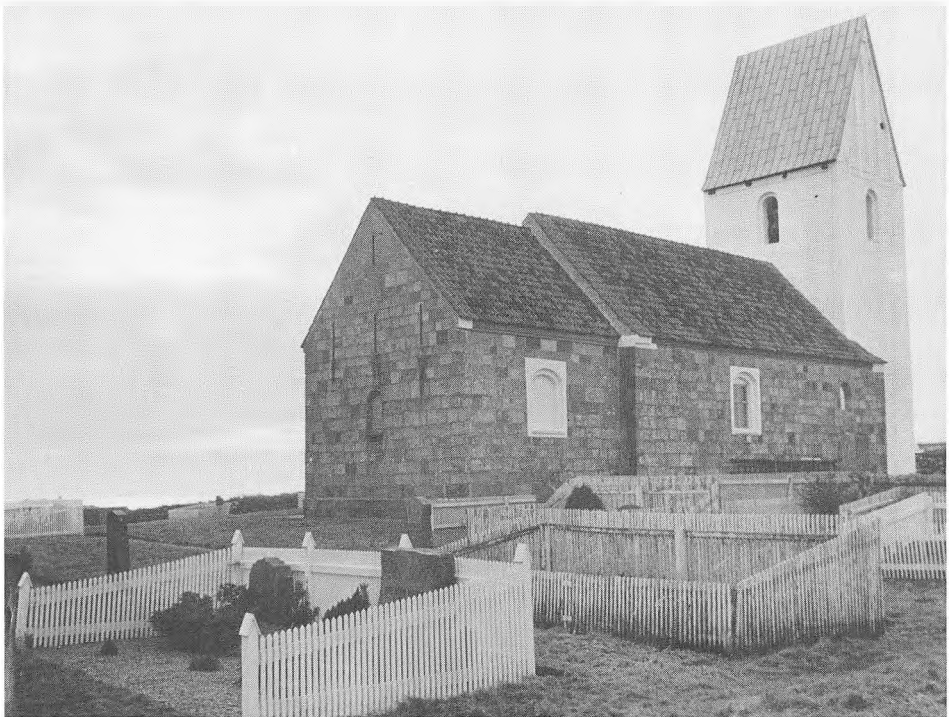

Landskabet ved Idum kirke viser et heldigt eksempel på samspillet mellem natur og kultur (fot. Holstebro Museum).

vejanlæg, diger, voldsteder og andre enkeltelementer, men man ville også gerne i planerne have en oversigt over områder, hvor der var en særlig høj koncentration af kulturhistorisk interessante anlæg. Formålet med en sådan fredningsplan skulle være at give teknikere og politikere et stykke værktøj, der kunne bruges, når man skulle planlægge nye anlæg i landskabet.

Måske skulle et nyt rensningsanlæg placeres et andet sted, hvis man i fredningsplanen kunne se, at det ellers ville komme til at ødelægge et landskab af høj kulturhistorisk værdi.

I de fleste amter har amtets fredningsfolk spurgt museerne til råds i denne sag, og museerne har engageret sig i arbejdet, fordi man fandt, at det var en naturlig del af museumsvirksomheden. Ikke blot er landskabet en vigtig kilde til fortidens historie på linie med arkivernes og museernes øvrige materiale, men de fleste museer har i forvejen gennem mange år deltaget i bevarings- og fredningsarbejde, for eksempel når det gælder fortidsminder og bygningsværker. Ved at deltage i arbejdet med fredningsplanen kunne museerne øge deres viden om egnens historie, og det kunne komme ikke blot politi-

En kirkegård ved Trans med hvide stakitter som læ mod vestenvinden. Kirkerne og kirkernes omgivelser er beskyttet gennem lovgivningen, men selve kirkegårdene er ikke (fot. P. H. Moustgaard).

kere og teknikere til gode, men også museernes brugere i almindelighed.

Museerne har også et mere langsigtet mål med at deltage i arbejdet. I den nuværende naturfredningslov findes en bestemmelse om, at fortidsminder, det vil sige gravhøje, bopladser og lignende fra forhistorisk tid, der trues af ødelæggelse på grund af vejanlæg eller udstykning, først skal undersøges af arkæologer på det offentlige regning. Denne paragraf ser museerne gerne udvidet til også at omfatte nyere tid. En fjordfiskerhavn, der skal omdannes til marina og feriecen-

ter, bør undersøges, beskrives og gennemfotograferes af museumsfolk inden de store ændringer, lige så vel som en jernalderboplads, der skal bebygges med parcelhuse.

Amternes fredningsfolk havde allerede tidligere arbejdet med fredningsplanlægning. I 1972 udgav Ringkøbing amt en landskabsanalyse, der blandt andet rummede en summarisk oversigt over enkelt-elementer af kulturhistorisk interesse – kirker, herregårde, voldsteder, gamle vejforløb, gravhøje og bopladser fra forhistorisk tid. Man havde også forsøgt at

Museumsfolkene på udflugt, her i Hoven i den sydlige del af Ringkøbing amt (fot. Benny Boysen).

udpege områder med særligt store værdier af kulturhistorisk art. Museerne var blevet spurgt til råds, men deres bidrag var i flere tilfælde ret beskedne, da der dengang kun var ansat fagligt uddannet personale på et enkelt museum.

I foråret 1981 tog museerne i Ringkøbing amt fat på arbejdet med den nye fredningsplan, idet hvert museum dækkede sit eget geografiske område. Der blev udarbejdet oplæg fra Herning Museum, Hjerl Hede, Holstebro Museum, Lemvig Museum, Ringkøbing Museum, Skjern Museum og Struer Museum. Thyholm Egnshistoriske Forening bidrog med en liste over anlæg af kulturhistorisk interesse på Thyholm. Hele amtet skulle således være beskrevet i oplæggene. Det følgende efterår og forår foretog museumsfolkene sammen med amtsfredningsinspektør Gert Alsted en række udflugter

i amtet til de lokaliteter, der var fremhævet i museernes oplæg. Vi kørte ad landeveje med milesten fra slutningen af 1600-årene, gennem andelstidens landsbyer, over heder og i plantager, så på bygninger, hulveje, egekrat, grusgrave, vandmøller, diger og afvandingskanaler, engvandingsanlæg, højrækker, kalkovne, jagthytter, fiskerredskabsskure. Oplægget til fredningsplanen var ikke længere blot papir, men et billede af en varieret og spændende virkelighed.

Det er ikke tanken her at give en beskrivelse af alle de anlæg, som museerne har peget på i deres forslag til fredningsplanen; men jeg skal trække nogle områder frem, som dels er karakteristiske for Ringkøbing amt og dels rummer mange elementer af kulturhistorisk interesse.

Et af de områder, som man allerede i Landskabsanalysen i 1972 udpegede som særligt spændende, er kyststrækningen fra Thyborøn til Nymindegab med det tilhørende fjordlandskab. Selve Thyborøntangen længst mod nord er ét stort vidnesbyrd om havboernes århundrelange kamp mod havet; tangen er sikret med diger, og særlig det østlige, hvor jernbanen og landevejen nu løber, har interesse som et minde om den hårdnakkede kamp, der stod gennem flere årtier i dette århundrede om, hvorvidt Thyborøn Kanal skulle lukkes eller forblive åben. Ved det vestlige, ældre havdige findes træplader med årstal for opførelsen af de høfder, der ligger ud fra kysten. Længere syd på findes flere eksempler på havboernes arbejde med at sikre sig mod oversvømmelser både fra havet og fra fjorden. I området ved Vesperne og Plet enge

Sporene af Tvis Kloster ved Holstebro. Ville man også i dag have ført en vej lige tværs over klosterbanken? (fot. Holstebro Museum).

ligger en række diger, afvandingskanaler og pumpestationer, der skal beskytte strandene mod fjorden; de ældste af anlæggene går tilbage til stormfloden i 1825. Flere af gårdene på Harboørelandet har desuden stadig sine gamle markdiger, det gælder for eksempel Flyvholm og Rønlangergård. Også den spredte, træløse bebyggelse rummer elementer, der burde sikres. Mest markant i landskabet ligger fiskerbyen Langerhuse; her er enkelte huse i den traditionelle vestjyske byggeskik – enlængede huse med de halvvalmede gavle i øst og vest – men i øvrigt er det mest iøjnefaldende bebyggelsen fra årene 1915-1925, rødstens- eller gulskalkede huse i halvanden etage med kviste og

cementstenstag. Husene ligger samlede i et åbent landskab, og bebyggelsens sluttede karakter står i kontrast til den flade græsslette omkring den. Et træk typisk for den forblæste egn er mangelen på træer og haver ved husene.

Harboøreområdet rummer også en række minder om redningsvæsenets historie, der netop tog sin begyndelse på denne egn. Her skal nævnes Flyvholm redningsstation, der nu er indrettet til museum, og mindesmærkerne for omkomne fiskere, søfolk og redningsmænd på Harboøre kirkegård.

Længere mod syd kommer Bovbjergknuden, hvor de første høfder på Vestkysten blev bygget i 1875. De er idag erstat-

Bovbjerg-området med minder om den tidlige turisme og om Kystinspektoratets arbejde for at sikre kysten. Midt i billedet det nu helt forfaldne Bovbjerg Badehotel, til højre Kystinspektoratets støbeplads, og bag hotellet Ferring kirkegård med de hvide stakitter (fot. Amtsfredningsinspektoratet).

tet af andre, men der er sat en mindesten for initiativtageren, fyrmester Grove. På Bovbjerg findes stadig Kystinspektoratets støbeplads for hofdeblokke med maleriske røde træhuse. Bovbjerg Fyr fra 1877 er stadig i brug, men bygningerne er et bevaringsværdigt minde om bestræbelserne for at betrygge søfarten langs den jyske vestkyst. Ferring og Trans kirkegårde vidner om vestenvindens magt; her er ingen træer, hække eller overdådige blomster, kun grønsvær og hvidmalede stakitter omkring gravstederne.

Syd for Trans falder landet ned mod Dybe å's udmunding i havet. Her var i forhistorisk tid en stor udskibningsplads, og herfra løber øst ind mod Holstebro og med kurs mod Hærvejen den store række af oldtidshøje, som man mener har kantet et vejforløb. Vejen har løbet i vandskellet, på grænsen mellem den magre hedslette og den fede moræne.

Et stykke inde i landet krydses den af volden Rammedige, et anlæg fra forhistorisk tid, hvis alder og funktion har været diskuteret.

Rammedige med nogle af højene langs oldtidsvejen (fot. Hauberg 1909).

Ved Mærsk i Fjaltring findes inden for et begrænset område en række eksempler på kystsikringsarbejder fra dette århundrede, og der arbejdes stadig aktivt med sikring af området. I den nærliggende nedlagte Tuskjær redningsstation, der nu tilhører Beboerforeningen i Fjaltring, kunne man indrette en udstilling om kystsikring, der kunne indgå i et ekskursionsforløb for skoler. Ved Nissum Fjord findes en række rester af de forsøg, der blev gjort i forrige århundrede på at indvinde land ved at tørlægge fjorden, først og fremmest den gamle sluse i Thorsminde og »æ engelskdige« ved Færgen i Nees.

Denne fjord kantes desuden af en række små fjordfiskerlejer med hytter og tjæregryder, steder hvis eksistens trues både af naturfredningsbestemmelser og af fiskerilovgivningen. Et markant minde om fortiden findes ved den østlige del af Nissum Fjord, nemlig herregården Nørre Vosborg og dens forgænger på voldstedet ude i engene ved Storåens gamle leje. Hele dette område har stor historisk interesse, og voldstedets omgivelser burde sikres, både af hensyn til eventuelle bygningsspor og af hensyn til selve landskabets karakter med det store udsyn over engene mod fjorden.

Stauning havn ved Ringkøbing fjord.

Længere mod syd på Husby Klit og Holmslands Klit præges landskabet af de statelige klitgårde, hvoraf kun enkelte er fredede. Strandgården i Husby og Abelines Gård i Haurvig er indrettede til museer, der fortæller om livsvilkårene på klitten. Mange af de øvrige klitgårde burde sikres mod større ombygninger og mod ændringer i deres nærmeste omgivelser. Også de sidste rester af det oprindelige sæsonfiskeri på klitten, nemlig bevarede tomter efter eseboder blandt andet i Klegod, burde sikres. For Ringkøbing Fjord gælder det samme som for Nisum Fjord og Limfjorden, at de små fjordfiskerlejer bør sikres mod for store forandringer; en endnu uspoleret havn er for eksempel Stauning havn ved Ringkøbing

Fjords østside. Sømærkerne langs Vestkysten er en dekorativ og karakteristisk del af kystens profil. Selvom de stadig er i brug og derfor ikke umiddelbart truede af nedlæggelse, er det bygningsværker, som man bør være opmærksom på som kulturmindestmærker, hvis navigationsteknikken efterhånden gør dem overflødige. På denne del af kysten findes desuden en række spændende anlæg fra 2. Verdenskrig, nemlig de tyske befæstninger i Houvig. Det var et af tyskernes hovedpunkter på den jyske vestkyst og bestod af tre områder med radaranlæg, kystartilleri og luftværnsbatterier. En del af betonkonstruktionerne er velbevarede, og koncentrationen af befæstningsanlæg gør området velegnet til ekskursionsmål i undervisningsøjemed.

Længst mod syd i kystområdet ligger Tipperne, der i forvejen har fredningsfolkens interesse på grund af det rige fugleliv. Selve Tipperne og det tilgrænsende område inde i land rummer desuden en række minder om kampen mod sandflugten. På Værnet ligger en del stærkt omdiskuterede jagthytter, en uregulær bebyggelse af små træhuse; efter museernes mening repræsenterer disse hytter en kulturhistorisk værdi, og man bør derfor gå forsigtigt til værks over for dem, hvis man ønsker at begrænse deres antal af naturfredningshensyn.

Et andet væsentligt område i Ringkøbing amt strækker sig netop her fra den sydlige ende af Ringkøbing Fjord og mod nordøst. Også dette område havde fredningsfolkens interesse allerede i 1972, da Landskabsanalysen udkom. I dette område findes en landskabelig hel-

Udsigt over de tyske befæstningsanlæg ved Houvig (fot. Ringkøbing Museum).

hed, repræsenterende de mest karakteristiske landskabstyper i den sydlige del af amtet: eng og marsk, flodslette, eroderet bakkeø, ådale, hede og plantage og endelig moser og kær. Området bærer præg af 8000 års uafbrudt beboelse. Nogle elementer i dette område skal nævnes.

Der er den fredede Dommergård, der ligger ved et stykke af den gamle landevej, Lundenæs voldsted, Ganer Mølle med møllehus, møllegård og købmandshandel, hulvejen i Helmsdal, jernalderagrene på Troldbakke, Dejbjerg præstegårdsmose, hvor Dejbjergvognene blev fundet, den fredede Bjørnemos, rakker-

En af de omdiskuterede jagthytter på Værnet. Skal de fjernes af hensyn til naturfredningen, eller er de bevaringsværdige ud fra en kulturhistorisk betragtning? (fot. P. H. Moustgaard).

En menneskebolig på Ørre Hede, som ved sin beliggenhed understreger landskabet – en klassisk hedeudsigt. Det ville være synd, hvis den forsvandt (fot. Kjeld Hansen).

bopladserne på Dejbjerg hede, Bundsbæk Mølle, der nu er indrettet til museum, byen Rækker Mølle, der er opstået omkring vandmøllen, statshusmandskolonien på Slumstrup hede, Finderup Missionshus og endelig selve Skjern By, der rummer minder om tiden som jernbaneknudepunkt, for eksempel det fredede

vandtårn ved banen. Dette er blot nogle af de enkeltelementer, der indgår i området, som byder på gode muligheder for en kulturhistorisk sammenhæng i formidlingen af landskabet.

Karakteristisk for Ringkøbing amt er i særlig grad de gamle hedelandskaber i amtets midte. Her kan man i landskaber-

Et minde om amtets åndelige strømninger, Ørre Missionshus opført 1889 (fot. Jørgen Borg).

ne finde minder om og spor efter hedens kolonisation. Omkring Sindinggård og Ørre Hede findes en række mindesmærker, som vidner om hedelandskabet og tillige om Blichers person og forfatter-skab og hans tilknytning til området. Der tænkes på Ørre hede med den lille ensomt liggende beboelse, sporene efter Johannes Axelsens bolig og Blicherstenen. Her kan Blichemuseet på Herningsholm samle en række formidlingsmæssige tråde. Endvidere kan fremhæves Sindinggård, som i landøkonomiske henseende spillede en central rolle i den tidlige opdyrking, og endelig bør det bemærkes, at der i Kvindevad findes spor efter mergelgrav-

ning, det første i Jylland. I Bording sogn ligger kolonien Christianshede, der minder om den ældste kolonisation på Alheden, og i Søby med brunkulsmuseet giver brunkulslejerne og sporene af den interimistiske bebyggelse et andet eksempel på nybyggervirksomhed. Det midtjyske område er også rigt på minder om hedselskabets virksomhed; her kan nævnes Høgildgårds Plantage og Birkebæk samt engvandingens anlæggene omkring Skjern å og Hesselvig Enggård.

Endnu et område i amtet med eksempler på et tusindårigt udviklingsforløb inden for en snæver grænse må nævnes, nemlig området omkring Muldbjerg-

Fredet stenliste ved Bundsbæk Mølle opført 1804.

Hover. Strækningen på begge sider af Hover å fra Muldbjerg i øst til Ølstrup-vejen i vest er rigt på kulturhistoriske minder fra oldtid til nutid, og området er velegnet som ekskursionsmål. En eventuel formidling kunne foregå med Muldbjerg Mølle som udgangspunkt, når denne engang blev istandsat. Et udvalg af minder fra forhistorisk tid til nutid skal nævnes: Muldhøje, hvor den kendte egekistegrav blev udgravet for hundrede år siden, en delvis bevaret nord-sydgående høj række, der krydser åen vest for Vadstrup, hvor der i den nordlige åbrink er et system af gamle hulveje, den middelalderlige Hover kirke, engvandingskanalen langs sydsiden af Hover å, udgående fra Vadstrup og endnu synlig i terrænet på en

strækning af cirka fem kilometer, mergelgrave på begge sider af vejen til Ølstrup, Muldbjerg station, tegnet af arkitekten Ulrik Plesner, med den delvis bevarede banestrækning, der fungerer som spadseresti til Spjald og som offentlig vej til Grønbjerg, et naturskønt hede- og plantageområde i den sydøstlige udkant af Hoverdal Plantage, Muldbjerg Mølle, der har været udgangspunkt for andelsbevægelsen på egnen og som en overgang fungerede som elværk. Den lokale historiske interesse har givet sig udslag i, at sogneforeningen har overtaget Muldbjerg Mølle og stiftet en selvejende institution med det formål at bevare bygningen og finde en passende anvendelse for den.

Ringkøbing amt har været præget af mange små herregårde; der kan nævnes Ryssesteen, Kappel og Bækmark, Qui-

Heller ikke kirkedigerne er beskyttet ved nogle lovmæssige bestemmelser. Sættes de op med cement i midten, mister de deres gamle karakter (fot. Holstebro Museum).

strup, Volstrup og Ausumgård, Lønborggård og Lundenæs, Nørre Vosborg, Brejninggård og Herningsholm. Et karakteristisk »herregårdslandskab« finder man syd og øst for Struer; her ligger tre større herregårde, Quistrup, Volstrup og Ausumgård samt en række mindre nu nedlagte. Såvel Gimsing som Hjerm og Vejrum kirker og deres omgivelser er tilbage fra Reformationstiden stærkt præget af herregårdenes ejere. Til de tre eksisterende herregårde hører parker anlagt relativt tidligt efter vestjyske forhold, nemlig i slutningen af 1700-årene og begyndelsen af 1800-årene. Afsmitningen fra herregårdene kan endog iagttages i den lokale navneskik på gårde og institutioner.

Netop ved Vejrum kirke har man i øvrigt en udsigt, hvor man vel mere end noget andet sted i amtet får trukket en bred historisk linie – med en utilsigtet humoristisk pensel.

Fra hovedlandevejen mellem Holstebro og Struer ser man mellem bronzealderhøjene Brokhøje den middelalderlige Vejrum kirke med sit »herregårdstårn« skænket af ejere til Quistrup og Ausumgård, omgivet af parken plantet af den rationalistiske provst Krarup (stifter af Ringkjøbing Amts Landhusholdnings-selskab, plantningsforegangsmand m.v.). På den ene oldtidshøj er rejst en genforeringssten i form af en dysse, sat af sognets skolebørn med en grundtvigsk lærer som initiativtager. Stenen bærer teksten »Gud sammen førte, hvad sammen hørte« og udtrykker datidens historicisme ved at være indhugget med runelignende skrift!

Udsigt fra bronzealderhøjene mod Vejrum kirke med den falske stendysse i forgrunden (fot. Thorben Lundø).

Skal man opsummere de træk, der ifølge museernes oplæg til fredningsplanen er karakteristiske for Ringkøbing amt, må det blive følgende:

Kyststrækningen langs Vesterhavet fra Thyborøn til Nymindegab med de tilstødende vestjyske fjorde – Limfjordens vestligste del, Nissum Fjord, Vest Stadil Fjord og Ringkøbing Fjord. Her samler interessen sig om de store kystsikringsanlæg, om minderne om landindvindingsforsøgene i fjordene, om fyrvæsen, sømærker og redningsvæsen, om fiskerbyggerierne både ved havet og ved fjordene samt om de tidlige minder om turismen med badehoteller og ældre sommerhusområder.

Vel nok den sidste stump bevaret hovedvejsstrækning i Ringkøbing amt med chaussé-brolægning – landevejen fra Holstebro-Struer til Oddesund (fot. Struer Museum).

Hedelandskabet med de store ådale, med bevarede hedearealer og med plantager. Her er det særlig minderne om hedeopdyrkningen, der bør sikres, herunder også engvandingsanlæg, samt minderne om den karakteristiske råstofudnyttelse – mergelgrave, lergrave, kalkværker. Ved åløbene findes mange minder om vandkraftens udnyttelse i form af bevarede vandmøller eller spor af sådanne. Ved flere af møllerne er der opstået små møllesamfund med købmand og håndværkerbebyggelse.

Ikke blot selve bygningerne og anlæggene, men også det omgivende landskab omkring herregårde, klostertomter, møller, kirker og voldsteder bør sikres. Det

gælder for eksempel hovedgårdsdiger, karpedamme og parker, møllelandskaber med opstemninger og mølleveje, kirkegårde med mindesmærker eller særlig karakteristiske træk som de hvidmalede stakitter samt udsigten til kirker, til voldsteder og herregårde.

Et andet karakteristisk træk ved Ringkøbing amt er de særlige bebyggelsesformer. Store dele af amtet er såkaldt enkeltgårdsområde, hvor gårdene fra gammel tid har ligget spredt i landskabet, eller højst to eller tre sammen. Dette landskab er vanskeligt at sikre, men man bør være opmærksom på dets særpræg. I landskabet findes endvidere en række særlige byer, opstået i de sidste hundrede år; det

De nye byer i Ringkøbing amt skød op omkring stationer og industrier. Herning Klædefabrik er et eksempel på tekstilindustriens betydning som en faktor, der var med til at ændre det vestjyske kulturlandskab (fot. Herning Museum).

gælder stationsbyer, møllebyer og tidlige industribyer, opstået for eksempel omkring tekstilindustrierne, samt hedekolonisationsbyer. Der findes flere »vejbyer« fra samme tid, opstået hvor der var langt til nærmeste købstad. Spændende er også de mange små »bytilløb«, der er blevet

stoppet i væksten, fordi en landevej er flyttet eller en jernbane anlagt i nabosognet.

Vejene er et andet bevaringsværdigt område. Ringkøbing amt har flere vejstrækninger med Ole Rømer-milepæle fra slutningen af 1600-årene, og der er

adskillige endnu ældre vejforløb, hvoraf de bevarede stykker bør sikres. Et af de ældste vejforløb gennem amtet er som nævnt den såkaldte oldtidsvej, der løber fra Dybe å ind østpå langs grænsen mellem hedesletten og morænen mod Holstebro med retning mod Hærvejen. Dette vejforløb kantes af højrækker fra forhistorisk tid, og det var endnu i brug som hovedfærdselsåre i den nordlige del af amtet i slutningen af 1600-årene. Vejforløbet har siden tjent mere lokale formål og lange stykker af det er stadig i brug. Flere steder findes vejen som hjulspor i marker og plantager, og bør dér bevares. Også senere veje som for eksempel det brolagte stykke af Struer-Oddesund chausséen bør sikres.

Et andet væsentligt kapitel i amtets kulturlandskabs-historie er minderne om de åndelige strømninger. Der er de folkelige mødepladser i det frie som Sir Lyngbjerg og Toftum Bjerge, der er forsamlingshusene, missionshusene og husflids-skolerne. Og der er de mange mindsten for hedeopdyrkere, åndelige førere, litterære personligheder, forkæmpere for afholdssag og folkeoplysning, for plantning og kystsikring.

Endelig skal nævnes minderne om krig og ufred, hvor jo særlig minderne fra anden verdenskrig dominerer. Her er både det nævnte område ved Houvig, men også Oddesundområdet fremhæves i museernes oplæg. Det er et stærkt befæstet overgangsområde over Limfjorden på et af dens smalleste steder. Stedet har lige siden vikingetiden været særligt vigtigt i krigssituationer, og i nyere tid er der både i treårskrigen, 1864 og første og anden

verdenskrig blevet truffet særlige foranstaltninger her. Der burde på stedet være mulighed for formidling af områdets egen historie, både hvad angår det militærstrategiske og betydningen som overfartssted med først færgefart og siden bro og jernbane.

Dette var blot et uddrag af museernes oplæg til fredningsplanen. Som nævnt i indledningen byder et sådant arbejde på mange vanskeligheder. Ingen – heller ikke museumsfolkene – ønsker Ringkøbing amt omdannet til en naturpark eller et fri-landsmuseum, hvor intet må forandres. Man må imidlertid erkende, at både vore dages byggeri, vejanlæg og anlæg til råstofudnyttelse har krævet så megen plads i landskabet, at man nødvendigvis må tænke sig om, før man planlægger nye anlæg. Det er tankevækkende, at der bare siden anden verdenskrig er bygget mere i Danmark, end der blev i hele den forudgående periode fra stenalderen og frem! Derfor har vi pligt til at passe på de værdier i landskabet, som kan fortælle historie.

Museerne har ikke i deres oplæg taget stilling til, hvordan kulturlandskabet og de mange elementer i det kan sikres for eftertiden. Man kunne tænke sig forskellige grader af fredning, frivillige aftaler og måske ad åre en lovbundet pligt og ret til at undersøge væsentlige områder, før der sker store ændringer. Man har heller ikke taget stilling til, hvor midlerne til sådanne fredninger eller undersøgelser skal komme fra. Det er altså spørgsmål, der hører hjemme i en senere debat. I denne omgang har det været museernes formål

Nok det mest imponerende minde i Ringkøbing amt fra anden verdenskrig er befæstningerne ved Oddesund. Men her er tillige betydelige minder om stedets betydning som bindeled mellem landsdelene nord og syd for Limfjorden (fot. Struer Museum).

at frembringe et materiale, der kunne belyse væsentlige sider af kulturlandskabet i Ringkøbing amt. Dette materiale er nu gået videre til Amtsfredningsinspektora-tet, der skal arbejde det sammen med en lang række andre oplysninger – for eksempel om de biologiske, ornitologiske,

rekreative interesser i området. Når vi er færdige med fredningsplanen, vil vi forhåbentlig have et materiale, der kan komme til gavn ikke blot for politikerne, men også for amtets beboere i almindelighed. Det er nemlig deres historie, som landskabet fortæller.

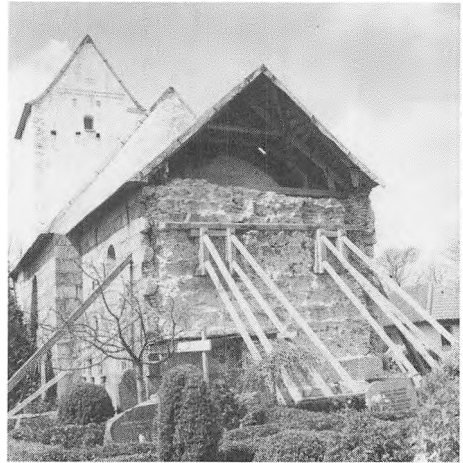
Under Sønder Vium kirke

- jernaldergrav, hedeopdyrkning og sandflugt

Vore gamle kirkebygninger er nok landets vigtigste kulturhistoriske mindesmærker og indgår derfor som et naturligt led i lokalmuseernes løbende formidlingsarbejde. Det er dog ikke noget sædvanligt, at vi ude på museerne har førstehåndskendskab til restaureringer og nye undersøgelser, og vi må endda ofte hente vores viden herom fra dagspressen. Det antikvariske tilsyn med kirkerne påhviler udelukkende Nationalmuseets 2. afd., der må have mere end nok at se til i disse år, hvor den ene kirke efter den anden bliver restaureret. Da det kræver særlig ekspertise at grave i kirkerne, er det normalt også kun Nationalmuseet, der foretager disse undersøgelser. Det er derfor noget af en sjældenhed, at den følgende førstehåndsberetning skrives af en ansat på et lokalmuseum.

Den 23. april 1979 blev jeg ringet op af Hans Stiesdal fra Nationalmuseet og spurgt, om jeg kunne påtage mig et arbejde ved Sdr. Vium kirke. Opgaven gik ud på at følge en udskiftning af kirkens fundament og bl.a. forsøge at identificere et gammelt kulturlag, som man mente at have konstateret ved jordbundsundersøgelser forud for kirkens istandsættelse. Kulturlaget eller muldlaget skulle ligge nede under kampestensslyden og måtte

derfor formodes at være af noget ældre dato end kirken, og af denne grund ønskede man en forhistorisk arkæolog sat på opgaven. Jeg var selvfølgelig interesseret, og selv om Sdr. Vium egentlig ligger i Skjern Museums geografiske arbejdsområde, indvilligede jeg i at påtage mig opgaven. Dels lød den spændende, men også overkommelig, og dels ville det være meget upraktisk både for bygherren og Nationalmuseet, hvis man med jævne mellemrum skulle have en mand sendt ud fra København. Rent økonomisk ville det for øvrigt i dette tilfælde være langt den

Den afstivede korgavl med nedtagne kvadre i maj 1979.

billigste løsning at lade det nærmeste arkæologisk arbejdende museum i amtet stå for det praktiske arbejde.

Sdr. Vium sogn ligger i Nørre Horne herred syd for Ringkjøbing fjord. Gennem sognet løber Hemmet bæk, som udmunder i fjorden. Den ældre bebyggelse er knyttet til engene omkring dette vandløb, der 300–400 m sydøst for kirken har tilløb af Østergårds bæk.

Kirken ligger på et mod øst og syd hældende terræn på kanten af dalen, – en form for beliggenhed, som den har fælles med mange andre vestjyske kirker. Den østlige del af sognet er i øvrigt et af de sidste større hedeområder, som er blevet opdyrket. Det udstykkedes til husmandsbrug i 1953–57.

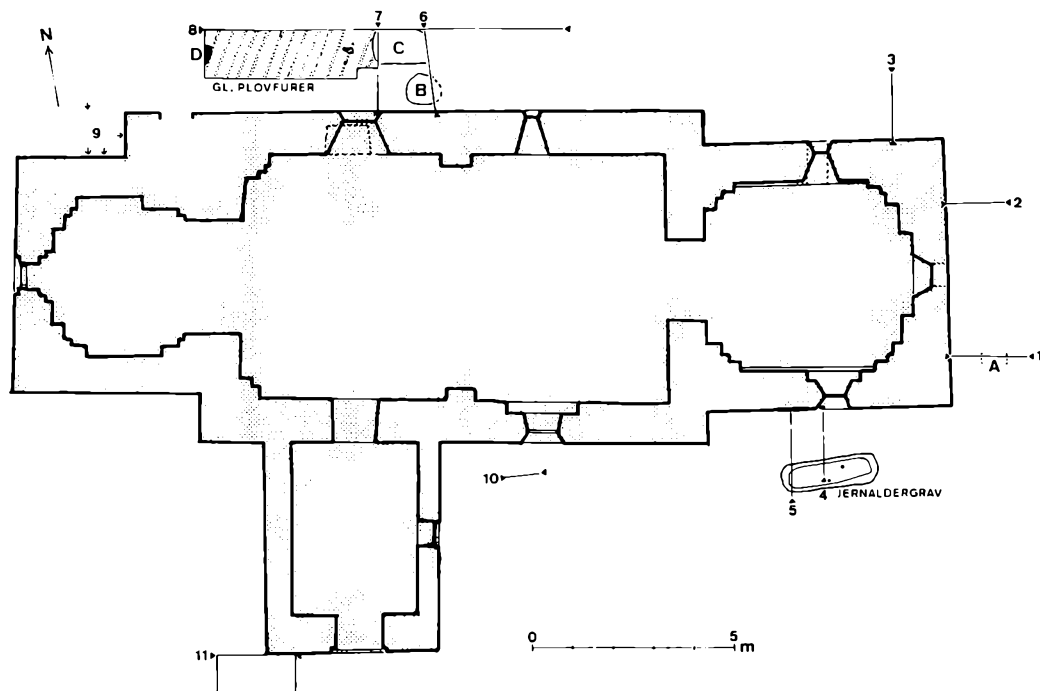
Kirken blev hovedstandsæt så sent som i 1961. Der blev dog dengang ikke gjort noget grundlæggende ved ydermurene. Gennem mange år har kirken været kendt for sin stærkt udhældende østgavl. Forud for den nylige istandsættelse var det ved detailopmålinger blevet konstateret, at korgavlen havde en faktisk udhældning på 19 cm ved sydøst-hjørnet og 35 cm ved nordøst-hjørnet, og at der hermed var stor fare for en sammenstyrtning.

I 1976 blev gavlen solidt afstivet, og i 1978 indledtes istandsættelsen med nedtagning af korgavlens kvadre. Det blev hurtigt klart, at murværket var mere brøstfældigt end ventet. Kirken måtte lukkes, og restaureringsarbejdet kom til at vare i tre år, da man måtte gå etapevis frem med stor forsigtighed, hvis det skulle undgås, at bygningen styrtede delvis i grus undervejs.

Som andre romanske kirker er Sdr. Vium bygget på en bred stenfyldt sylde gravet ned i jorden. Gravning ned langs dette fundament havde vist, at det bestod af marksten i forskellige størrelser, og at disse var ret løst pakket. Selv om fundamentet gik mere end en meter ned i jorden, havde et par supplerende boreprøver udført af Geoteknisk Institut vist, at der først i ca. to meters dybde var bæredygtige undergrundslag. Omtrent ned til denne dybde var der vekslende sand- og overjordslag, som også gik ind under sylden, og det var disse, som skulle identificeres arkæologisk. Kirkens mure havde sat sig, og hjørnerne var revnet fra hinanden. Det var derfor blevet besluttet, at den bedste stabilisering af murværket ville bestå i at støbe en ny betonsokkel så langt ind under kirken som muligt. Den nye sokkel skulle føres ned til de bæredygtige lag, og selve korgavlen skulle for nedden rykkes 40 cm ud, så udhældningen blev rettet op.

Den første udgravning

Den 8. maj 1979 var der byggemøde ved kirken, og jeg mødte efter aftale op for at få nærmere rede på de praktiske forhold og finde ud af, hvor de arkæologiske udgravningsfelter bedst kunne placeres. Det viste sig, at man faktisk allerede havde påbegyndt understøbningen med en sektion midt for korgavlen, og at der til begge sider for den støbte betonsokkel var et åbent stykke ny fundamentgrøft. Mere end halvdelen af de interessante jordlag var allerede bortgravet her langs østsiden af koret, så der var ikke andet for end

Plan af Sønder Vium kirke med udgravningsfelterne indtegnet. Nr. 1-11 = opmålte profiler. A-D = gl. nedgravninger m.v.

straks at gå i gang med at få gjort iagttagelser og få opmålt jordlagene for enden af grøften.

Den første serie undersøgelser kom til at vare til 17. maj, og udgravningen er siden blevet fulgt op både i 1980 og i 1981. Der er fortrinsvis blevet opmålt profiler, d.v.s. jordvægge, der viser et tværsnit af lagene, samt lavet beskrivelser af disse. I alt er der målt ca. 25 m profil i 1 til 2 meters dybde. I fladen er godt 10 m² blevet afgravet lag for lag, og tilsammen er der i arbejdstid brugt godt 3 uger.

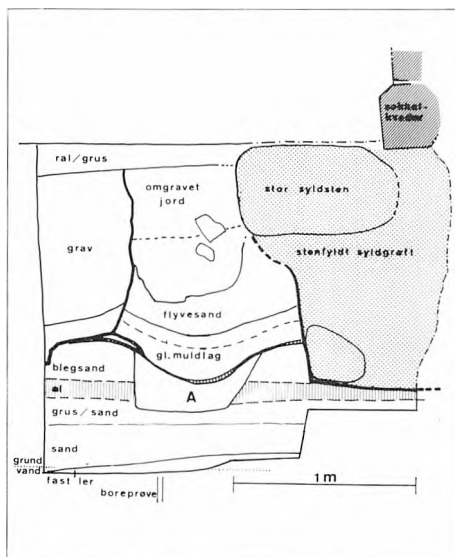
Den første jordvæg, der blev opmålt, profil 1, gik omtrent vinkelret på korgav-

len i en afstand af 1,25 m fra sydøst-hjørnet. Den gik ned til en dybde af 1,80 m under overfladen og havde en længde på 2,30 m, hvoraf 60-80 cm var en intakt serie jordlag mellem henholdsvis sydgrøft og kirkegårds nærmeste grave. Nederst var håndværkerne nået til de bæredygtige undergrundslag, som bestod af gult sandet ler, og i denne dybde var der grundvandsindsivning. Herover fulgte 20 cm fedtet sand præget af brunsorte udfældninger, som efterfulgtes af 10 cm gråt gruset sand, der igen efterfulgtes af 10 cm fast sammenkittet sort al og 20 cm bleg-sand. Over blegsandslaget fandtes i godt

Profil 1: Forneden th. ses den nye betonsokkel.

1 meters dybde et par tynde vegetationsstriber, og herover fulgte 10–15 cm grå uensartet sandmuld efterfulgt af 30 cm lagdelt flyvesand. De følgende 70 cm var omgraved jord, der i den øverste halvdel indeholdt teglstumper og kalkmørtel. De allerøverste 10 cm var kirkegårdsgrus og -ral. Under det flyvesandsdækkede gamle muldlag sås der en gammel nedgravning (A) 50–60 cm i tværmål. Nedgravningen gik gennem det dybtliggende allag, og fylden var sunket sammen, så de overliggende lag buede ned i den. Det var ikke muligt at fastslå dens nærmere karakter uden at grave ud til siden, hvilket rent praktisk ikke lod sig gøre. Kirkens syldgrøft var gravet ned gennem både sandflugtslag og muldlag og sluttede ved

Profil 1: Opmålingstegning.

al-laget i 1,30 m's dybde. Stenfylden i grøften afsluttedes foroven af store brede syldsten. De lå dog delvis uden for det nederste kvaderstensskifte, kirkens skråkantsokkel, som de derfor kun i ringe grad har understøttet.

Med beskrivelsen af dette profil var den stillede opgave allerede løst i store træk. Det var konstateret, at kirkens bygmestre ikke havde været så tåbelige, at de havde sluttet syldgrøften i et gammelt muldlag, tværtimod havde de gravet ned til et allag, som de må have anset for bæredygtigt. Det har det sikkert også været. Fundamentets sætninger er snarest sket inden for selve stenopfyldningen, idet der ikke var stabiliserende fyldmateriale eller mørtel mellem stenene. Disse var endvidere af ret uens størrelse med store mellemrum, der først efterhånden er blevet helt udfyldt med jord og støv, som er drysset ned. Mellem de øverste sten i fundamentet og skråkantsoklen var der heller ikke noget bindemiddel. Sokkelkvadrene har derfor kunnet forskyde sig, hvilket sås meget tydeligt. En af de geotekniske borer har været placeret 10 cm foran jordvæggen lige ud for nedgravning A. Man har derfor ikke kunnet erkende allaget under bunden af syldgrøften. Det skal dog samtidig nævnes, at det var meget nemt at mærke, at bunden var betydelig mere fast og stabil i den dybde, som den nye beton-understøbning blev ført ned til.

Påvisningen af både et sandflugtslag og et underliggende muldlag nede i ca. 1 meters dybde var dog ret interessant, idet de begge måtte være ældre end kirken, hvis syldgrøft var gravet gennem dem. Det

Nærbillede af sokkelkvadrenes forskydning ved korgavlens sydende.

bestemtes derfor at supplere iagttagelsen ved opmåling af flere profiler i de nye fundamentgrøfter. Profilerne 2 og 3 ved henholdsvis den nordlige del af korgavlens og vinkelret på korets nordvæg bekræftede, hvad der allerede var set. I profil 2 fandtes oven i købet et lille lerkarskår i det gamle muldlag, som på dette sted så ud til at være et regulært pløjelag. Som sådant vil det blive betegnet herefter.

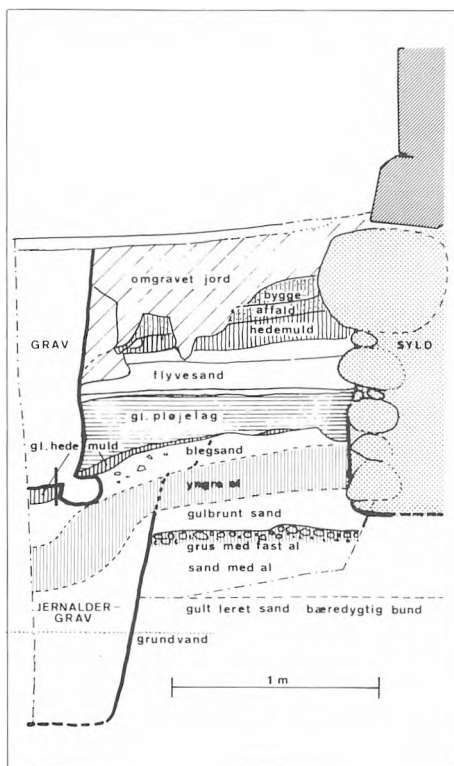
Fund af jernaldergrav

Efter at der også var blevet støbt en ny fundamentsektion under den østlige del af korets sydmur, kunne der opmåles et profil midt for korets sydside. I en afstand af 110 cm uden for skråkantsoklen sås der en nedgravning under det gamle pløjelag. I 190 cm dybde kunne nedgravningen følges 120 cm mod øst, og bredden kunne fastslås til ca. 75 cm. Størrelsen og faconen gjorde det sandsynligt, at nedgravningen måtte være en grav af noget ældre dato end den romanske kvaderstenskirk på stedet. Det var meget spæn-

dende, om der på bunden af graven ville blive fundet nogle genstande, som den døde havde fået med sig. Herigennem ville det nemlig være muligt at indkredse alderen både på det gamle pløjelag og på sandflugtslaget. Ved opmålingen af profil 4 kunne det ses, at der under det gamle pløjelag var en stribe udyrket hedemuld, som gik ind over graven. Jordfylden i graven var herunder udvasket til bleg-sand efterfulgt af al-udfældninger længe-re nede.

Graven måtte i sin tid have været groet efter med lynghede, og det gl. pløjelag kunne kaldes en tidlig hedeopdyrkning. Efter opmåling af profilet kunne udgravningsfeltet udvides mod vest og syd, så gravens fulde udstrækning blev fastslået. Den viste sig at være 2,35 m lang og 0,75 m bred og orienteret øst-vest. Siderne skrånede noget ind, så den ved bunden kun målte 2,04 × 0,55 m. Bunden lå ved vestenden 2,20 m under den nuværende kirkegårdsoverflade og skrånede, så den mod øst var 5–10 cm dybere. Under den oprindelige terrænoverflade har dybden været ca. 1,30 m. Grundvandet sivede ind fra et niveau, der lå 40 cm over gravbunden. Vandet måtte jævnlgt øses væk med spande, og udgravningens sidste del fik karakter af en opmudring, hvor man måtte føle sig frem i bundslammet, – en slags undervandsarkæologi på en kirkegård.

På bunden fandtes to lerkar stående i hver sin side af graven omkring dens midte. Desuden blev der fundet 7 små runde ravperler og 11 kulørte glasperler samt en benring, der har hørt med til perlekransen. Såvel lerkarrene som

Profil 4: Opmålingstegning. Tværsnit af jordlag ved jernaldergravens midte.

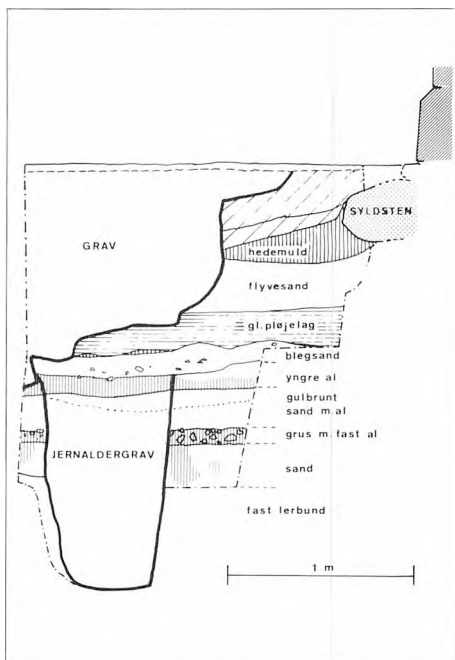
perlerne er meget typiske for yngre romersk jernalder, d.v.s. 3.–4. århundrede efter Kristi fødsel. Grave fra den tid er om ikke usædvanlige, så dog heller ikke helt almindelige. Jeg havde halvt om halvt håbet på, at graven kunne have været yngre, måske fra vikingetiden, men arkæologisk set var resultatet slet ikke så dårligt endda. Dels er graven i sig selv et godt fund, og dels fik vi en tidsramme for serien af jordlag, der altså måtte have dannet sig i perioden fra ca. 300 e.Kr. og frem til kirkens opførelse, formentlig i 1100-tallet.

Profil 5: Gennemskårne jordlag ved jernaldergravens vestende.

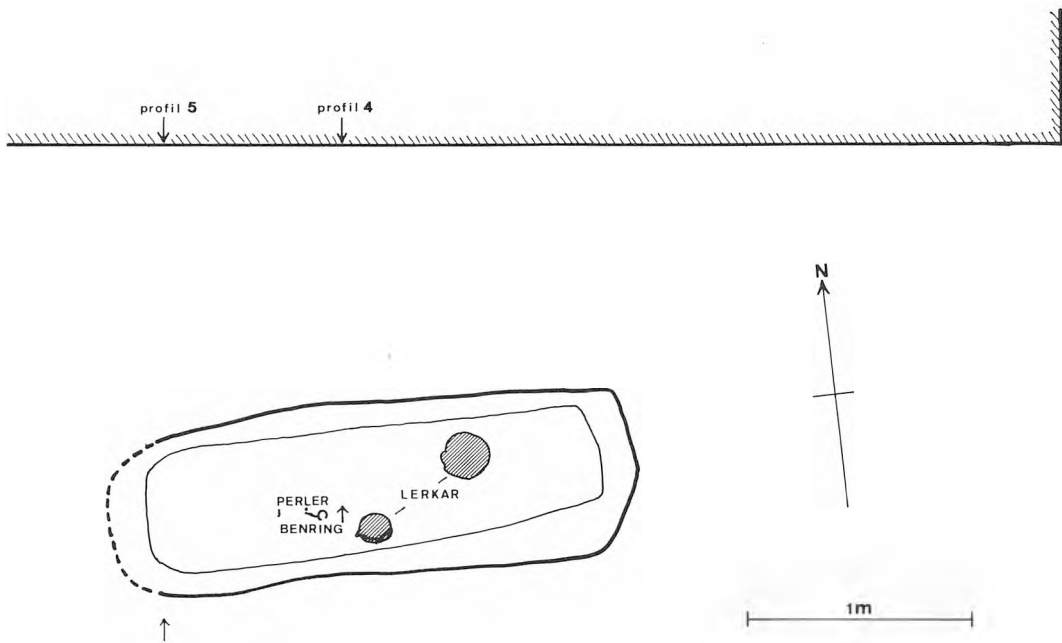
Fortsatte undersøgelser i 1980-81

Med undersøgelsen af jernaldergraven sluttede den første udgravningskampagne, og murerne og jeg lagde en forsegleet hilsen i bunden af graven til evt. fremtidige arkæologer og håndværkere. Året efter var man nået så langt med genopbygningen af koret og de omfattende indvendige reparationer, at der kunne fortsættes med understøbning af skibets fundament. Der stilledes meget store kvalitetskrav til betonarbejdet, og da risikoen for frostvejr var ovre, blev jeg i slutningen af april ringet op af muremester Karl Erik Andersen, Sdr. Bork, som fortalte, at man var i gang igen, og at der i den nye fundamentgrøft var en grav, som det måske kunne være af interesse at få kigget på. Arbejdet foregik ved skibets nordvæg, og det kunne hurtigt konstateres, at graven hørte til kirkegårdens kristne be-

Profil 5: Opmålingstegning.

gravelser, og derfor ikke var af særlig betydning for de arkæologiske problemer. Ved vestenden af den nygravede fundamentgrøft kunne der imidlertid ses endnu en gammel nedgravning, B, under det gamle pløjelag. Desuden kunne der i samme dybde ses en brolægning, C, sat i fed gul ler. Murerne havde over en kortere strækning bortgravet en del af denne. For at få nærmere rede på disse to forekomster blev det besluttet at lave et udgravningsfelt langs den resterende vestlige del af skibets nordmur. Det kunne lade sig gøre, fordi væggen ikke var helt så sammenstyrtningstruet som korvæggene, og fordi vi ikke skulle så langt i jorden. Det gamle allag under syldgrøften lå nemlig her i en dybde af kun 1 m.

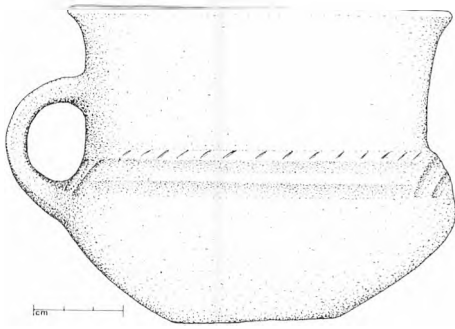

Plan af jernaldergraven og dens beliggenhed ud for korets sydмур.

Der blev sat et udgravningsfelt af med en længde på 4 m i en bredde af 1,20 m. Vi gik ikke længere ud på kirkegården end nødvendigt for støbningen af det nye fundament, og arbejdet foregik i bedste forståelse med murerne, der herved blev sparet for lidt af deres eget gravearbejde.

Det viste sig hurtigt, at nedgravning B havde et tværmål på 70–80 cm og næppe havde været meget større og derfor snarest må karakteriseres som en lille grube. Fylden indeholdt ler, der kan stamme fra brolægningen C, og de to anlæg er derfor sandsynligvis samtidige. Lerlaget med brolægning C var 80 cm bredt og bevaret over en strækning på 1,30 m i vest-østlig retning. Det kunne ikke ses, hvor meget der var gravet bort af østenden, men

spredte lerklatrer i nordsiden af fundamentgrøften tydede på, at C måske har været 3–3,5 m lang. Det gamle pløjelag lå direkte ned på lerlaget, og plovfurerne havde til dels skåret ned i det. Ved vestsiden af C var der en del rødbrændt ler og aske indblandet i pløjelaget, og C kan derfor muligvis tolkes som en arne eller et ildsted, der har ligget i gulvet af en bygning. Bygningen må være blevet sløjfet og resterne udjævnet ved den efterfølgende hedeopdyrkning. I vestenden af udgravningsfeltet fandtes der under det gamle pløjelag et stolpehul, D. Til sammen giver B, C og D dog ikke mange holdepunkter for identificering af den formodede bygning, som er ældre end opdyrkingen.

Rekonstruktionstegning af 10 cm højt lerkar, fundet i gravens sydside. Karret er mørkebrunt og blankglittet og er ornamenteret med flade furer, frembragt med glittestenen.

I pløjelaget blev der her fundet 8 lerskarskår, nogle af dem sodede og med fastbrændte madskorper på indersiden. Skårene stammer sandsynligvis fra bygningen med lerarnen, men kan også være kommet med ud med gødning og andet affald i forbindelse med hedeopdyrkingen. Skårene stammer fra grå, velbrændte og ret tyndvæggede lergryder, men mere herom senere. Selve det gamle pløjelag var 10–15 cm tykt. Da vi nærmede os bunden af det, kunne der i retningen sydsydvest-nordnordøst ses en række lyse striber af den underliggende blegsand. I bunden af laget, ved overgangen til blegsandet, trådte plovfurerne meget tydeligt frem. De var 10 cm brede og havde en indbyrdes afstand på 30 cm, målt fra midte til midte af furerne. Der var helt sikkert ikke tale om ardbløjning, men snarest om pløjning med en muldfjælsplov (hjulplov), der har vendt furerne. Det så endda ud til, at pløjningen var fo-

regået fra syd mod nord. Torben Grøngaard Jeppesen har i Skalk nr. 6, 1981 publiceret nogle tilsvarende furer fra Fyn, men er usikker på, om de er frembragt med en forbedret ard, en såkaldt krog, eller med en egentlig muldfjælsplov.

Det gamle pløjelag var i øvrigt gennembrudt af en del stolpehuller, formentlig stilladshuller fra kirkenes bygningsfase eller fra senere ombygninger.

I juli 1980 var understøbningen nået frem til tårnets nordside, hvor jeg gjorde notater om lagernes dybde, men ikke udførte egentlige opmålingstegninger. Det kunne bl.a. ses, at stensylden under tårnet var betydelig bedre pakket end under kor og skib og gik ned i de bæredygtige lag, som det nye betonfundament skulle hvile på.

Selve tårnet er sammen med hvælvingerne føjet til kirken i sengotisk tid, d.v.s. i slutningen af middelalderen.

Rekonstruktionstegning af dobbeltkonisk skål, der var placeret i gravens nordside. Skålen, der er ca. 9 cm høj og ca. 18 cm i diameter, er forsynet med et 6 cm bredt opadvendende greb og i øvrigt helt uden ornamentik. Den var meget opløst og kun mindre dele af den har kunnet sammensættes.

Benring og perler fra jernaldergraven. Ringen er ca. 4 cm i diameter. Ravperlerne aftager i størrelse fra 11 til 7 mm. Glasperlerne er 9-10 mm i diameter og findes i 3 farver: blå, rødbrune og klare. Flere af dem fandtes sammen to og to i samme farve. Foto: Birger Knudsen.

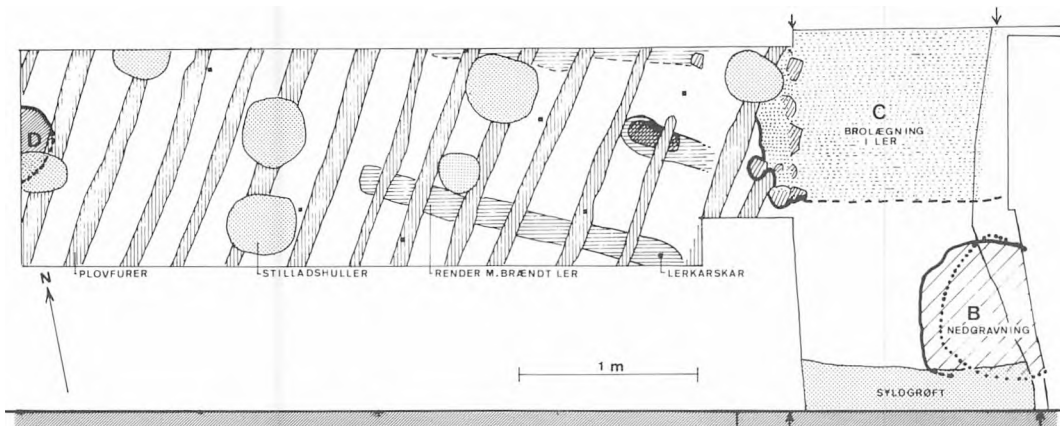
Den 21. november 1980 opmålte et lille profil ved skibets sydside, og i august 1981 fandt den sidste udgravning sted, denne gang ved våbenhusets sydvesthjørne. Under hjørnet var man stødt på en grav. Murenes udgravning udvidedes til et felt på 2×1 m. I 60 cm dybde blev der iagttaget en smal jordstribе, der dannede et hjørne og i første omgang tolkedes som en slags syldgrøft til en lille ukendt bygning. Det blev dog meget hurtigt klart, at det ikke var en grøft, men tværtimod en smal bæk af urørte jordlag, som stod tilbage i hjørnet mellem fire af kirkegårdens gamle grave. I tværsnit sås de efterhånden velkendte jordlag, dog manglede flyvesandet oven over det gamle pløjelag som følge af senere omgravninger. Oven på det gamle pløjelag lå der en del granitskaller fra kvaderstenstilhugning, men også en del myremalm-lignende brokker svarende til det stenmateriale, som alteret er opbygget af. Det var helt

åbenlyst, at stenhuggerne havde haft deres arbejdsplads her ved kirkens sydside. Antallet af lerkarskår blev forøget med 6 stk. De fire stammer fra omgravet fyld i gravene, mens to lå i det gamle pløjelag. Det ene af disse er udgravningens eneste hele randskår.

I det foregående er der ikke skrevet meget om de øverste jordlag. I flere af profilerne blev der oven over flyvesandet fundet et lag sort hedemuld. Et enkelt sted sås vegetationsstriber, men de fleste steder så laget ud til at være påført, måske som en sandflugtsdæmpning inden kirkens opførelse. Langs kirkens nordside var der indlejret byggeaffald øverst i laget, mens det ved sydsiden af koret lå som et særligt lag ovenover. Her fandtes der i den påførte hedemuld for øvrigt en lille hverresten (hvæssesten). Byggeaffaldet bestående af grus og granitflækker m.v. angiver terrænniveauet under kirkens opførelse. På baggrund heraf kan man slutte, at fundamentets øverste store syldsten har raget 40–50 cm op over terræn, – i hvert fald så længe byggeriet stod på. Kirken har herved synet særlig imponerende, men om den senere jordopfyldning er sket kort efter byggeriet eller har været en gradvis proces, er det ikke muligt at afgøre. I nyere tid er der ført en del muld på kirkegårdens sydlige del, så terrænet her er blevet hævet, hvilket jeg fik mange meddelelser om af kirkegårdens gæster.

Sammenfatning

De vigtigste iagttagelser er nu blevet beskrevet i den rækkefølge, de blev gjort,

Plan af udgravningsfelt ved nordsiden.

og det begivenhedsforløb, der næsten som en tegneserie kan læses af jordlagene, skal ridses op i det følgende.

Allerførst blev det konstateret, at kirkeens gamle stensyld hviler på et allag. Det kan ikke nærmere dateres, men er måske dannet så langt tilbage som efter slutningen af sidste istid.

Ikke før i slutningen af ældre jernalder, omkring 300 e.Kr., er der spor af menneskelig aktivitet på stedet. Aktivitet er måske endda så meget sagt, for det lille terrænfremspring på skrænten af en dal bliver brugt som begravningsplads. Der må derfor også have ligget en landsby et sted i nærheden, selv om der kun blev fundet en enkelt grav. De øvrige grave må formodes at gemme sig under kirkegårdens kristne begravelser. Gravpladsens beliggenhed i terrænet svarer til andre samtidige gravpladser, jeg har kendskab til i Vestjylland.

Efter at jernalderbebyggelsen er opført eller flyttet, er området sprunget i lyng. I gravens fyld sås en tydelig podso-

Plovsfurer i udgravningsfeltets østende, set fra syd.

lering, d.v.s. udvaskning af de øvre jordlag til blegsand med aludfældning dybere nede. Hvor hurtigt en sådan podsolprofil kan danne sig, er jeg ikke klar over, men det spiller også en mindre rolle i dette tilfælde, for på anden måde kan det ses, at der går fra et halvt til trekvart årtusinde, før der igen bliver gravet i jorden her ved Sdr. Vium kirke. Man må forestille sig, at stedet gennem de mange århun-

Der arbejdes med understøbning af skibets sydmur, november 1980.

dreder har ligget hen som en naturskøn lynskrånning, hvor vandringsmænd eller hjorddrengene kan have fundet et passende sted at slå hvil.

En lerarne, en lille grube og et stolpehul tyder på, at der har været en beboelse, sandsynligvis i slutningen af 1000-tallet, selv om dateringen indtil videre er usikker. Sporene af denne hustomt blev ud-

jævnet af en hedeopdyrkning. Vi ved om lyngheden, at den så småt begyndte at brede sig allerede i stenaldrens slutning omkring 2000 år før Kristus, og det særlige vestjyske hedebrug har måske rødder så langt tilbage i tiden. I ældre jernalder var Vestjylland tæt bebygget, og store arealer blev opdyrket. Siden hen sprang disse marker i lyng. Heden bredte sig og

nåede sin største udbredelse umiddelbart før den moderne opdyrkning tog fart i slutningen af forrige århundrede. Det er et ganske interessant bidrag til hedens kulturhistorie, at der her under Sdr. Vium kirke er blevet konstateret en hedeopdyrkning, som er mindst 7–800 år ældre end Dalgas-perioden.

Ved udgravningen blev der ialt fundet 22 potteskår, hvoraf de fleste stammer fra det gamle pløjelag og derfor snarest har hørt hjemme i det hus, som så ud til at have ligget her umiddelbart før hedeopdyrkingen. Som allerede nævnt, stammer de fra tyndvægede og forholdsvis velbrændte gryder, der har været brugt i den daglige madlavning. Nogle af skårene er banket op, mens andre på indersiden har riller, der evt. kan tydes som en efterdrejning. Det hele randskår, som blev fundet ved våbenhuset har indvendig en slags lågfals.

Detailstudiet af vikingetidens og middelalderens keramik er en forholdsvis ny disciplin herhjemme. Det er kun ganske få arkæologer, som har tilstrækkelig med praktisk erfaring til at bedømme simple dagligdags skår fra denne tid, og undertegnede er ikke iblandt dem. I publikationen »Århus Søndervold« (Andersen, Crabb og Madsen, 1971) er der beskrevet nogle få skår med indvendig lågfals, stammende fra tidlig middelalder, d.v.s. tidligst omkring 1050.

Hvorvidt det ene skår fra Sdr. Vium kan knyttes sammen med denne gruppe, er det svært at udtale sig om, men en datering omkring 1100 ville godt kunne passe sammen med muldlagets beliggenhed under kirken.

Randskår med »lågfals« fundet i gl. pløjelag i udgravningsfelt ved våbenhuset.

Selve pløjningen af det gamle muldlag er efter al sandsynlighed foregået med en muldfjælspløv. Det er ikke første gang, der med sikkerhed er set gamle plovfurer under en romansk kirke. Som det bl.a. fremgår af Grøngaard Jeppesens tidligere omtalte artikel, har plovens indførelse i Danmark været et stort diskussions-emne. Sdr. Vium furerne er veldokumenterede og derfor egnede som et godt fikspunkt i den fortsatte diskussion.

Hvor mange år Sdr. Vium bonden har kunnet pløje sin ager på dette sted, er ikke nemt af afgøre. Af den sidste pløjning har han dog ikke fået megen gavn, for sandflugt lagde marken øde. Flyvesandslaget er 20–30 cm tykt og fint lagdelt med tynde muldstriber i den nederste del. Sandflugten kan selvfølgelig være forårsaget af den forudgående opdyrkning, men skal måske snarere ses i et lidt større perspektiv. Hollandske undersøgelser af klitternes opståen, som jeg flere gange har omtalt i andre sammenhænge, viser at de store sandflugter tager deres begyndelse i tidlig middelalder, efter at der i det første årtusinde af vor tidsregning har været stilstand i klitdannelsen. Sandflugt er ikke bare en erosion, der skyldes uforstandig opdyrkning, men kan også ses som udtryk for et klima med meget stormvejr, som medfører nedbrydning af kysterne.

Uden opskyllet materiale fra havet vil der ikke være tilstrækkeligt med sand til dannelse af de store vandreklitter.

Sandsynligvis sker der en klimaændring i tidlig middelalder, og sandlaget under Sdr. Vium kirke kan derfor godt tages til indtægt for den opfattelse, at de store sandflugter tager deres begyndelse på denne tid. Hermed er der indirekte givet et lille bidrag til vores viden om kystnedbrydningen og dermed om besejlingsforholdene på Vestkysten, som dengang må have været meget anderledes end i dag.

Hvordan flyvesandslagene i Sdr. Vium end skal fortolkes, så er de under alle omstændigheder blevet dækket af et lag hedemuld, som måske var blevet påført som sanddæmpning. Oven på og øverst i dette lag fandtes byggeaffald fra kirkens opførelse. Terrænet lå dengang 40–50 cm under den nuværende kirkegårdsoverflade.

Det er vanskeligt at se nogen logik i, at de store syldsten øverst i fundamentgrøften til dels lå uden for skråkantsoklen.

Er kirken planlagt større, end den blev bygget? Vi ved det ikke, men det er i hvert fald klart, at den har været for dårligt funderet. Desuden kan trykket fra de senere tilføjede hvælvinger have presset udad på murene og hermed bidraget en del til murværkets slette forfatning.

At det var nødvendigt med et nyt fundament under kirken, blev besluttet af de byggesagkyndige som den bedste løsning til at stabilisere bygningen. Den serie uforstyrrede jordlag, som lå rundt om kirken, og som er blevet beskrevet ovenfor, er nu stort set gravet bort ved den gennemførte understøbning. Enkelte ste-

der kan der dog godt stå en smal bänk tilbage, hvis nogen engang skulle finde på at kontrollere iagttagelserne. Til gengæld for de bortgravede jordlag er kirken så blevet bevaret og er sikkert nu i bedre bygningsmæssig stand, end den nogensinde tidligere har været.

De fleste romanske kvaderstenskirker i Danmark regnes for at være bygget i 1100-tallet. Som regel er de ikke nærmere dateret, men en enkelt undtagelse, nemlig Gjellerup ved Herning, bærer en indskrift med årstallet 1140.

Det ville være rart, om der også her i Sdr. Vium havde været et sådant præcist årstal for kirkens opførelse, så der havde været et klart punktum for de aflejrede jordlag. Der er dog stadig væk mulighed for en nærmere indkredsning af tidspunktet. Ved soldning af jorden fra korets gulv fandt murerne et lille antal mønter, som Ringkjøbing Museum indtil videre har taget vare på, men som skal videre til Nationalmuseet til nærmere bestemmelse. Måske kan der være en tidlig mønt iblandt. Der er også fundet nogle skår af et glasmaleri, som sikkert har siddet i den runde vinduesniche i korgavlen, og de kan muligvis også sige noget om kirkens alder.

Desuden skal de 22 lerkarskår fra det gamle pløjelag forevises for en række kolleger og herigennem søges nærmere dateret, end jeg har turdet vove.

Den endelige vurdering af fundmaterialet er således ikke foretaget endnu, og ovenstående beretning har derfor især været en redegørelse for, hvad jordlagene umiddelbart fortæller.

Fra hedenskab til kristendom

Det er en vidt udbredt opfattelse, at vore kirker er bygget på steder, hvor der tidligere har været hedenske kultpladser, såkaldte vier, og at selve kirkebygningernes placering er udtryk for en meget direkte måde, hvorpå den kristne mission skulle have manet hedenskabets i jorden. Opfattelsen, der jo umiddelbart appellerer meget til fantasien, blev særlig udbredt, efter af E. Dyggve i 1941 mente at have påvist et vi i Jelling.

I Jelling fandt Dyggve også spor af en trækirke, og inspireret heraf har man i årene efter anden verdenskrig med meget fint resultat eftersøgt spor af trækirker under de romanske stenkirker. En af eksperterne i disse udgravninger er den nuværende rigsantikvar, professor Olaf Olsen, som også har stort kendskab til vikingetidens borge og andre anlæg. I sin disputats fra 1966, »Hørg, Hov og Kirke« tog Olaf Olsen spørgsmålet om kirkerens placering i forhold til hedenske kultsteder op til kritisk vurdering. I ingen af de 30 kirker, hvor der indtil da var fundet spor efter ældre trækirker, var der nemlig gjort nogen som helst fund, der kunne tolkes som hedenske vier eller gudehove. Dyggves Jelling-vi har vel altid været omdiskuteret og må stå som hans egen opfindelse, – ikke mindst efter de sidste års udgravninger. Det viste sig faktisk, at man næsten ikke kendte noget til hedenske viers udseende, og at de fleste

beskrivelser var bygget på meget frie spekulationer uden baggrund i konkrete iagttagelser. Heller ikke i de nedskrevne kilder var der noget at hente, som direkte kunne tages til indtægt for en sådan form for missionsvirksomhed i det gamle danske område. Jeg skal ikke gå nærmere ind på at repetere Olaf Olsens gennemgang af de mange argumenter, men nøjes med at citere disputatsens afsluttende bemærkninger: »Bortset fra de fåtallige gravpladser findes der ikke ved nogen dansk kirke en plet jord, som vi med sikkerhed kan udpege som sæde for hedensk kult i vikingetiden. Allerede af den grund kan vi ikke inlade os på at drage missionshistoriske konklusioner af materialet. Men vi har tilstrækkelig viden til at modsige formodningen om en almindelig gravpladskontinuitet fra hedensk til kristen tid, ligesom vi med megen styrke må hævde, at teorien om, at de ældste kirker fortrinsvis er placeret på hedenske kultsteder, ikke hviler på forsvarligt grundlag.«

Mange, der har overværet eller hørt om udgravningen ved Sdr. Vium kirke, har umiddelbart ment, at der med fundet af jernaldergraven nu endelig var givet et bevis for hedenske kultpladser under kirkerne. Ikke mindst da selve navnet Vium jo betyder vi-hjem og således oser langt væk af gammelt hedenskab.

Som den arkæolog, der har været ansvarlig for udgravningen, må jeg imidlertid sige, at resultatet er en støtte for Olaf Olsens påvisninger og ikke beviser no-

Sønder Vium kirke under restaureringsarbejdets slutfase, august 1981. Foto: Jørgen Borg.

get som helst om, at kirkebygninger på håndgribelig vis skulle have manet hedenske vier i jorden. Hvis vi nøgternt ser på udgravningsresultatet, så har stedet været begravelsesplads omkring år 300 e.Kr. Derefter ligger det øde hen som lynghede i trekvart årtusinde. Der er svage spor af en bygning, som måske hører hjemme i slutningen af 1000-tallet, men denne sløjfes, og området bliver udsat for en hedeopdyrkning. Derefter hærger stedet af sandflugt.

Engang i 1100-tallet bygges stenkirken, og måske har man valgt sig denne sandede knold til kirkebyggeri, fordi den

var blevet ubrugelig som agermark og oven i købet havde den rigtige placering i landskabet.

I den række af begivenheder, der kan læses ud af aflejringerne under kirken, kan der ikke med rimelighed peges på noget, der kan fortolkes som overlevende hedenske kulttraditioner fra jernalder eller vikingetid, der skulle været udryddet ved kirkens placering netop her. Tværtimod, vi har fået et godt udgangspunkt for at mane selve denne udbredte teori i jorden, uanset hvor meget den ellers har appelleret til den folkelige, litterære og lærde fantasi.

Et vejanlæg fra 1500-tallet

ved Højris øst for Ikast

Den 12. december 1975 fik Herning Museum fra kommunegartner C.-H. von Blücher meddelelse om, at man var stødt på en stenbrolægning ved jordarbejdet i forbindelse med Ikast kommunes anlæg af en kunstig sø i engen øst for Ikast.

Ved museets efterfølgende undersøgelse fandtes et nord-syd gående, stenlagt vejanlæg fra 1500-tallet. Stedet er beliggende lidt vest for den nu regulerede Storå. På kortet fig. 1 er vejen indtegnet lidt nordvest for Højris Bro på hovedvejen Ikast-Silkeborg og ca. 400 m nord for den tidligere herregård Højris.

I december 1975 foretog Herning Museum den første undersøgelse på stedet, og i januar 1976 afdækkedes den sydlige del af vejens stenlægning. På grund af vejret (og anlæggets størrelse) blev arbejdet derefter indstillet, og en større udgravning gennemførtes først i løbet af sommeren 1976. Det undersøgte område udgør i alt 435 kvadratmeter.¹

Vejanlægget bestod af en ca. 50 m lang stenlægning, og lidt nord herfor fremgravedes en lille stenlægning. I forbindelse med stenene var bevaret en stor mængde træ, især ved den lange stenlægning nordende. Ved udgravningen fandtes mange stykker forarbejdet træ, en jerndolk, spredte knogler og enkelte andre fund. En plan over hele udgravningsfeltet

med stenlægninger og fund er vist på foldeplanchen fig. 12 efter side 56.

Efter afslutningen af den arkæologiske undersøgelse fortsatte Ikast kommune udgravningen af den kunstige sø, og her ved bortgravedes stenene indtil 31 m fra stenlægningens sydende. Den resterende del af vejanlægget blev tildækket igen,

Fig. 1. Kort over området ved Storå øst for Ikast. Vejanlægget er indtegnet ud for pilene, lidt nordvest for Højris Bro. Reproduceret med Geodætisk Instituts tilladelse (A. 588/82). Udsnit af 4 cm kort 1214 IV NV.

uden at stenene fjernes. Der er nu etableret grønt område på stedet, og kommunen har i en kasse nær ved søens bred forsøgt at bevare et ca. 6 × 2 m stort udsnit af vejens stenlægning, der ligger i niveau med eller lidt under søens vandspejl.

Vejanlægget

Der udgravedes som nævnt en ca. 50 m lang stenlægning, som de fleste steder var mellem 5 og 6,5 m bred. På det bredeste sted, ca. 13 m fra sydenden, nåede bredden op på 8 m. I sydenden af vejen lå stenene mere spredt, og bredden var kun ca. 3 m. Helt mod nord blev stenlægningen smallere, ned til ca. 1,5 m. En stor mængde træ uden for stenene medførte dog, at vejens bredde her var omtrent som i resten af anlægget, jfr. planen fig. 12. På fig. 2 ses vejanlægget fra nord, efter at den lange stenlægning og en del af træet ved nordenden er fremgravet.

Et mindre område i den sydvestlige del var fjernet med gravemaskine forud for museets udgravning, men ellers syntes vejanlægget at være uden forstyrrelser i nyere tid. For at nå ned til stenlægningen måtte der afgraves lag, som var mellem 70 og 110 cm tykke.

Stenene var fra 10 til 50 cm store, hovedparten var mellem 15 og 25 cm. Stenlægningen var stort set kompakt, men havde de fleste steder uregelmæssige sider uden klar afgrænsning.

Stenlægningen nåede højest helt i syd, hvor stenene hvilede direkte på fast, gråligt sand. Herfra var der et jævnt fald mod nord, således at overkanten af stenene 20 m fra sydenden lå ca. 50 cm lavere. Sten-

lægningen havde i alt et fald på 60-70 cm og nåede lavest 30-35 m fra sydenden. Herfra gik det ca. 20 cm opad på de nordligste 15 m af stenlægningen.

I den sydligste del af stenlægningen, 8-15 m fra sydenden, lavedes profil 2, der gik nordvest-sydøst på skrå af vejen, jfr. planen fig. 12. Profilen viste, at der mellem stenene var hvidgråt sand. Under stenene var et brunligt tørvelag, hvis uregelmæssige underkant nåede fra 45 til 90 cm under stenlægningens overflade. Derunder var et gråt sandlag. I profilen bestod den midterste halvdel af stenlægningen af 2-3 kompakte lag med ret små sten, mens der yderst i begge sider af vejen var mere spredte sten, som overvejende lå i 1 lag og til dels var større end stenene i midten.

Omkring 32 m fra sydenden, ved den lavestliggende del af stenlægningen, blev profil 8 gravet på tværs af vejen, jfr. planen fig. 12. Her lå stenene ligeledes i et hvidgråt sandlag. Under stenlægningen var forskellige tørvelag, hvis underkant ikke blev konstateret. På grund af indsvævende vand kunne der kun graves til ca. 100 cm under vejens overflade.

Langs med siderne af den lange stenlægning fandtes afgrenede stammer og grene i forskellige størrelser. De lå spredt, og der var flest stykker ved stenlægningens østside, jfr. planen fig. 12. Træstykkerne lå uregelmæssigt, men overvejende vandret, og de nåede til dels dybere end stenlægningen. Disse stammer og grene har muligvis skullet holde på stenene.

Ved stenlægningens nordende var et kompakt trælæg, som mod vest nåede indtil 3,5 m og mod øst ca. 2,0 m uden for

Fig. 2. Vejanlægget under udgravning, set fra nord. I forgrunden er øverste del af trælaget fremgravet. I baggrunden ses den kunstige sø (som senere er lavet større) samt landevejen Silkeborg-Ikast og Højris (mellem træerne helt til højre). Foto: Hans Rostholm, juli 1976.

stenene. Som allerede nævnt blev stenlægningen her smallere, og trælaget syntes nærmest at erstatte stenene ved vejens sider.

Midt i trælaget var en regelmæssig, indtil 3 m bred træpakning, som fortsatte nedad. Her lå stykkerne overvejende vandret og ca. vest-øst, altså på tværs af vejens længderetning. Træpakningen nåede 1,5 m nordpå fra de yderste sten i

stenlægningen og gik sydpå ind under stenlægningen.

På langs af vejen lavedes profil 36, der gik ca. nord-syd gennem træpakningen og nordlige del af stenlægningen. Profilen er indtegnet på planen fig. 12 og ses på fig. 3 og 4. Profilen viste, at der uden for stenlægningen var et kompakt, indtil 85 cm tykt trælæg, jfr. fig. 3 og venstre del af fig. 4. Trælaget gik ca. 2 m ind under

stenlægningen, som på dette sted stort set kun bestod af 1 lag sten; under stenene var træ i indtil 70 cm's dybde. Denne del af profilen ses til højre på fig. 4. Stenlægningen og øverste lag træ uden for stenlægningen havde samme niveau og lå i et lag med hvidgråt sand (fig. 4: fyld a). Derunder var forskellige tørvelag (fig. 4: fyld b, d, e og h). I forbindelse med de tykke trælag var desuden flere lag med gulligt og gulbrunt sand (fig. 4: fyld c, f og g). Disse sandlag slutter ved yderkanten af træpakningen, og i profilen har både træ og sandlag en udstrækning nord-syd på 3,5 m.

Ved vejens østkant lå træ 64, som var 2,1 m i længden og 40 cm i diameter, jfr. planen fig. 12. Den kraftigste af stammerne var træ 39, som var godt 2 m i længden og indtil 45 cm i diameter; den lå halvt nede i træpakningen og ses gennemskåret i profilen på fig. 3 og 4. I nederste del af trælaget fandtes helt mod øst træ 68, som var en 90 cm lang og 28 cm tyk stamme, jfr. planen fig. 12. Af de 2 sidstnævnte er udsavet henholdsvis prøve 46 og prøve 76 til dendrokronologisk datering, hvilket skal omtales senere.

I området med træpakningen fandtes i alt 5 lodrette pæle med diametre fra 7 til 20 cm. Der var 2 pæle i nordenden med 60 cm's afstand (nr. 48 og 49) og 2 i sydden med 40 cm's afstand (nr. 61 og 71), og omtrent midti stod den kraftigste af pælene (nr. 42). Mellem pælene i nord og syd var ca. 2,5 m, idet de stod lidt inden for enderne af træpakningen. En af pælene i hver ende ses på profiltegningen fig. 4 (nr. 48 og 61), og øverste del af den nordlige pæl er tillige med på fig. 3.

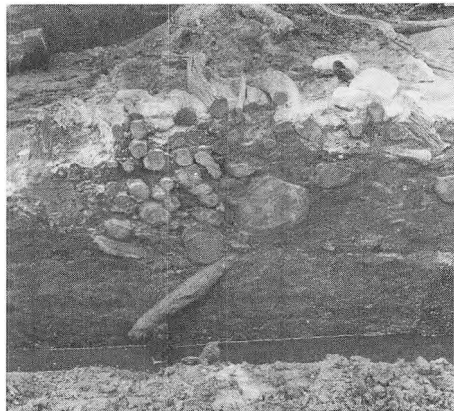

Fig. 3. Profil 36 ca. nord-syd gennem træpakningen og nordenden af den lange stenlægning, set fra vest. Jfr. venstre del af fig. 4. Foto: Hans Rostholm, juli 1976.

Pæl 61 havde toppen ca. 80 cm under stenlægningens overflade. Den var tilhugget og havde et firkantet tværsnit på 12 × 9 cm og en 55 cm lang spids. Pælen var 91 cm lang og gik således ca. 40 cm ned i det grå sand under tørvelagene (fig. 4: fyld i). Pælen har huller fra tidligere anvendelse som bygningstømmer, fig. 6.

Pæl 71 stod ca. 40 cm øst for nr. 61 og var 93 cm lang og 7 cm i tværmål. Den var tilspidset og nåede ca. 13 cm højere op end nr. 61, d.v.s. til underkanten af træpakningen.

Pæl 48 havde toppen ca. 110 cm under stenlægningens overflade. Pælen blev ikke optaget, og dens længde kendes derfor ikke. Skråt hen over toppen lå træ 47, hvilket ses i profilen på fig. 3 og 4. Træ 47 har en længde på 199 cm og fortsætter mod sydsydøst ind bag profilen; den sydlige, øverstliggende del af træ 47 er indtegnat på planen fig. 12. Det kunne ved

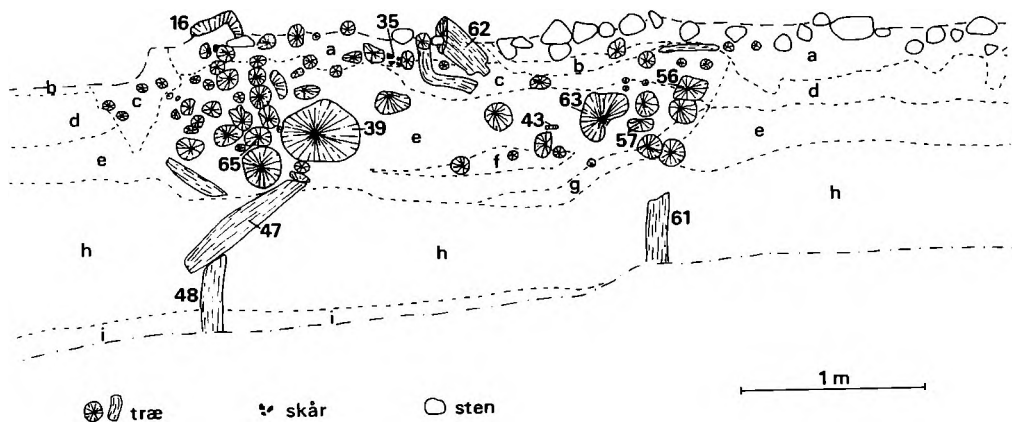

Fig. 4. Profil 36 ca. nord-syd gennem træpakningen og nordenden af den lange stenlægning, set fra vest. – Beskrivelse af lagene: a) hvidgråt sand, heri sten og træ, b) mørkebrun tørv, c) gulbrunt sand, d) gulbrun tørv, e) brun og sort tørv, heri træ, f) gråbrunt ler og gulligt sand, g) gulligt sand, h) gul-gulbrun tørv, i) gråt sand uden organisk materiale. 1:40. Feltopmåling: Tinna Møbjerg. Rentegning: Jens Jørgen Kærgaard.

udgravningen ikke konstateres, om træ 47 var brækket af nr. 48, hvilket er sandsynligt ud fra de to stykkers tykkelse og placering i forhold til hinanden. Hvis det er tilfældet, må træ 47 have stået lodret og nået ca. 80 cm op over stenlægningen. Nr. 47 var et stykke genanvendt bygningstømmer (se nedenfor).

Pæl 49, der stod ca. 60 cm vest for nr. 48, var indtil 10 cm i diameter og havde tilhugget spids. Dens top havde samme niveau som nr. 71. Af pælen udsavedes prøve 75 til dendrokronologisk datering.

Den sidste af pælene, nr. 42, som fandtes mellem nr. 49 og 61, var 340 cm lang og havde en diameter på indtil 20 cm. Pælen havde spor efter øksehug og var tilspidset på de nederste 60 cm. Den nåede ca. 80 cm ned i det grå sandlag under tørvelagene. Træ 42 stod skråt med hæld-

ning mod nordvest og nåede 30-40 cm op over stenlægningen; øverste del af træet er indtegnet på planen fig. 12 og ses på fig. 2 (omtrent midt i billedet, lidt til højre for den lodrette stok). Hvis træ 42 stod lodret, ville toppen nå mindst 1 m over stenlægningen.

De 5 lodrette pæle gik alle ned i det grå sandlag under tørvelagene. Kun nr. 42 når op i træpakningen, mens de øvrige slutter nederst i trælaget eller under det. Derfor hører pæle og trælag næppe sammen. Den skråtstående pæl 42 og den antageligt knækkede pæl 47-48 har været så høje, at de nåede langt over trælag og stenlægning. Det er mest rimeligt at tolke trælaget som opfyldning i en sænkning, formodentlig et gammelt åløb, der har været ca. 3,5 m bredt og indtil 1 m dybt. Forud for denne opfyldning har der anta-

geligt over åen været en simpel bro, hvorfra en del af de lodrette pæle endnu stod tilbage, da de vandrette stammer og grene blev anbragt.

Omkring 5 m nord for det yderste af træpakningen og ca. 6,5 m fra nordenden af den lange stenlægning fandtes en lille stenlægning, der var 3,0 m lang og 1,5 m bred og bestod af ret små og spredte sten, jfr. planen fig. 12.

Mellem de 2 stenlægninger fandtes kun et par stykker træ samt jerndolk 14. Længere mod vest udgravedes en del træ, og vest og nord for den lille stenlægning lå et par knogler. Disse fund lå stort set i samme niveau som stenlægningerne.

Profil 36 førtes mod nord til den lille stenlægning. I området mellem træpakningen og den lille stenlægning var tykke tørvelag. Ca. 1,5 m nord for træpakningen ændredes de nederste 40-60 cm (fig. 4: fyld h) til grågult sand med brunlige tørvestriber; dette lag fortsatte nordpå til kanten af udgravningsfeltet. Det grå sandlag under tørvelagene fandtes under træpakningen ved nordenden af den lange stenlægning ca. 150 cm under stenlægningens overflade, og omkring 1 m længere nordpå nåede tørvelaget ca. 20 cm dybere, men derefter gik det lidt opad.

Udgravningsfeltet udvidedes til godt 2 m nord for den lille stenlægning, jfr. planen fig. 12. Desuden blev der lavet prøvegrøfter henholdsvis ca. 17 og 27 m nord for den lille stenlægning. Sidstnævnte prøvegrøft var 19 m lang og 2 m bred.

I 1982 forsøgt det ved hjælp af sten-spyd at finde eventuelle stenlægninger i ådalens modsatte side, i forlængelse af vejanlægget. Det gav dog intet resultat.

Der blev blandt andet lavet 3 rækker boringer. Den nordligste række, der placeredes ca. 155 m nord for den lille stenlægning, var 200 m lang og viste et ca. 40 cm tykt tørvelag, som fortsatte omkring 35 m mod nord. Ved boringer længere mod syd konstateredes tykkere tørvelag. Kanten af tørvelaget i ådalens nordside fandtes ca. 192 m nord for den lille stenlægning eller ca. 250 m fra vejens sydende, hvor tørvelaget begyndte.

Forarbejdet træ

Blandt de mange stammer og grene, som fremgravedes især ved nordenden af den lange stenlægning, var et stort antal forarbejdede stykker, hvoraf en del skal omtales i det følgende. Næsten alle disse stykker opbevares på Herning Museum. Der er i de fleste tilfælde tale om eg. På planen fig. 12 er stykkerne indtegnet med nr., dog ses kun få af de dybestliggende genstande.

Ved sydlige og midterste del af den lange stenlægning fandtes kun få stykker forarbejdet træ. Nr. 6 er en 43 cm lang, tilspidset pind, og nr. 10 er et 53 cm langt stykke med 2 flade indhak. Træ 25 og 26 er dele af henholdsvis 125 og 75 cm lange planker eller brædder, der lå i østkanten af stenlægningen. I opgravet fyld fra østkanten af vejen, ca. 41 m fra sydenden, fandtes træ 19, som består af 3 stumper af en ca. 30 cm lang genstand, der har hul i begge ender.²

Ved stenlægningens nordende lå de forarbejdede træstykker jævnt spredt i den tidligere omtalte, kraftige træpakning. Hovedparten af de forarbejdede

Fig. 5. Del af trælaget under den lange stenlægnings nordende. Det lange stykke med huller er træ 56, og forrest til venstre ses træ 54. Stokken er 40 cm lang. Foto: Tinna Møbjerg, juli 1976.

stykker er fundet inden for et område på ca. 6 × 6 m.

Træ 56, som er det største af de bevarede stykker, fandtes indtil 60 cm under stenlægningen og ses i profilen fig. 4. På fig. 5 vises den vestlige del af stykket. Træ 56 er 278 cm langt, indtil 14 cm i diameter og afbrækket i begge ender. På den ene, næsten flade side er der dels 2 firkantede udskæringer (15 og 13 cm lange, 4-5 cm brede og 5-6 cm dybe) og dels 12 runde eller lidt kantede huller (3-4 cm i tværmål og 4-7 cm dybe). Afstanden mellem de runde huller varierer fra 12 til 18 cm. Stykket synes at være en fodrem fra sidevæggen i en bindingsværksbygning. I den vandrette fodrem har stået lodrette stolper og kæppe henholdsvis i de store, firkantede huller og i de små, runde huller.

Disse kæppe (eller støjler) har båret en lerklining på et fletværk af grene eller lignende.³

Flere mindre stykker med små, runde huller kan ligeledes være fra en bindingsværksbygning. Træ 57, som i profilen fig. 4 ses lidt under træ 56, er et 149 cm langt stykke med ovalt tværsnit på ca. 12 × 9,5 cm og med i alt 8 indborede huller, fig. 6. Hullerne er 5-8 cm dybe, og der er fra 16 til 25 cm imellem dem.

Træ 47 lå som allerede omtalt skråt opad fra pæl nr. 48. Nederste del ses ved profilen på fig. 3 og 4 og den øverste, sydlige del på planen fig. 12. Stykket er lidt kroget, 199 cm langt og 10-12 cm i tværmål. Der er 9 huller med afstande på 16-27 cm. I 3 af hullerne sidder knækkede kæppe.

Træ 65 er 100 cm i længden og 9-10 cm i diameter og har 6 små huller.

Træ 61 er en af pælene under trælaget, jfr. profiltegningen fig. 4, og synes at være fra et stykke som de netop omtalte. Det er 91 cm langt og har 6 små huller, fig. 6. De 3 af hullerne er opfyldt af knækkede kæppe. Et par af hullerne findes i den 55 cm lange, tilspidsede ende. Der er tale om et stykke bygningstømmer, som siden er tilhugget og anvendt som pæl.

Træ 62 lå øverst i trælaget mellem de nordligste sten, jfr. fig. 3 (helt til højre) og profiltegningen fig. 4. Det er en del af en rund stolpe, 41 cm lang, 14 cm i diameter og endende i en bred tap med et lille, halvt gennemboret hul, fig. 6.

Træ 44 er et indtil 86 cm langt stykke af en ca. 24 cm tyk bjælke, fig. 6. I den lige afskårne ende er indboret et 6 cm dybt

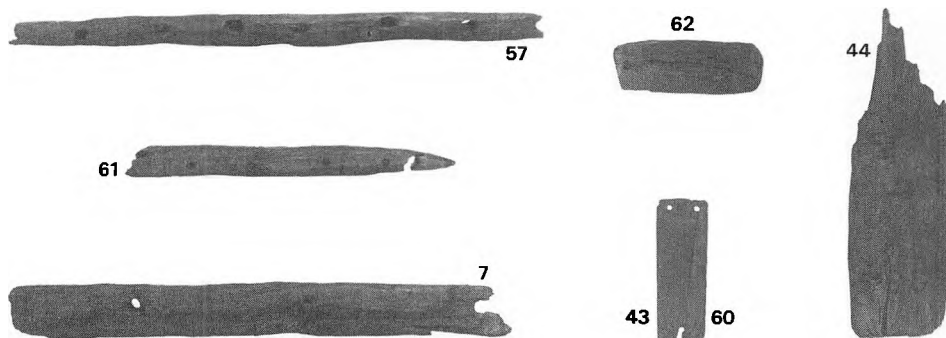

Fig. 6. Udvælg af forarbejdede træstykker, fundet ved nordenden af den lange stenlægning. 1:20. Fotos: Kjeld Hansen.

hul. Stykket lå nederst i nordenden af trælaget. Dette stykke bygningstømmer, som er langt det kraftigste fra vejanlægget, er ikke fra en almindelig bondegård. Det kan f. eks. være fra en større gård eller en vandmølle.

I østlige del af trælaget fandtes 3 staver fra tønder eller kar af træ. Nr. 43, der ses i profilen fig. 4, passer sammen med nr. 60, som lå i omtrent samme dybde ca. 2,1 m østligere, jfr. planen fig. 12. De 2 stykker udgør en 40 cm lang, 12 cm bred og 1,8 cm tyk stave, fig. 6. Der er huller i enderne, og 4,5 cm fra den ene ende findes en ca. 3 mm dyb, smal rille, hvori bunden har været indsat. Få cm øst for nr. 60 fandtes nr. 59, som er en 68 cm lang og 1,3 cm tyk stave, der ligeledes har en rille 4,5 cm fra den ene ende.

Træ 40 er en udhulet, truglignende genstand, der er 184 cm lang, fig. 7. Den lå omtrent midt i trælaget med længderetning vest-øst, 20-90 cm under stenlæg-

ningens nordende. Største bredde er 24,5 cm, og højden er indtil 22 cm. Den ene ende og side er beskadiget. »Truget« udgøres af en regelmæssig, firkantet udskæring, som har flad bund og skrå væg i den bevarede ende (til venstre på fig. 7). Hulrummet er 160 cm langt (ved bunden), ca. 17 cm bredt og 15 cm dybt. I den bevarede ende er fra ydersiden indboret et 9,5 cm dybt hul. I bunden er der 38 og 48 cm fra den samme ende et rundt og et firkantet hul, henholdsvis 2,7 og 3,2 cm i diameter; i hullerne sidder 19,8 og 12,8 cm lange træplukke med tilspidsede ender. Omkring 36 cm fra den modsatte ende er et firkantet hul på ca. 3,5 cm. Ved trugets overkant (midtpå og i den ene ende) sidder 2 små søm. Truget fandtes liggende på siden med åbningen mod syd. Midt i truget lå fiskeknogler, som skal omtales senere. Det er vanskeligt at give nogen forklaring på brugen af dette ejendommelige stykke.⁴

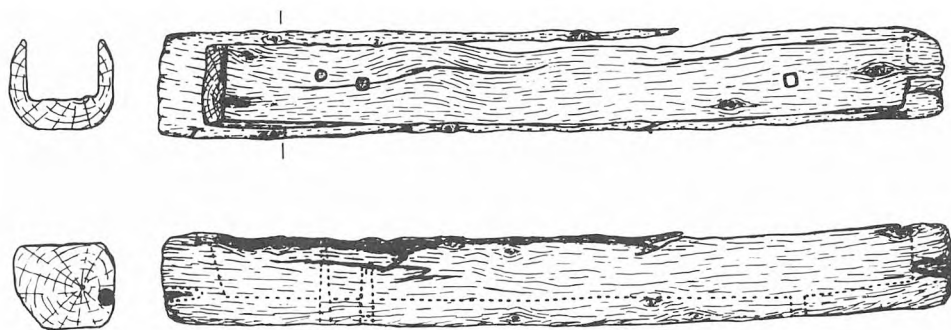

Fig. 7. Truglignende genstand, træ 40, fra træpakningen ved nordenden af den lange stenlægning. 1:20. Tegning: Jens Jørgen Kærgaard.

Øverst i trælagets nordkant fandtes træ 16, som er rester af en truglignende genstand, hvis størrelse og form helt har svaret til det netop nævnte fund. Træ 16 ses på profiltegningen fig. 4 (men er optaget før fotografering af profilen og derfor ikke med på fig. 3). Trugets ene ende samt en del af bunden og den ene side er bevaret. Længden er indtil 179 cm, bredden 29 cm og højden 23 cm. Der er et lille hul i bunden, ca. 45 cm fra den bevarede ende.

I trælaget ved nordenden af den lange stenlægning fandtes endvidere stumper af bjælker eller stolper i form af afbrækkede tappe med runde huller (nr. 21, 52 og 53), små runde pløkke eller lignende (nr. 24 og 55), stumper af brædder med runde huller (nr. 22 og 54, jfr. fig. 5) samt et 40 cm langt stykke med 2 ovale gennemboringer (nr. 67) og en 139 cm lang, 18,5 cm bred og godt 2 cm tyk planke med et hul i den ene ende (nr. 37).

I området nord for det kompakte trælag fandtes kun få forarbejdede træstykker.

Helt mod nordvest lå træ 7 og træ 9, jfr. planen fig. 12. Nr. 9 var et ca. 60 cm langt bræt med 2 modstillede, flade hak. Træ 7, der lå ca. 6 m fra trælaget, er 139 cm langt og 13-15 cm i tværmål og har på den ene side en 8 cm bred, udskåret forhøjning, som afbrydes på et ca. 10 cm langt stykke, fig. 6. I hver ende er et hul på 3,5 cm i diameter, og midt mellem dem er et tredje hul, som er 2 cm i diameter og opfyldt af en knækket kæp. Det er ikke muligt at give nogen forklaring på, hvad dette stykke har været brugt til.

De mange stykker forarbejdet træ er tydeligvis genanvendt, og deres tilfærdiggørelse har ikke nogen funktion i vejanlægget. Nogle af småstykkerne kan ikke bestemmes nærmere, men langt de fleste af de omtalte genstande synes at være kasseret bygningstømmer. Kun få stykker har med sikkerhed haft en anden anvendelse, nemlig de 2 truglignende genstande, det lille stykke nr. 19 og de 3 staver fra kar eller tønder.

Jerndolk 14

Det vigtigste fund fra vejanlægget er en 30,3 cm lang jerndolk, som er afbildet på fig. 8. Den fandtes mellem de 2 stenlægninger, godt 2 m nord for det yderste af det kompakte trælag, jfr. planen fig. 12. Dolken lå næsten vandret vest-øst i et lag med sandblandet tørv i samme niveau som de 2 stenlægninger.

Dolken vejer 150 gram. Fæstet er 8,6 cm langt. Fæsteknappen er næsten kugleformet og ca. 3,0 cm i diameter. Både knoppen og grebet har lodrette furer, som adskilles af smalle riller. Grebet måler midtpå $2,4 \times 2,0$ cm i tværmål og omgives foroven af en snoet ring og nederst af en lidt ødelagt ring, begge af jern.

Ved overgangen mellem fæste og kling er en 3-4 mm tyk parerstang, hvis ene ende er afbrækket og kun godt 1 cm lang. Den anden ende er stærkt ombøjet, 6,0 cm lang og afsluttes med en rund knop. De 2 ender har sikkert været ens og nedadbøjet. På modsatte side er spor efter en afbrækket ring, som har gået vandret ud fra dolken.

Klingen er 21,7 cm lang og 1,6 cm på det bredeste sted. Dolken er enægget, og ryggen er indtil 5 mm tyk. Dolkens spids er placeret i klingens midterakse, således at den ud fra formen ligner en tveægget dolk. På klingens findes nær ryggen og fæstet et »I«, som ses på højre del af fig. 8 (hvor det for tydelighedens skyld er opkridtet). Det er sikkert et kontrolmærke for den svend, som fremstillede dolken.

Rundt om fæsteknappen og på grebets smalsider kan man se tynde kobbertråde, som stammer fra stykkernes sammensæt-

ning ved slaglodning. Desuden ses kobber midt på fæstets ene side, hvor der er en mindre revne i overfladen.

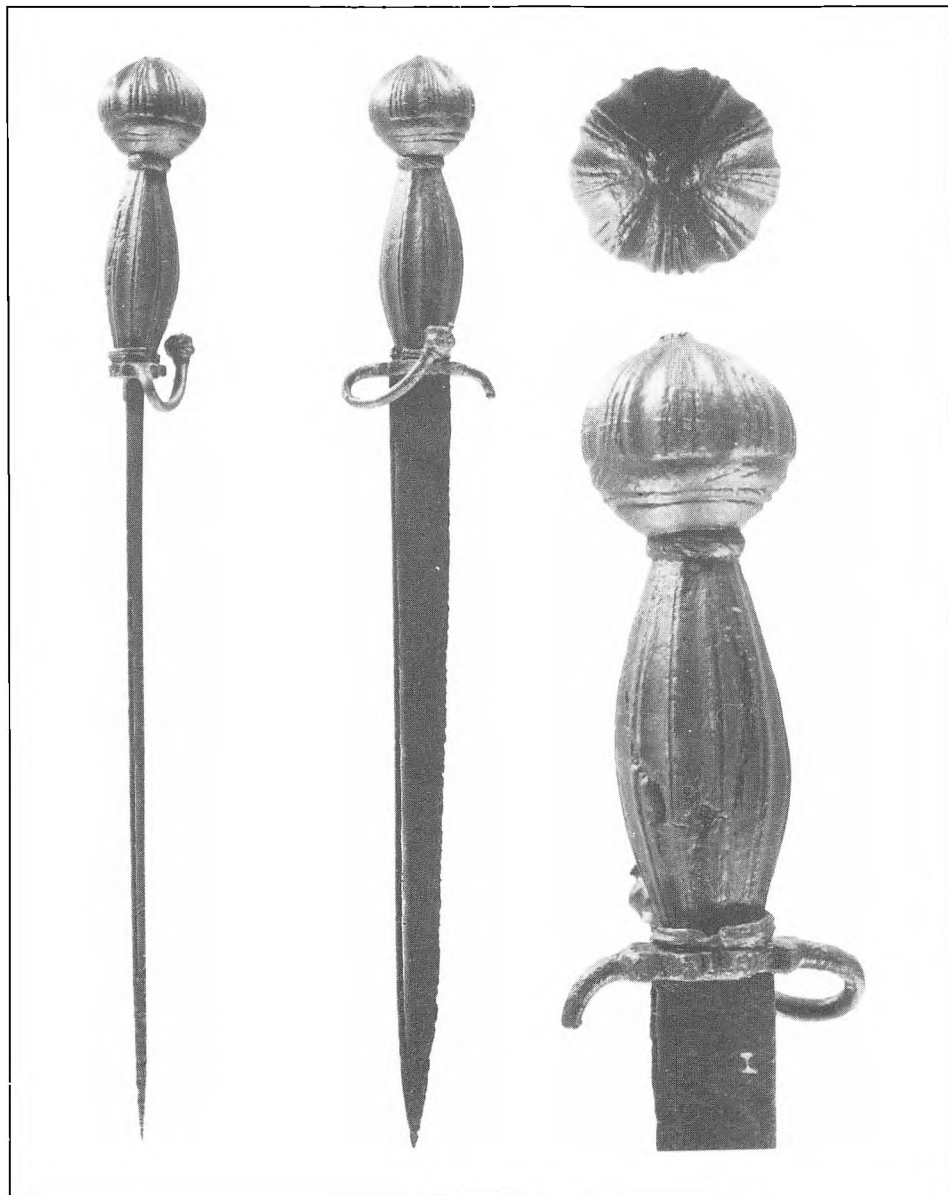
Dolken kan dateres til 1500-tallet og er sandsynligvis lavet i Tyskland. Den hører til blandt de første typer med et fæste helt af jern. Dolken er fremstillet i første halvdel af 1500-tallet og kan have været længe i brug, inden den blev tabt ved vejanlægget. Ud fra andre jordfund må den dateres til ca. 1550-1580.⁵

Den spinkle form og den fine udførelse viser, at dolken ikke har været hvermands eje. Det er naturligvis umuligt at sige noget om, hvem der har ejet dolken. Det er mest nærliggende at tænke på den store gård Højris, der ligger ca. 400 m syd for stedet og nøjagtigt i vejens forlængelse, jfr. fig. 2.⁶

Dolken er en venstrehåndsdolk. Man bar sværdet i venstre side og dolken i højre side, på ryggen eller midtpå foran. Ud over at være våben kan dolken være del af et bestik eller jagtsæt, som desuden bestod af kniv og pren, der sad i samme skede som dolken. I slutningen af middelalderen brugte fyrster og adelige dolken som paradevåben og statussymbol, og den synes nærmest at have været en del af dragttilbehøret. På fig. 9 gengives et lidt yngre billede, hvor man er i gang med selskabslegen »Ringene går«; manden med ringen bærer en dolk på ryggen.⁷

Andre fund

Ved udgravningen af vejanlægget fandtes desuden en hesteko, skår, knusesten og knogler. Disse fund er indtegnet på planen fig. 12.

Hestesko 17 lå godt 1 m øst for kanten af stenlægningen ved vejs midterste del, ca. 34 m fra sydenden. Hesteskoen er stor og kraftig, vejer 770 gram og er 17 cm

Fig. 8. Jerndolk 14. Dolken er 30,3 cm lang. Til venstre vises hele dolken i $\frac{1}{2}$ størrelse, til højre ses fæstet i naturlig størrelse. Fotos: Kjeld Hansen.

Fig. 9. Fornemme folk i gang med selskabslegen »Ringens gård«, efter billede i en bog fra 1661. Manden med ringen (forrest til venstre) bærer en dolk på ryggen.

lang og indtil 14 cm bred, fig. 10. Længs yderkanten er en rille med 4 huller i hver side. De 7 af sømmene er bevaret, det længste er 4,3 cm. Hesteskoen lå i et tørvelag 10-20 cm over stenslægningen og kan eventuelt være yngre end vejanlægget. Typen kan vanskeligt dateres.⁹

Mellem stenene i sydlige del af den lange stenslægning lå et par små skår af jdepotter, nr. 4 og 5. Øverst i det kompakte trælæg ved stenslægningens nordende fandtes skår 35, som ses på profiltegningen fig. 4. Der var i alt 22 gråsorte skår, som er sammensat til en 19 cm bred og 12 cm høj, buet karside. Bund og rand er ikke bevaret. Karret har været omkring 25 cm i diameter ved bugen. Skårene kan ikke dateres nøjagtigt.

Blandt de mange sten, hvoraf kun en del blev opgravet ved undersøgelsen, fandtes 3 knusesten: nr. 3 og 18 i den lange stenslægning og nr. 51 i den lille stenslægning.

I tørvelagene ved vejanlægget fandtes en del ret velbevarede knogler, som er bestemt af Tove Hatting på Københavns Universitets Zoologiske Museum.

Knogle 27, som lå mellem stenene ca. 10 m fra sydenden, er et bækkenfragment fra en hest. Knogle 11 lå ca. 33 m fra sydenden og er et fragment af lårben fra en hest. Knogle 20 er et skinneben fra en okse og fandtes i østkanten af stenslægningen, ca. 37 m fra sydenden.

Ved vejens nordende fandtes knoglerne 69 og 70, som er første tåled og midt-

stykke af lårben fra en hest. Knoglerne lå lidt øst for det kompakte trælag, henholdsvis ca. 90 og 80 cm under stenlægningens overflade.

Vest for den lille stenlægning fandtes knoglerne 30 og 38, som er en hel underkæbe og del af en underkæbe fra en hest. Et par meter nord for stenlægningen fremgravedes knogle 77, som er en bækkenhalvdel fra en hest. Disse 3 knogler lå i tørvelag omtrent i samme niveau som den lille stenlægning.

Endelig fandtes mange små fiskeknogler, nr. 45, midt i den truglignende genstand nr. 40 (jfr. fig. 7), nederst i træpakningen ved stenlægningens nordende. Knoglerne er fra en knude, som er en stor fisk af torskefamilien og også kaldes ferskvandskvabbe eller søtorsk.⁹

Datering

Som allerede nævnt kan jerndolk 14 dateres til 1500-tallet, mens det ikke er muligt at give en nøjagtig datering af hesteskoen og skårene. En placering af dolken efter 1550 synes mest rimelig. Selv om dolken ikke fandtes i direkte forbindelse med stenlægningerne og trælaget, er der næppe tvivl om, at den hører sammen med vejanlægget, hvilket bekræftes af dateringer af træ fra vejens trælag få meter fra dolken.

Af træ fra træpakningen ved nordenden af den lange stenlægning blev udsavet i alt 6 prøver, som sendtes til årringsdatering (dendrokronologi) på Wormianum i Århus.¹⁰ Alle prøver er af eg, men kun de 2 af dem, nr. 46 og 76, bestod af så mange årringe, at dateringen blev sikker.

Fig. 10. Hestesko 17, fundet lidt øst for vejanlægget. I 7 af hullerne sidder små søm. Hesteskoen, der ses fra undersiden, er 17 cm lang. Foto: Kjeld Hansen.

Prøve 46 er fra træ 39, som fandtes midt i trælaget, jfr. profilen fig. 3 og 4. Prøven bestod af 150 årringe. Yngste årring er fra 1539, og fældningstidspunktet kan sættes til efter 1553.

Prøve 76 er fra træ 68, som fandtes nederst i østkanten af trælaget, jfr. planen fig. 12. Prøven bestod af 150 årringe. Yngste årring er fra 1515. Fældningstidspunktet sættes til efter 1529.

Dateringerne kan anses for sikre. Der mangler splintved og bark på prøverne, men da det drejer sig om runde, uforarbejdede stammer, kan man formodentlig gå ud fra, at fældningsårene ikke ligger meget længe efter de angivne tidspunkter, som er det tidligst mulige.

De 2 stykker lå henholdsvis halvt nede og nederst i træpakningen. Hvis der er tale om opfyldning af et tidligere åleje, er alt træet vel anbragt i løbet af kort tid. En del af stykkerne er som nævnt forarbejdet træ, som altså kan være ældre end vejen. De 2 daterede prøver og de øvrige uforar-

bejdede stammer behøver ikke nødvendigvis alle at være fældet umiddelbart forud for træets anbringelse ved vejanlægget. Den øverste del af trælaget fremtræder som en forlængelse af stenlægningen, og træpakningen og den lange stenlægning har uden tvivl været i funktion på samme tid. De 2 prøver daterer således vejanlægget til sidste del af 1500-tallet og i hvert fald til efter 1553.

De 4 andre prøver indeholdt for få år-ringe til at give brugelige resultater. Prøve 58 var en tynd gren, som gav en langt senere datering (1700-tallet). De 3 øvrige svarer stort set til de 2 sikre dateringer.

Prøve 73 fra træ 63 (halvt nede i trælaget, jfr. profilen fig. 4) bestod af 36 årringe, den yngste fra 1496. Prøve 74 er fra pæl 42 og bestod af 49 årringe, den yngste fra 1519. Prøve 75 er fra pæl 49 og bestod af 17 årringe, den yngste fra 1478. Til disse årstal skal lægges mindst 10-20 år for de manglende yderste årringe. De 2 sidstnævnte prøver er fra tilspidsede pæle, som måske stammer fra en tidligere, simpel bro på stedet. På grund af usikkerheden ved disse dateringer er det ikke muligt at påvise en eventuel tidsforskel mellem stammerne i det kompakte trælag og de lodrette pæle under dette lag.

Tolkning

Der er utvivlsomt tale om et vejanlæg, men dets funktion er ikke helt indlysende. Den brede ådal ved Storå går her omtrent i retningen sydøst-nordvest. Vejanlægget går fra fast bund i ådalens sydvestside og ca. 50 m mod nord ud i et område, som tidligere har været sumpet. Den lan-

ge stenlægning slutter på et sted, hvor der nu er 150 cm til fast bund; de yderste sten ligger omtrent midt over et formodet, tidligere åløb, som er opfyldt ved hjælp af en kraftig træpakning. Trælaget ved stenlægningens nordende forlænger vejen med ca. 1,5 m. Nord herfor er kun konstateret en lille stenlægning, som fremtræder meget uanselig i forhold til vejens sydlige del. Under træpakningen var 5 lodrette pæle, der er forsøgt tolket som rester af en simpel bro. Den må i givet fald være ældre end træpakningen, men synes dog ud fra placeringen også at høre sammen med den lange stenlægning.

Det er påfaldende, at vejen ender så brat og omtrent på det sted, hvor tørvelagene i udgravningsfeltet nåede dybest. Der er endnu næsten 200 m til fast land på den modsatte side af ådalen, og på denne strækning er intet fundet, ud over den lille stenlægning.

I 1500-tallet var landevejene kun stenslagt i særlige tilfælde, f.eks. ved overførsel over sumpede strækninger.¹¹ Vandløb var tidligere en væsentlig hindring for færdselen, og dalen ved Storå har været meget fugtigere, end tilfældet er i dag. Det er uvist, hvor meget nyere tids dræning og åregulering har ændret forholdene, og hvor meget tørvelagene er sunket sammen, siden vejen var i funktion.

I området nord for stenlægningerne har en stor del af engen ved Storå nu en overflade, som ligger mindre end en halv meter over det laveste sted på den lange stenlægning. Det virker ikke sandsynligt, at dette lavtliggende område tidligere havde så fast bund, at man kunne færdes der uden et eller andet underlag.

Den nordlige del af vejen var måske bygget overvejende af planker, som er fjernet igen og eventuelt brugt et andet sted. De sparsomme rester af et sådant anlæg ville vanskeligt kunne findes ved hjælp af prøvegrøfter og stenspyd.

Det er også muligt, at vejen aldrig har gået længere end til træpakningen, hvilket kan have mange årsager. Stenlægningen kan have ført ud til åbent vand, hvorefter man kom videre ved hjælp af en pram eller en fladbundet jolle.¹² Trælagers afslutning mod nord tyder dog ikke umiddelbart i denne retning, og der er ikke foretaget undersøgelser, som kan vise, om der var åbent vand i området nord for træpakningen; de mange fund i samme niveau som trælageret gør det vist ikke sandsynligt.

De fund, der er fremkommet ved udgravningen, kan ikke hjælpe ret meget til en tolkning af anlægget. De truglignende genstande og fiskeknoglerne viser måske, at der var en fiskeplads. Jerndolken, hesteskoen og de få skår er sikkert tilfældigt tabt; det er ikke overraskende at finde ting af denne art ved en vej. Tilstedeværelsen af de mange hesteknogler er mere påfaldende, men de muliggør dog næppe en mere speciel tolkning af anlægget som f.eks. en offerplads. Det virker ikke overbevisende, at man har lavet en så bred stenlægning blot for at kunne komme et stykke ud i den sumpede dal til en fiskeplads, en offerplads eller et vandingssted for kreaturer.

Anlægget fremtræder umiddelbart som en almindelig færdselsvej over et fugtigt område. Problemerne omkring vejens eventuelle fortsættelse mod nord

kan næppe afklares uden yderligere arkæologiske undersøgelser. Det har ikke været muligt at finde vejen på gamle kort. På Det kgl. Videnskabernes Selskabs kort fra 1803, hvoraf et udsnit er gengivet på fig. 11, går en stor landevej fra Ikast mod sydøst over Grøde og videre mod Horsens; den krydser ikke Storå. Fra »Højriis Gd.« fører en mindre vej mod nordøst mod Hestbjerg og Bording; den går tilsyneladende over Storå samme sted som den nuværende Højris Bro, jfr. kortet fig. 1. Der har således været en overgang over Storå i området øst for Ikast. Det undersøgte vejanlæg er beliggende ca. 150 m nordvest for den nuværende bro og viser sikkert et ældre overgangssted og et vejforløb, som ellers ikke er kendt. Vejen har mod syd retning mod

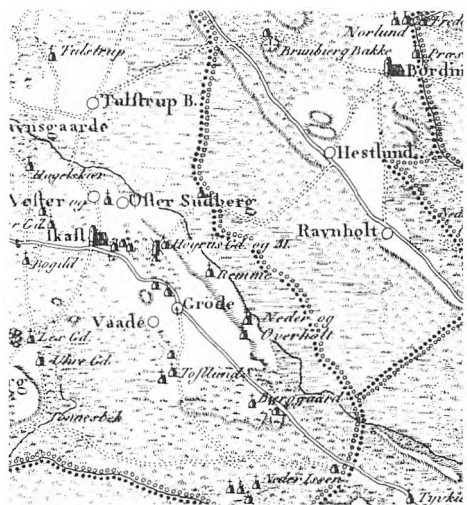

Fig. 11. Området mellem Ikast og Bording. Udsnit af Det kongelige Videnskabernes Selskabs kort fra 1803. Reproduceret med Geodætisk Instituts tilladelse (A. 588/82).

gården Højris og mod nord fortsætter linien i skellet mellem 2 ejerlav, Højrisgård og Suderbæk.

Både årringsdateringerne og jerdolken placerer vejanlægget i sidste halvdel af 1500-tallet. Der kan intet siges om, hvor længe vejen var i funktion. Det kan blot konstateres, at dette vejforløb ikke genfindes på kort fra begyndelsen af 1800-tallet.

Noter

1. Hernings Museums sag nr. 1716. På udgravningen deltog ud over forfatteren følgende: Jens Jørgen Kærgaard, Ole Flemming Mortensen, civilværnepligtige Mogens Nielsen, Torben Jensen og Keld Christensen samt stud.mag. Tinna Møbjerg, som det meste af tiden havde den daglige ledelse. Udgifterne i forbindelse med undersøgelsen betaltles som følge af Naturfredningslovens § 49 af Ikast kommune, der yderligere i perioder stillede 1 eller 2 mand og en gravemaskine til rådighed.
2. Stykket kan f.eks. være del af en klove (en bøjle til at sætte om halsen på et tøjret dyr). På Herning Museum opbevares tilsvarende, mosefundne stykker, nr. 89/40 og nr. 23/46. En klove, hvori sidder en fåreklokke, er afbildet hos H. P. Hansen: Hyrdeliv på heden, 2. udg., 1962, pl. 6 ved side 73.
3. Se f.eks. side 28 ff. i Bjarne Stoklund: Bondegård og byggeskik før 1850. Dansk Hist. Fællesforenings Håndbøger. 1969.
4. Axel Steensberg, som takkes for gennemsyn af en stor del af træsagerne, har foreslået, at det kan være fra en fiskefælde eller lignende. Nationalmuseets 3. afd. har oplyst, at man ikke har kendskab til genstande af denne art.
5. Jeg takker museumsinspektørerne Kay Søren Nielsen fra Tøjhusmuseet og Niels-Knud Liebgott fra Nationalmuseets 2. afd. for oplysninger om dolkens datering m.m. Af litteratur om dolke kan nævnes: Ada Bruhn: Glimt af Dolkens Historie. Købstadmuseet Den Gamle By, Århus 1950, side 15-46 (her afbildes side 39, fig. 25, en dolk, som er nært beslægtet med dolken fra Ikast). Ada Bruhn Hoffmeyer: Artiklen »Dolk« i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder, Bd. III, 1958, spalte 143-149.
6. Der vides ikke meget om denne gård før 1618, hvor den tilhørte Christen Krag til Lydumgård. I 1500-tallet har den tilhørt Palle Splid, og i 1536 nævnes Aage (Ove) Lunge til Tirsbæk som ejer (J.P. Trap: Danmark, 5. udg., Bd. IX, 1, 1965, s. 370). Gården synes ikke at have været ret stor i 1500-tallet, hvor dolk og vej var i brug.
7. Billedet er fra nederländeren Johs. Brunes »Emblemata« og gengives efter Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden i det sekstende Århundrede, 6. udg., bd. 4, 1969, side 78.
8. En mindre hestesko af samme form er fundet ved Broskov nord for Præstø ved en vej fra middelalderen. Hesteskoen, der formodes at være yngre end vejen, er afb. side 156, fig. 5 nr. 5, i Georg Kunwald: Broskovvejene, Nationalmuseets Arbejdsmark 1962, s. 149-167.
9. Fra knuden er bevaret: 6 kranieknogler (parasphenoid, basioccipitale, 2 frontale og 2 parietale), 1 knogle fra skulderbæltet (cleitrum) og 1 hvirvel.
10. Wormianums sag nr. 11. Jeg takker Harald Andersen og Carsten Sønderby for tilladelse til at publicere dateringerne, som er foretaget i 1977. Fornyet måling og afprøvning i 1982 ændrede ikke resultaterne.
11. Der kan henvises til følgende litteratur om veje: Danske Veje, Turistforeningen for Danmark, Årbog 1964. Torben Topsøe-Jensen: Ad Hjulspor og Landeveje. 1966. Alex Wittendorff: Alvej og kongevej. Studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i det 16. og 17. århundrede. 1973.
12. En plankevej fra bronzealderen over Skalså nord for Viborg slutter brat, antageligt ved åbent vand (Mogens Schou Jørgensen: Veje af træ. Antikvariske Studier (nr. 1) tilegnet Knud Thorvildsen, 1977, side 147-162. Samme: To jyske bronzealderveje. Nationalmuseets Arbejdsmark 1982, side 142-152). Jeg takker Mogens Schou Jørgensen for forskellige oplysninger om vejanlæg.

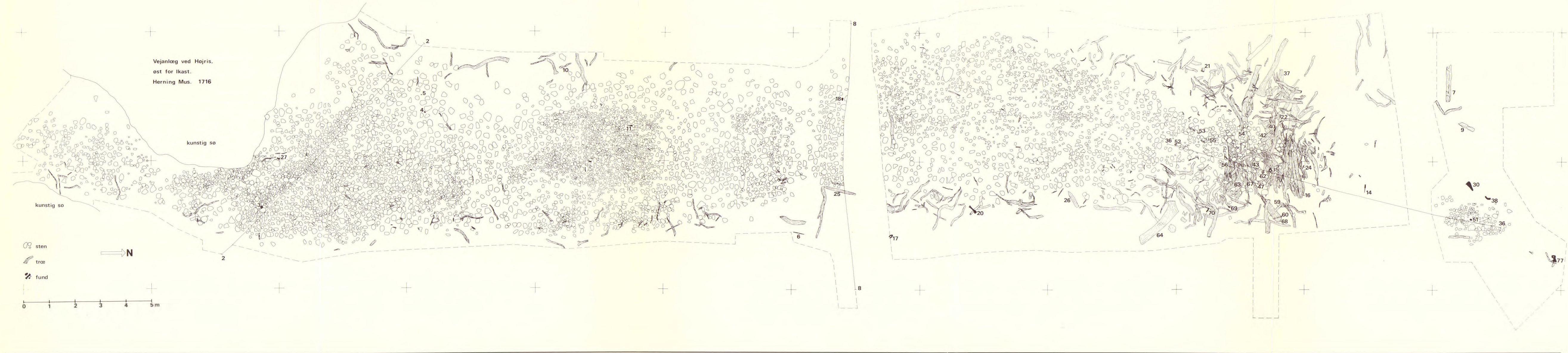

Fig. 12. Plan af vejanlæg ved Storå øst for Ikast med udgravningsfeltet, stenlægninger, trælag og fund. Desuden blev der længere mod øst lavet 2 prøvegrøfter. Nr. 2, 8 og 36 er profiler. De nummererede fund omfatter jerndolke 14, hestesko 17, skår 4, 5 og 35, knusesten 3, 18 og 51 samt knogler 11, 20, 27, 30, 38, 69, 70 og 77. De øvrige numre på planen er træsager. Ca. 1:70. Feltopmåling: Tinna Møbjerg, 1976. Rentegning: Bende Fischer.

Guldsmede i Ringkøbing indtil år 1800

En foreløbig orientering

På Holstebro Museum er der gennem de sidste 10 år foregået en systematisk registrering af guldsmede med tilknytning til Holstebro. Denne registrering af guldsmede og deres arbejder førte i 1976 til bogen og den store udstilling om den betydeligste guldsmed i Holstebro, Joachim Weller, mester fra 1754–1792.

I forbindelse med dette arbejde blev det hurtigt klart, at skulle man have et billede af guldsmedehåndværket i Holstebro, ville det blive nødvendigt med tiden at inddrage nabobyerne med deres guldsmede. Med støtte fra Statens Museumsnævn og Museumsrådet i Ringkøbing amt er det blevet muligt at udstrække undersøgelsen til også at dække guldsmedehåndværket i Ringkøbing og Lemvig.

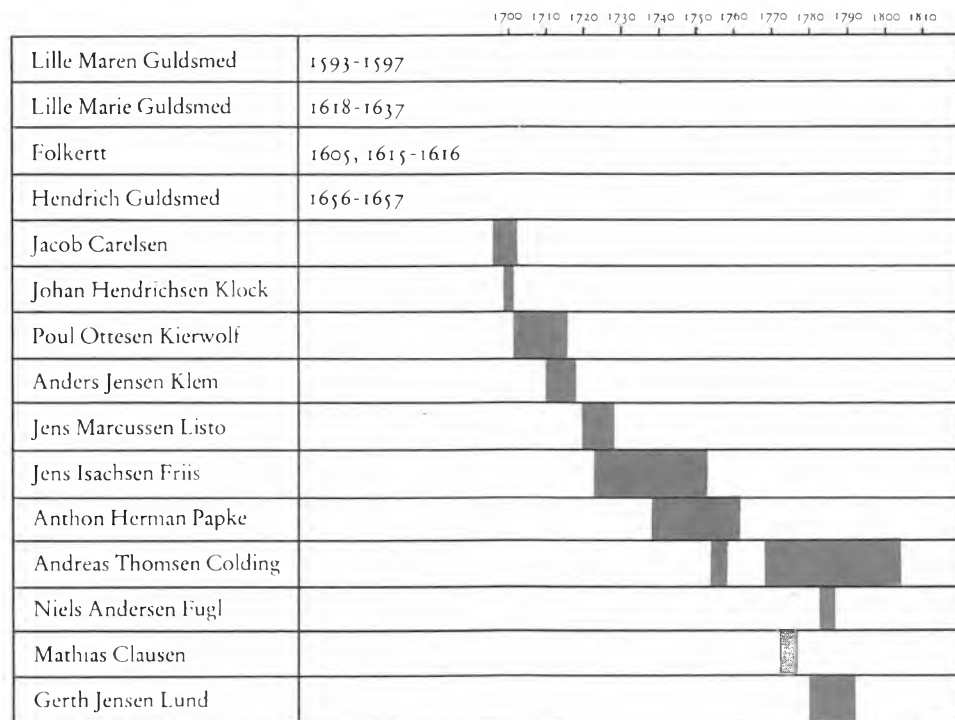

Fig. 1. Skematisk oversigt over guldsmede i Ringkøbing i 1700-årene.

Som et første resultat af dette arbejde fremlægges her en orientering om guldsmede-
ne i Ringkøbing frem til år 1800.

Efter en gennemgang af hvad der findes af arkivalisk materiale om hver enkelt
guldsmed følger en fortegnelse over de kendte arbejder, der er bevaret op til i dag.
Hvad angår de enkelte guldsmedes mestermærker henvises til Chr. A. Bøje: Danske
guld og sølv smedemærker før 1870, bind 2: Købstæderne, 1982.

Lille Marie Guldsmed	1. 4
Lille Maren Guldsmed	1. 4
Kirrupen og Jonassen	1. 4
Lille Marie Guldsmed	1. 4
Lille Maren Guldsmed	1. 4
Kirrupen og Jonassen	1. 4

Fig. 2. I skatteprotokollen for Ringkøbing by fra årene 1615–1649 er Lille Marie
Guldsmed bl.a. nævnt i året 1624, og Lille Maren Guldsmed i 1625.

Maren Guldsmed

Maren Guldsmed svarer skat til Ringkø-
bing by fra 1593–1597. Om hun er den
samme, der nævnes i skatteprotokollen
for årene 1618 til 1637 under navnet Lille
Marie Guldsmed, kan ikke dokumente-
res (fig. 2).

ARBEJDER: Ingen kendte arbejder.

Folkertt

Folkertt, også kaldet Falquar, får borger-
skab som guldsmed i Ringkøbing den 3.

januar 1605 og der er arkivalisk belæg for
hans tilstedeværelse i byen i 1615 og 1616
(fig. 3).

ARBEJDER: Ingen kendte arbejder.

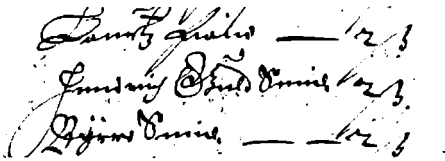
Antimitt Falquar Guldsmed
Kirrupen og Jonassen
Kirrupen og Jonassen
Kirrupen og Jonassen

Fig. 3. I 1605 får Folkertt borgerskab som
guldsmed i Ringkøbing.

Hendrich Guldsmed

Hendrich Guldsmed nævnes i skatteprotokollen for Ringkøbing for årene 1656 og 1657 (fig. 4).

ARBEJDER: Ingen kendte arbejder.

Handwritten entries from a tax protocol for Ringkøbing by 1656. The entries are written in cursive and include names and dates, such as "Hendrich Guldsmed" and "1656".

Fig. 4. Udsnit af skatteprotokollen for Ringkøbing by 1656, hvor Hendrich Guldsmed er opført.

Jacob Carelsen

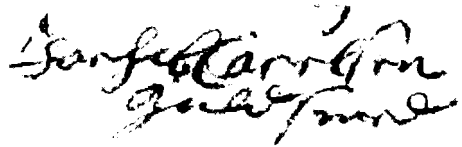
Jacob Carelsen, der må være født omkring 1664, gik i efteråret 1689 og tænkte på sit forestående bryllup. Den 1. oktober tog han til en auktion i Ringkøbing og fik ting med hjem, som vel kunne anvendes i hjemmet. Der var saltkar med to rum, stol, små skåle, lysestage af messing, gaffel med sølvskaft og tre konfekt-skåle. Der blev også lejlighed til at købe et par brune strømper. Ved en senere auktion fik han seng, lagner, hynder, huggeblok, æsker, fjæl og meget andet.

Den 8. december 1689 viedes Jacob Carelsen i Ringkøbing kirke til Anne Poulsdatter. De boede først til leje hos borgmester Tarm, senere i »Bodild Thuesdatters Gaard«, der ejedes af Christen Hansen. Her havde Jens Klem og hans kone tidligere boet.

Ægteparret fik i perioden 1690–1701 børnene Anne, Jacobine, Carl og Dorthe, måske flere.

Jacob Carelsen fik borgerskab som guldsmed den 16. februar 1694, og i tiden frem til begyndelsen af 1700-årene, da han forlod Ringkøbing for at blive guldsmed i Thisted, ses han at have haft flere borgerlige ombud, idet han blandt andet var byens kærner (fig. 5). Han døde 1745 i Thisted, 81 år gammel.

ARBEJDER: Ingen kendte arbejder.

Handwritten signature of Jacob Carelsen, goldsmith, dated 1693. The signature is written in cursive and includes the name "Jacob Carelsen" and "Guldsmed".

Fig. 5. Guldsmed Jacob Carelsens egenhændige underskrift på arkivalie dateret 1693.

Johan Henrichsen Klock

Johan Henrichsen Klock var kun i Ringkøbing i få år. Han trolovede sig den 1. februar 1702 med enken Use Andersdatter og den 8. juni viedes de i kirken.

Hans kone var af præsteslægt. Faderen var provsten over Lysgård herred, Anders Pedersen Wittrup, og en bror var præst i Højbjerg og Elsborg menigheder. Han betegnedes som en ærværdig – hæderlig og meget vellærd mand og Use som en gudfrygtig matrone. Hun havde tidligere været gift med Jens Sørensen Klem, der døde 1701, og af deres børn kan nævnes Anders Jensen Klem, der blev guldsmed først i Ringkøbing, senere i Holstebro og Lemvig.

Johan Henrichsen Klock flyttede nu ind i sin kones gård, der bestod af en ti

fags bygning mod nord og en gadebygning på ni fag mod vest. Det ene af de to jordstykker, der hørte til gården, lå ind mod gårdspladsen.

Det var et velmøbleret og pænt hjem guldsmeden kom til, og selv om en stue var lejet ud til en enke, så var der rigelig plads til, at han kunne indrette værksted med trækbænk, ambolte, hamre, tænger og hvad der ellers var brug for. Stedsønnen Anders var femten år og har vel fået den første lærdom her.

Gårdens bygninger blev efterset og forbedret, blandt andet blev der ordnet tag, og foruden håndværket skulle gårdens besætning passes, det drejede sig om en del svin.

En del mænd i Ringkøbing fik 1702 besked om at møde på rådstuen den 15. december for at aflægge deres borgerlige ed, såfremt de altså ønskede at ernære sig der i byen. Et par stykker fik dog dispensation til at drive håndværk et års tid uden borgerskab.

Blandt de fremmødte var også – »Johan Henriksen Klock Guldsmed, som gaf tilkiende, at han sig icke kunde nære her af hans Profession, hvorfor han var forarsaget her fra Byen at fløtte, hvilket han og agtede til Paaske førstkommende.«

Guldsmed Klock flyttede nu ikke fra byen til påske. Den 4. juni 1703 var han sammen med Anders Pedersen Rindum hos bystyret for at aflægge beretning. »De tvende Dannemænd« havde været hos samtlige borgere i Ringkøbing by for at lade dem vide, at de under ingen omstændigheder måtte skænke for officerer og menige efter klokken ni om aftenen, og at man skulle undgå klammeri med

militære personer. Blev dette ikke overholdt kunne man regne med at blive straffet.

Den 6. november 1703 døde guldsmed Klock og han begravedes den 13. Da der ikke var børn i ægteskabet med Use Andersdatter måtte man have fat på den afdødes søskende. Her var vanskeligheder, for de befandt sig – »saavel I som uden Riget.« Broderen Hans Henrik Klock boede i Silkeborg amt, det kunne »Instrumentis« Lucas Henriksen Klock fortælle, han var halvbroder til guldsmeden. Værre var det med de øvrige halv søskende. Anne boede i Amsterdam, men Catrine, Cidse og Johan vidste man ikke noget om.

Skifteforretningen måtte udsættes »i Aar og Dag« efter dødsfaldet, og da man endelig sidst på sommeren 1705 kunne afslutte, da kunne det konstateres, at der aldeles ikke blev arv til hverken enken eller øvrige arvinger.

Da man ordnede skiftet skulle der tages stilling til guldsmedens klæder. Den sorte kjole og de sorte strømper var allerede anvendt til børnene. Der udover kan nævnes, at Klock havde brugt en brun klædes kjole – den var blevet vendt – desuden læderbukser, vest af sort klæde, lærreds skjorte, halsklud og blågrå strømper. Der nævnes rød nattøje med tin knapper, sort hat og sko. Til hjemmebrug et par tøfler.

Hans kone, Use Andersdatter, blev i Ringkøbing til sin død den 16. november 1732.

ARBEJDER: Ingen kendte arbejder.

Poul Ottesen Kierwolf

Poul Ottesen Kierwolf fik borgerskab i Ringkøbing den 21. november 1703 og tre dage senere blev han udnævnt til tinghører i retten sammen med syv andre mænd fra byen, en bestilling han også fik i 1711.

Den 27. december 1704 festedes der i anledning af hans trolovelse med Maren Madsdatter og den 9. juli 1705 blev de gift i Ringkøbing kirke. De kom til at bo i eget hus med have og desuden hørte der en lille toft og et stykke markjord til.

I løbet af de næste ti år fik ægteparret seks børn, hvoraf to døde som spæde.

Som andre døjede guldsmeden med de mange skatter. I 1709 kneb det med grundskatten og det var nok heller ikke med stor glæde at han i 1710, i anledning af en ekstraskat, måtte opgive at være ejer af en kort paryk, som han brugte for sit »Hofvetz Svaghed«. Hans hustru brugte et lille sæt, det vil sige hårpynt. For sådan luksus skulle der betales skat (fig. 6).

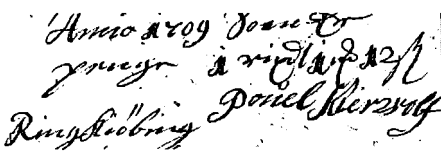

Fig. 6. Poul Kierwolfs underskrift dateret 1710.

Også guldsmedesvenden Anders Jensen Klem, 24 år, gik med paryk. Han var hos guldsmed Kierwolf i årene 1710-12. 1710-12.

Det var let at komme i gæld og i 1713 kunne guldsmeden fortælle, at selv om han boede i eget hus og havde »Næring af Konsten«, så havde han gæld.

»Poul Guldsmed, velærlig trofast Mand«, døde den 15. august 1716 og begravedes den 21.

Boet skulle gøres op og der er lejlighed til at se indenfor hos familien Kierwolf. I dagligstuen var et egebord med udtræk og derved stole med grønt betræk. Desuden kister, skrin og andet bohave. Af sølvtøj var der fire skeer, et par skospænder og et låg på et brunt krus. Man bemærker at biblen er hollandsk og desuden ses familiens salmebog. Jernkakkellovnen har messingknapper, der er gardiner for vinduerne og stuens sovemulighed er en lukket panel seng med mange gode dyner.

Et ottekantet bord med stole ved stod i den lille stue og her var desuden slagbænk, himmelseng og et hollandsk ur i egetræ. Varmen kom her fra en jernvindovn.

Guldsmedesvenden boede i et kammer ind mod køkkenet og her var hvad der var brug for af dyner og desuden en bænk med hynder på. Man havde mange duge, lagner, håndklæder og lignende, og i køkkenet var 18 tintallerkner og næsten lige så mange fade og skåle i forskellige størrelser.

Der var rigeligt af messing og kobbering og det både af kedler, stager og fyrbækkener.

Guldsmedens redskaber så skifterettens folk ikke så nøje på, men vurderede det hele til 30 rigsdaler, dog bemærkede de, at der desuden var kommet en ny vægt, samt et par store og et par små skåle til.

Guldsmed Kierwolf var en velklædt mand. Han kunne vælge mellem flere dragter, der var en sort klædeskjole med

Fig. 7. 3 sølvbægre udført af guldsmed Kierwolf. Læberanden og standkanten er glat. De mellemliggende stykker er prikpunsllet, hvori der kan være op til 3 cartoucher for initialer og årstal samt diverse blomsterudsmykning.

kallemankes vest, en grå klædeskjole med 36 hornknapper, der var »sølfbedækt«, og en brun kallemankes vest med 17 sølvknapper. Måske ville han hellere bruge den hvide kjole med vest til, her var brugt kamelhårsknapper.

Af bukser var der sorte klædes og sorte plydses med sølvknapper. Desuden et væld af halsklude, manchetter, halværmmer, nathatte og nattøjer med tin knapper.

Når så dragten var valgt og han tog den sorte muffe med sølvring og handsker i, fik parykken på og fat i spanskrøret med sølvknappen, så har han været en statelig guldsmed.

Selv om boets værdier syntes store, så blev der ikke meget til enken og de fire

børn, hvoraf den ældste var 7½ år. Der var gæld til flere sider, så der blev kun 68 rigsdaler til deling.

Maren Madsdatter måtte da også året efter erkende, at hun var meget fattig og hverken kunne svare kopskat eller krigsstyr.

ARBEJDER:

Alterkalk dateret 1704 i Vind kirke. Vægt 230 g, højde 17 cm. Bægeret indvendigt forgyldt. På ydersiden af bægeret følgende streggraving: »Saa got Som Hiertet er, Saa Wist Bör Löftet Wære – Wi Kalch og Disch derfor, Til Wind Kierche forære – Sl. Hr. Hans Christensön Mariager – Bergitte Richerts Daatter Stud – Anno 1704.«

Hans Christensen Mariager blev beskikket til sognepræst i Vinding-Vind i 1679 og var præst her til sin død i 1704, samme år som han sammen med sin hustru skænkede Vind kirke alterkalken.

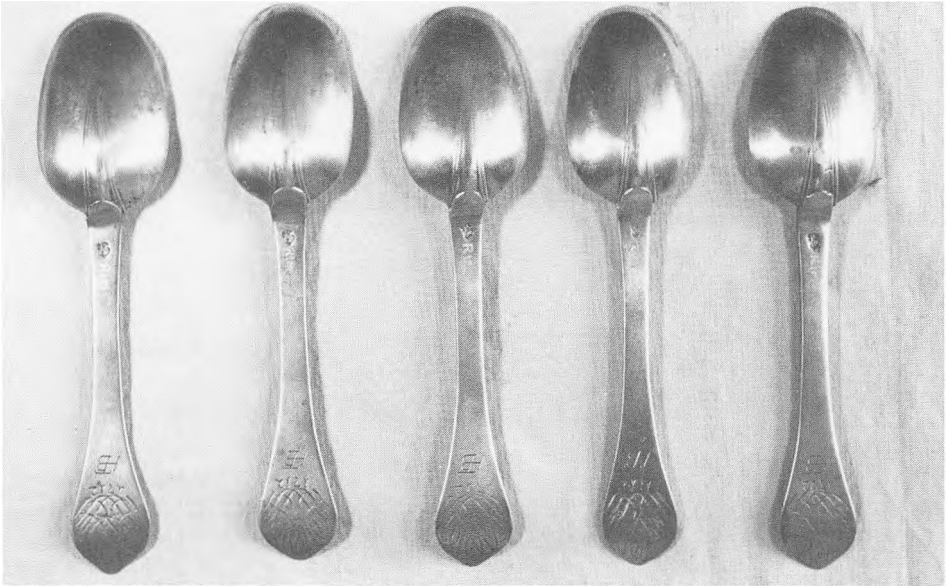

Fig. 8. 5 spiseskeer, laf med rottehale. Inskription: MDE JH 1712. På skafternes forside indgraveret: Kysk, From, Erlig, Sparsommelig og Sandruelig. Ringkøbing Museum. Tidligere i Hans Tobisens samling.

Oblatæske dateret 1716 i Varde kirke.

Lågkrus dateret 1702. Vægt 650 g, højde 20 cm. På låget følgende streggraving: »Oue i Sören Sön Bigum de Jens Datter Kaasgaard Anno 1702«.

Bægre: 1703 med streggraving TNS-AAD 1703, bæger 1705, bæger 1708 med streggraving PKS-KSD, bæger 1711 med streggraving APS-APD 1711, bæger 1713 med streggraving MJD 1713, bæger 1714 med streggraving SJS-EMD 1714, bæger 1714 med streggraving MCD 1714 (fig. 7). Et bæger uden år. Oval skål med indgraveret spejlmogram: TMLB. Skeer dateret 1707, 1712, 1713 og 1715 samt fire uden år (fig. 8).

Anders Jensen Klem

Anders Jensen Klem, der 1713 fik borgerskab i Ringkøbing og senere i Holstebro og Lemvig, fødtes 1686 som søn af Jens Sørensen Klem og hustru Use Andersdatter i Ringkøbing. Foruden Anders havde de børnene Søren og Margrethe. Familien boede i »Bodild Thuesdatters Gaard«.

Moderen kunne lide at gå til auktioner, en lyst sønnen åbenbart arvede. Mens børnene var små kom Use Andersdatter hjem med mange små stykker stof af uldent, linned og silke, måske har hun anvendt det til børnetøj. Af andre køb kan nævnes æsker og en kæphest.

Kort før påske 1688 fik familien Klem uventet besøg af et par mænd der lige skulle se efter, om alt var i orden angående deres ølbrygning og brændevinsbrænding. Der blev holdt nøje øje med, om konsumtionsafgiften af råmaterialerne var betalt.

Mændene fandt fire tønder øl i jørdkælderen og Use lod dem smage på varerne – dog kun fra een af tønderne. De

fandt øllet var tyndt. Mon det var kraftigere i de andre tre tønder, der lå for sig selv i kælderen?

Så gik mændene op i storstuen, hvor der var fyret op under brændevinskedlen, og de bemærkede også, at der var et par tønder med meskning.

Det var nu ikke nemt for dem at komme nogen vegne med dette her, for Jens Sørensen Klem kunne vise acciseseddel på køb af malt – om så papirerne var i orden på det fulde kvantum, får stå hen.

Jens Sørensen Klem døde 1701 og hans kone giftede sig året efter med guldsmed Johan Henrichsen Klock. Anders, der var 15 år, har vel fået arbejde i stedfaderens værksted.

Guldsmed Klock døde 1703 og fra 1710 ses Anders at være svend hos guldsmed Kierwolf i Ringkøbing.

Den 26. februar 1711 var han fadder ved en dåb i Ringkøbing kirke og den 16. august 1712 blev han trolovet med Anne Nielsdatter. Deres bryllup fandt sted i Ringkøbing kirke den 9. oktober samme år.

Borgerskab til at være guldsmed i byen fik Anders Jensen Klem i orden den 20. januar 1713 og samme år benævnes han som »en ung Mand, der nyeligen har sat sig ned paa sin Kunst« (fig. 9).

Fig. 9. Guldsmed Anders Jensen Klems underskrift dateret 1713.

Guldsmed Klem handlede hos Peder Boesen, byens borgmester, og det både med dagligvarer og tobak, messingsøm og tinknapper. Regninger fortæller om mange småsummer, der kunne vokse til større beløb. I marts 1716 skyldtes 64 rigsdaler hos købmanden, der egentlig godt ville have et afdrag. Det lovede guldsmed Klem – »saasnart jeg kommer hjem fra min forestaaende Reise til Aarhus«. Det skulle blive betalt med klingende mønt og »fornøjelige« varer. Inden november var gælden betalt, dels med kontantbeløb, flæskesider og med sølvarbejde.

Borgmesteren fik også senere forarbejdet både knapper, spænder, hager og skeer hos Anders Jensen Klem.

Af guldsmedens børn kan nævnes Jens, Karen og Malene, der blev født i Ringkøbing. Niels, der fødtes i Holstebro, blev guldsmed i Thisted.

Den 21. maj opsgav guldsmed Klem borgerskabet som guldsmed i Ringkøbing, en profession han »ej længere at kan subsistere«. Tilladelsen kom den 23. maj samme år.

Familien Anders Jensen Klem flyttede til Holstebro. Også broderen Søren tog dertil, men vendte kort efter tilbage til Ringkøbing, hvor han en tid boede sammen med moderen. Deres hus lå ved Adelgaden og som nabo havde de Sørenes søster, Margrethe Jensdatter Klem, der i 1729 blev gift med rebslager Peder Andersen. Moderen, Use Andersdatter, døde den 16. november 1732.

Kort efter ankomsten til Holstebro fik guldsmed Klem til opgave at reparere kirkens kalk.

Hans store interesse var auktionerne. Anders Jensen Klem mødte frem hos både borgerlig og gejstlig og var ikke bange for de lange afstande, var blandt andet i både Ejning og Estvad. Det var især de ædle metaller han så efter. Der købtes krus med låg af sølv og elfenben, sølvskål og skeer med initialer og årstal på, skospænder, fingerbøller og andre sølvting, samt ringe af guld. Desuden købtes møbler, bøger, messingting, skilderier i forgyldte rammer, forskellige beklædningsgenstande, som for eksempel to skindmuffer, hvoraf den ene var sort-hvid, en due af glas, en sengepotte med eet øre, en parykbløt og meget andet.

Det helt store køb fandt sted 1721, da der var auktion over afdøde byfoged Christian Jacobsen Guldagers ejendele. Da kom guldsmed Klem hjem med flere ringe af guld, en kårde, der var beslået med 22 lod sølv, et søvlåg til et krus, et sølvspænde og en del udbrændt sølv, et slagbord, et bord med skuffe under, samt puder, skjorter, halskraver, nattøjer og meget mere.

Men 1728 blev det Anders Jensen Klems tur til at få effekter på auktion. Han var nemlig kommet i gæld.

Først gik det ud over indboet, og her genkendes ting han tidligere havde hjembragt. Derefter kom turen til de mange agre købstadsjord, han efterhånden var blevet ejer af.

Efter alt dette flyttede guldsmed Klem til Lemvig og fik her borgerskab den 30. marts 1759.

Han var da over 70 år, men ikke uden mod på livet. Hans kone var død og den 31. juli 1758 havde han været hos præsten

for at blive indskrevet til ægteskab med Else Jensdatter. Den 3. november fulgtes de til kirken for at blive viet og året efter døbtens sønnen Mouritz Graae, vel opkaldt efter en købmand i Holstebro af samme navn.

Efter at have været guldsmed i amtets tre købstæder sluttede Anders Jensen Klem i Holstebro, hvor han døde den 3. oktober 1767, 84 år gammel.

ARBEJDER: Ingen kendte arbejder fra hans Ringkøbingtid.

Jens Marcussen Listo

Jens Marcussen Listo var søn af fuldmægtig på Lindbjerggård i Ølgod, Marcus Jensen og hustru Lisbeth, der boede på gården Listo i samme sogn. Stillingen som fuldmægtig havde Marcus arvet efter svigerfaderen.

Af Jens Marcussen Listos søskende kan nævnes Lene Marie, der 1706 blev gift med gårdmand Peder Lauridsen Fønns i Ølgod, og hvis søn blev kancelliråd og bosat på godset Løvenholm på Djursland. Efter Fønss' død giftede Lene Marie sig i 1736 med Hans Jensen Brun, der var degn i Borris og Faster. Efter hans død flyttede hun til Sorvad i Gjesing og døde her 1765, 81 år gammel.

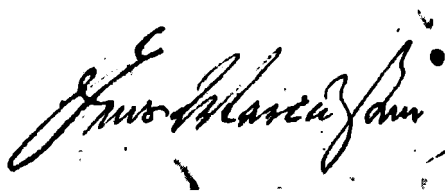

Fig. 10. Guldsmed Jens Marcussen Listos underskrift dateret 1728.

Hvor Jens Marcussen Listo lærte guldsmedehåndværket vides ikke, men han kom til Ringkøbing og fik borgerskab her den 19. januar 1720 (fig. 10). Blev gift med Margrethe Carstensdatter og fik en søn og to døtre. Som faddere sås blandt andre guldsmed Jens Isachsen Friis og guldsmedesvend Villads Lund.

Den senere Holstebro-guldsmed Johannes Isachsen Lindschou var svend hos Listo og den 12. oktober 1727 fulgtes mester og svend til Ringkøbing kirke for at være faddere ved en dåb.

Bestillingen som kæmner havde guldsmed Listo i 1727 (fig. 11).

Fig. 11. Guldsmed Listos signet.

Familien blev splittet, guldsmeden tog til Holstebro som svend, hans kone tog døtrene med til Amsterdam og sønnen kom til fasteren og hendes mand i Borris. Hvornår dette skete er ikke til at se, men auktionsprotokollen fra Ringkøbing fortæller, at Listo den 22. september 1735 havde forskellige ting på auktion, det var mest noget, der brugtes i husholdningen,

som baljer, kar, pander og peberkværn – var guldsmeden ved at realisere?

I Holstebro døde guldsmed Jens Isachsen Lindschou 1745 og Listo hjalp enken på værkstedet, måske var han her også mens Lindschou levede.

Guldsmedesvend Jens Marcussen Listo døde i Holstebro 1746 og da familien var langt borte var det madam Lindschou, der måtte ordne det fornødne.

Listos enke i Amsterdam skrev et brev til guldsmed Peder Rasmussen i Holstebro og bad ham tale hendes sag ved skifteforretningen. Hun bad ham sørge for, at sønnen Marcus kom til at arve, hvad hendes mand havde efterladt sig.

Det var kun lidt guldsmeden havde haft med til Holstebro. Tøjet var i en grønmalet kiste og der udover havde han en salmebog, et nyt testamente og et spanskrør med porcelænsknop og sølvbeslag med til Holstebro.

Efter Listos død kom enken tilbage til Ringkøbing, hvor hun kom til at bo hos familien Kolby. Datteren Lisbeth Kirstine rejste med fasteren fra Borris til Løvenholm, Maren blev gift i Amsterdam og derefter bosat i Sverige, og sønnen Marcus blev sømand.

Han var flink til at skrive fra Amsterdam til moderen i Ringkøbing. I et brev fra efteråret 1759 kunne han fortælle, at han nu var kommet frisk og sund hjem fra en meget besværlig rejse. Søen var meget farlig på grund af de mange kapere og det skib han var med var blevet angrebet af sørøverne, der med hug og slag havde mishandlet søfolkene, taget deres tøj og plyndret skibet. Det var et mirakel, at de slap med livet i behold. Skibet led skade

Fig. 12. Alterkalk fra Egvad kirke udført af Listo i 1727.

for flere tusinde gylden. Dog længtes han efter at komme af sted igen, og det hurtigst muligt. Han længtes efter moderen og efter Ringkøbing og sendte moderen to pund kaffebønner, et pund kandis og et par bomuldsstrømper.

Flere tænkte på madam Listo, en god veninde sendte fra Amsterdam både kaffebønner, snustobak og peber til hende.

Guldsmed Listos enke, Margrethe Carstensdatter, døde i Ringkøbing 1760 og begravedes den 5. september.

Fig. 13. Selio Müllers navnetræk og våben samt årstallet 1727 indgraveret på alterkalkens bæger i Egvad kirke.

ARBEJDER:

Alterkalk dateret 1727 i Egvad kirke (fig. 12). Vægt 300 g, højde 20,8 cm. Bægeret indvendig forgyldt. Fod og nodus forgyldt. På bægeret indgraveret Müllers våben samt indskrift SELIO MÜLLER 1727 (fig. 13). Selio Müller blev født i 1669, overtog Lønborggård i 1717 og døde i 1750. Ligger begravet i Lønborg kirke.

En tilhørende oblatæske, nu i privateje, er muligvis også fremstillet af Listo.

Alterkalk og disk dateret 1731 i Kvong kirke.

Alterkalk u. år i Nørre Bork kirke med indgraverede initialer: BMTB?

Lågerus. Vægt 280 g, højde 12,7 cm. Glat korpus på 3 kugleben. Bøjleformet hank med kugleformet gæk. Låget graveret med spejlmønogram omgivet af bladkrans med fugle. Insription: Enoch Chrestensen – Spofia Taammes Datter Rengkiøbing 1736.

Kruslåg på rhinsk stenkrus.

Bæger dateret 1725 med stregravering Anne Peders Datter Berg 1725 (fig. 14). Bæger dateret 1719 med stregravering JJSD KTDT.

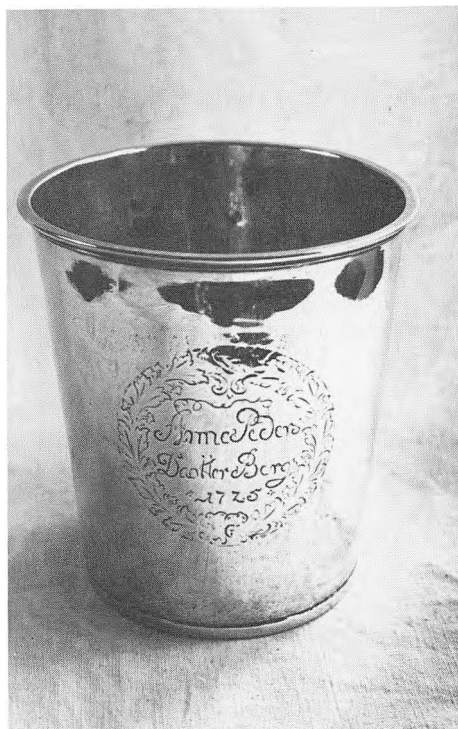

Fig. 14. Bæger udført af Listo. Vægt 193 g, højde 10,9 cm. Udover den viste cartouche med navn og årstallet 1725 er der yderligere 2 cartoucher på bægeret, udfyldt med indgraverede blomster.

Jens Isachsen Friis

I begyndelsen af 1720erne fik Ringkøbing en guldsmed ved navn Jens Isachsen Friis. Foruden at være en betydende guldsmed forstod han at gøre sig gældende i sager, der vedrørte byen. Han var blandt andet eligeret borger i mange år.

Guldsmed Friis blev født i Vejle 1699 og var eneste barn af Isach Jensen Friis og hustru Catrine Willumsdatter, der ejede

og beboede en gård i Søndergade og desuden havde et hus et andet sted i byen.

Efter at faderen i 1694 havde betalt borgerpengene på Vejle rådstue blev han betroet flere hverv i byen og man støder ofte på hans underskrift.

Hjemmet i Søndergade havde midt-, side- og mellemstuer med gode solide møbler. Man bemærker bænke med hyn-der af blåt klæde og andre med læder. På bordene lå kulørte og broderede duge med frynser, på væggene var spejle og skilderier af forskellig slags, nogle var »Lærredsskilderier«.

I skufferne var lagner af hørgarn og duge der målte op til fem alen, foruden andre gode linnedvarer. Bogskabet gemte bibel, salmebøger og gudelige bøger. Der var en del hollandske bøger, blandt andet en lille salmebog til rejsebrug.

I gårdens stald var der plads til et par køer og en enkelt gris.

Omkring århundredskiftet kom familien i gæld og en del af bohavet måtte pantsættes.

Isach Jensen Friis døde den 21. september 1711 om aftenen klokken ti og dagen efter satte hans kone sig hen for at skrive et brev, der sendtes med ekspresbud til hendes familie i Fredericia. Hun skrev om den store sorg, det var at miste ægtefællen, og om de økonomiske bekymringer, hun også havde, og bad om hjælp til denne side af sagen. Samtidig sendte hun kærlige hilsner til familien og til vennerne.

Familien Isach Jensen Friis var kommet i stor gæld på grund af køb af kramvarer og anskaffelse af en brændevinskedel. En af kreditorerne var seign. Iver

Nielsen Erritsøe fra Fredericia, der som drengen Jens' slægtning påtog sig at være hans formynder. Han overtog gården i Søndergade, men Catrine Willumsdatter fik lov til at blive boende. Desuden lovede han, at der af hans tilgodehavende skulle tages 100 slettedaler til Jens Isachsen Friis, og formynderen ville passe på pengene til drengen blev voksen.

Iver Nielsen Erritsøe døde 1714 og en anden blev formynder. De 100 slettedaler var der enighed om, at de måtte ikke røres, men fra nu af skulle renterne årlig udbetales til Jens Isachsen Friis til tøj og andre fornødenheder. Var det ikke tilstrækkeligt måtte moderen betale resten.

Man mente, at Jens nu havde nået den alder, hvor det ville være naturligt om han – »kom ud for at tiene Godtfolk«.

Den 2. maj 1720 kvitterede han i Vejle for udbetalingen af arven og næste gang træffes han i Ringkøbing. Under betegnelsen Jens Isachsen Guldsmed fulgtes han den 23. marts 1722 med guldsmed Jens Marcussen Listo til Ringkøbing kirke, hvor de skulle være faddere ved et barnedåb.

Mon det også var ham, der året før kaldtes Jens Guldsmeds svend?

Borgerskabet kom i orden den 17. november 1724 og da var Jens Isachsen Friis allerede gift. Hans bryllup med Anne Poulsdatter fandt sted den 2. november 1723 i »huset« efter kongelig tilladelse.

Fig. 15. Jens Isachsen Friis underskrift dateret 1743.

Anne Poulsdatter blev født den 7. oktober 1700 og var datter af borger Poul Pedersen Holm i Ringkøbing. Af Annes familie kan nævnes søsteren Maren, der giftede sig med Poul Christensen Wissing og blev mor til den senere så kendte Nikolaj Wissing, som blev ridefoged på Sdr. og Nr. Vosborg i Ulfborg. Han var en farverig og snedig person, der fik samlet midler sammen, så han 1785 kunne købe herregården Krogsdal i Nr. Felding.

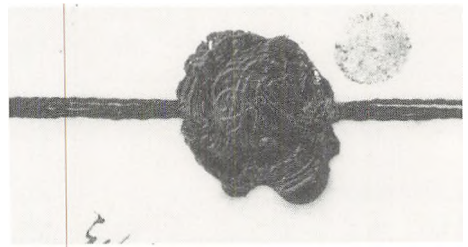

Fig. 16. Segl for Jens Isachsen Friis med hans forbogstaver i et spejlmonogram.

Fig. 17. Sukkerskål udført af guldsmed Friis. Vægt 200 g, højde 7 cm. I bunden spejlmonogram af bogstaverne NJBSJDST og årstallet 1736. Herunder nyere prikgraving MS. Over spejlmonogram stemplet JF for guldsmed Jens Isachsen Friis. Ringkøbing Museum.

Fig. 18. Eksempler på guldsmed Friis' evner til at arbejde med spejlmonogrammer. Her fra bagsiden af skaftender på 3 sølvspiseskeer.

Friis købte 1726 rådmand Nylands »Gaard og Huus beliggende her i Ringkjøbing i Østergaden ned ad Stranden«.

Her flyttede guldsmeden ind og fik som nabo mod nord byskriver Hans Johansen Habersdorff og mod syd enken Anne Jespersdatter, hvis hus han købte 1737, lejede det ud, men flyttede selv ind i det efter at gården var solgt 1747 (fig. 15).

Navnene kendes på en del af guldsmed Friis' børn. Der var Catrine, som opkaldtes efter farmoderen, der kom til Ringkjøbing fra Vejle. Hun døde her 1742. Desuden var der Isach, Poul, Rasmus og Peder Stauning. Da sidtnævnte døbttes 1740 var guldsmed Papke blandt fadderne.

I 1743 erkender Jens Isachsen Friis, at han, der har været en velhavende mand, nu er – »fattig af Midler og Rig af Smaae Børn og Armod« (fig. 16).

Guldsmed Jens Isachsen Friis døde 1755, hans jordefærd fandt sted lørdag den 7. juni. Anne Poulsdatter blev begravet den 7. december 1779.

ARBEJDER:

Lågkerus u. år. Vægt 880 g, højde 22 cm. Indgrave-ret: JJSB GHDA. På låget en nyere indgravering: JPSK 1792.

Kruslåg dateret 1731 siddende på et fajancekrus.

Bæger dateret 1729 med inskription: CSA BHDL, bæger dateret 1734 med inskription PDS, 2 bægre u. år, det ene med spejlmonogram JSPM.

Sukkerskål dateret 1736 med spejlmonogram NJBDJDS (fig. 17).

Tedåse.

Skeer dateret 1727, 1732, 1733, 1734, 1736 og 1738 (fig. 18). Flere skeer u. år.

Anthon Herman Papke

Anthon Herman Papke var guldsmed i Ringkøbing fra 1739 til sin død 1763. Han var søn af birkedommer Herman Papke og hustru Anne Dorthea Hansdatter.

Faderen var købmandssøn fra Haderslev. Han fik bestalling 1697 til at være birkedommer over Vesterland, Føhr og Amrum, et embede han beklædte til 1727, da han afløstes af sønnen Christian Nicolaj. Birkedommer Herman Papke blev begravet i Haderslev kirke.

Foruden Anthon Herman og Christian Nicolaj havde birkedommerens sønnen Hans Frederik og tre døtre. Anna Cathrine blev gift med kobbersmed Lorentz Thuun fra Ribe, Agnethe Dorothea med byfoged Niels Foersom i Ringkøbing og Regina Marie, der var svagelig, fik ophold hos Anthon Herman i Ringkøbing.

Guldsmedehåndværket lærte Anthon Herman Papke i Kolding og moderen gav ham klæder for 20 rigsdaler i læretiden, desuden fik han hjælp fra et par af moderens søstre.

Den ene af dem boede i Ribe og hun betænkte birkedommerens pigebørn i sit testamente, men lod dog en lille mulighed stå åben for Anthon Herman. Hun bestemte nemlig, at skulle det ske, at en af søstrene døde, så skulle han arve en søsterlod!

Svogeren Niels Foersom blev byfoged i Ringkøbing i 1736 og det kan tænkes, at han har været medvirkende til, at det blev her guldsmed Papke kom til at virke. I 1739 flyttede han til byen sammen med moderen og søster Regina Marie. De

kom til at bo til leje i en af byfogdens huse og det blev guldsmed Papke, der forsørgede dem. Med hensyn til at betale skat, da følte han sig bebyrdet »efter yderste Evne«.

Han havde måttet klare sig selv, da han begyndte i Ringkøbing.

»Han haver og selv anskaffet sig sit Verchtøj og derforuden selv købt og betalt: Et Skab, en blaae Koffert, en Lendstoel, en Peramide med 9 Par Thekopper etc. En blaae og hvid Bolster Dyne, 4 Par blaargarns Lagner, 4 blaargarns Duge, en rød og hvid tauflet Over Dyne, 2de røde og hvide Puder.«

Den 7. december 1739 fik Anthon Herman Papke borgerskab til at være guldsmed i Ringkøbing og han lovede at holde de forskellige anordninger og kunne så »Boe og Bygge, holde Dug og Disk, Ild og Arnested« (fig. 19).

A handwritten signature in black ink, written in a cursive script. The signature appears to read 'A. Papke' followed by a date '1743'. The ink is slightly faded and the paper shows some texture.

Fig. 19. Anthon Herman Papkes underskrift dateret 1743.

Han træffes ofte som fadder ved dåb i Ringkøbing kirke, var blandt andet med da svogeren byfoged Foersom fik sønnen døbt og navngivet efter guldsmeden.

Guldsmedens mor, madam Papke, fik mange bekymringer i hendes sidste år i Ringkøbing, hvor hun var omgivet af

sønnen og de to døtre. Hun måtte flere gange have støtte hos søn og svigersøn.

Hendes mand havde lånt en del penge til beboerne i Risum sogn i Tønder amt og alle mændene havde underskrevet dokumentet. Omregnet til danske penge var det 400 rigsdaler »klingende Mønt«.

De første år kom renterne til tiden, derefter blev betalingen uregelmæssig for tilsidst helt at falde bort. Sagens sammenhæng kom først frem efter madam Papkes død, da man i hendes gemmer fandt papirerne.

Svigersønnen i Ribe ville have proces, men byfogden og guldsmeden i Ringkøbing tog mere afslappet på sagen. Alt dette havde madam Papke jo ikke ondt af, men hun måtte opleve, at der blev lagt sag imod hende af svigersønnen Lorentz Thuun.

Julefreden i året 1746 var i fare hos familien Papke, for guldsmedens mor var indstævnet til at møde i byretten i Ringkøbing den 2. december. Svigersønnen var meget utilfreds med den arv, som hans afdøde kone havde fået efter sin far, birkedommeren.

Guldsmeden tog i retten i moderens sted, parat til at støtte hende, og til at få kontrastævning. Også Niels Foersom, der nu var blevet byfoged i Hobro, mødte op og han havde »et vidtløftigt Indlæg« med på svigermoderens vegne. Heri kunne læses – »at naar Kierlighed forvandles til Had og Ærbødighed til Beskiemmelse, da maa man vist sige og slutte, at saadan Forvandling er ond.«

Så gik der et halvt års tid inden næste familiemøde i Ringkøbing byret. Det indlæg som byfoged Foersom kom med

denne gang var også ud over det gængse, skrivemåden betegnedes senere som grov og skammelig. Det var ellers den vise Salomøn der citeredes: »Du skal icke svare Daaren efter hans Daarlighed, paa det Du icke skal vorde ham liig, og de gamle har sagt, at hvo der rører ved Beeg, han besmittes deraf.«

Attester fra begge parter blev lagt frem og langt om længe dømtes madam Papke til at betale svigersønnen i Ribe 90 rigsdaler. Det var han »fornøiet« med – men det var guldsmed Papke og byfoged Foersom ikke.

Et års tid efter madam Papkes død blev familiestridighederne sluttet ved Landstinget i Viborg.

Guldsmed Papke var træt af alt det besvær og kunne sige, at det egentlig kun var på grund af skiftesagen at han og søsteren var blevet i Ringkøbing. De havde allerede ved påsketid 1749 planlagt at flytte til Husum for at bosætte sig der, hvad der dog ikke blev gjort alvor af.

Nu havde foråret 1749 også været meget broget for guldsmeden. Moderen døde den 14. april og begravelsen fandt sted den 18. Den 20. april ved middagstid blev han far til en dreng, der næste onsdag døbt og fik navnet Herman Papke.

Moderen hed Cathrine Elisabeth Heeboe og var omkring de 40 år. Hun døde i 1776 og efterlod sig kun en bror i København.

Guldsmeden søgte og fik tilladelse til at blive fri og forskånet for kirkens diciplin, altså for at stå frem og skrifte i kirken – »som han ellers burde udstaae«. Derimod skulle han betale 4 rigsdaler til justitskassen og lige så meget til stedets fattige.

Fig. 20. Alterkalk og disk fra Ølstrup kirke, dateret 1746, udført af guldsmed Papke.

»Desforuden noget efter hans Midler og Leilighed, samt Biskoppens Billigelse, til næste Hospital at udgive.«

Guldsmed Anthon Herman Papke døde i Ringkøbing 1763 og begravedes den 12. februar.

ARBEJDER:

Alterkalk og disk i Ølstrup kirke dateret 1746 (fig. 20).

Alterkalk. Vægt 220 g, højde 17,7 cm. Læberanden og bægeret er indvendig forgyldt. På læberanden er

følgende streggravering: G. Gerritz BCHDG Bören BCG GMG HCG 1746. Under kalkens fodrand indgraveret vægtangivelsen: 15 l 1 qt.

Af et epitafium i kirken fremgår det, at inskriptionerne på alterkalken står for feltskærer Gerhardt Hermans Gerritz og hans kone Birgitte Cathrine Hansen, der begge døde i 1748.

De øvrige inskriptioner står for deres 3 børn.

Disk. Vægt 48 g, dia. 12,3 cm. På undersiden af diskens rand indgraveret G G og vægtangivelse W 3 l 3½ qt.

Ske dateret 1744 og indgraveret JJS ALD, og en ske u. år.

Andreas Thomsen Colding

Andreas Thomsen Colding, der var født omkring 1730, ses første gang i Ringkøbing 1755, da han var fadder ved en dåb hos parykmager Christopher Otto von Weickeln, og få år senere i anledning af en regning til en skifteforretning.

Derefter tog han til hovedstaden og ses her som svend i 1764, men i 1769 er han tilbage i Ringkøbing, hvor han bliver boende til sin død 1802.

Der ses ellers ikke meget til ungkarlen, guldsmed Andreas Thomsen Colding. Han var fadder ved guldsmed Friis' barnebarn i 1773, man ser han erhverver en rød hue i 1776 og på en auktion i 1777 tager han hjem med en kobber kaffekande, en hørgarns særk, en sort silkekåbe med hvid multum, samt et par træstole.

Ved folketællingen 1787 boede han i Vestergade og benævnes stadig som guldsmed, men efterhånden gled han over i de ubemidlede rækker og får almisse. »Den gamle fattige Ungkarl« måtte flytte fra sted til sted og fik blandt andet hjælp til huslejen. I 1797 og 1798 boede han hos jordemoder Karen Jacobi, 1799 hos Jens Pilgård og 1800 og 1801 hos Laurs Andersen Berg. Andreas Thomsen Colding døde 1802 og begravedes den 21. august.

ARBEJDER: Ingen kendte arbejder.

Niels Andersen Fugl

Niels Andersen Fugl må nævnes blandt Ringkøbings guldsmede, selv om hans virke blev af kort varighed. Byen havde desuden Gerth Jensen Lund og Andreas Thomsen Colding, så der har vel ikke været arbejde til tre guldsmede i en by under 500 indbyggere.

Guldsmed Fugl træffes i Ringkøbing i januar måned 1785 og benævnes også som guldsmed året efter, men ved folketællingen i 1787 har han fået ansættelse som konsumtionsbetjent, en stilling han havde i en lang årrække (fig. 21).

Om familieforholdene kan siges, at Niels Andersen Fugl var gift med Maren Sørensdatter, og af deres ni børn blev Anders Christian, der fødtes 1800, lærer i Grene, senere Nr. Felding skole.

25. juni 1817 døde Niels Andersen Fugl i Ringkøbing, 63 år gammel (fig. 22).

ARBEJDER: Ingen kendte arbejder.

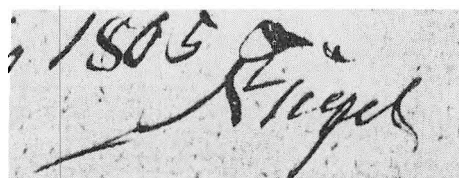

Fig. 22. Fugls underskrift på dokument dateret 1805.

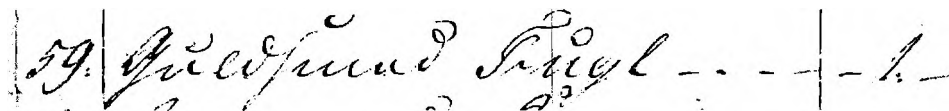

Fig. 21. I speciel mandtal for Ringkøbing by for juli måned 1785 står som nummer 59 opført guldsmed Fugl.

Mathias Clausen

Mathias Clausen, der var guldsmed i Ringkøbing fra 1775 til 1779, havde tilknytning til Randers. Han fik den 21. oktober 1768 kongelig bevilling til at ned sætte sig i byen som guldsmed, når guldsmed Christian Høvring var død.

Først på året 1775 kom Mathias Clausen til Ringkøbing og søgte om borger skab. Han kunne fremvise lovlig og honnet pas fra »behørige Steder«, og i tiden frem til udstedelsen af borgerbrevet, det var den 29. december 1775, havde han ført en anstændig og smuk vandel.

Foruden Mathias Clausen var tre håndværkere fra andre fag på rådstuen i samme ærinde.

»Hvorefter disse 4re brave Borgere nu erklærede sig til at opføre sig saaledes i sin Vandel og Levnet, som kan være Omstændighed for en honnet Borger Mand i en Kiøbstad.«

I de få år Mathias Clausen var guldsmed i Ringkøbing markerede han sig som en dygtig guldsmed ved blandt andet at få overdraget forfærdigelsen af en oblatæske og en sølv vinkande til Ringkøbing kirke i 1777 (fig. 23).

Som hjælp på værkstedet havde Mathias Clausen en svend. I 1778 rejste svenden Mørch »ud af Landet«.

Guldsmed Mathias Clausen fik den 14. februar 1776 skøde på et ni fags hus i Øster Strandgade. Det lå ud mod gaden, der var brønd til og haven var indhegnet.

Angående haven, så havde guldsmeden en lille »disputte«. Han havde nemlig købt et stykke jord af Jep Grøntoft, det var 25 alen langt og 2½ alen bredt og lå

ind mod Mathias Clausens jordstykke. Desværre kunne guldsmeden hverken finde skødet eller kvitteringen for beløbet, så det var vanskeligt at dokumentere, at han faktisk havde betalt 4 rigsdaler og 4 mark for jorden.

I årene i Ringkøbing fik Mathias Clausen og hans kone Mette Marie Sommer tre børn, hvoraf de to døde som spæde.

Økonomien var dårlig og det blev nødvendigt at pantsætte bohavet til Jens Høsum Giesten. Det drejede sig blandt andet om en blåmalet dragkiste, samt glas skab, tebord, bord og stole, kobber- og messingting, fem dyner og guldsmedens værktøj.

Desuden skyldte familien penge til Hans Christensen Holm og købmand Søren Tang.

Den 31. marts 1779 erfarede Ringkøbingborgerne, at der nu var udsendt plakat om, at guldsmedens gård med forskelligt løsøre var stillet til offentlig auktion den 12. april klokken ti om formiddagen.

Lidt ville guldsmeden dog have at sige. »Formedelst indløbende Omstændigheder reserverer ieg mig Huuset til Beboelse til første St. Hansdag, og de som kiøber Kakkelovnen ligeledes lader samme staa til den Tid.«

Indboet blev solgt, men der udsendtes endnu et par plakater »De lysthavende til behagelig Efterretning«, før gården blev budt ind af Christen Bendix.

I juni måned 1779 kunne guldsmed Clausen så meddele, at nu rejste han til Fredericia for at bo der.

Han vendte tilbage til Randers, hvor han fik borgerskab 1782.

Likh. forpagtningen nu sølv væn lund til
 kirkens og 63 lod for lund i: Endvidt løn
 i alt altmængden 178/ - nu - 13^{1/2} - 17/
 for sølvsjævingen for lund 10 - " - "
 for jernlun - - - - - " - " - "
 Ringkøbing Kirke
 1777.

Summa 73^{1/2} 28 17/
 M. Clausen

Fig. 23. Regning til Ringkøbing kirke fra guldsmed Mathias Clausen vedrørende forfærdigelse af en sølvvinkande i 1777.

ARBEJDER:

Vinkande, arkivalsk dateret til 1777, tidligere Ringkøbing kirke, nu Ringkøbing museum (fig. 24). Vægt 1100 g, højde 30 cm. Under bunden indprikket vægtangivelse: Wog 63 lod.

Oblatæske, arkivalsk dateret til 1777, Ringkøbing kirke. Vægt 205 g, længde 13,5 cm. Under bunden indprikket vægtangivelse: Wog 14 lod 2½ qt (fig. 25-26).

Flødeske u. år.

Ske u. år.

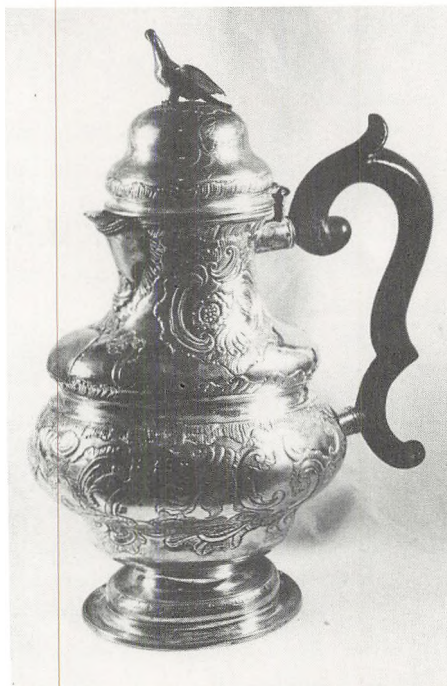

Fig. 24. Ringkøbing kirkes sølvvinkande, nu deponeret på Ringkøbing Museum.

Fig. 25. Oblatæske tilhørende Ringkøbing kirke og fremstillet af Mathias Clausen samtidig med vinkanden i 1777.

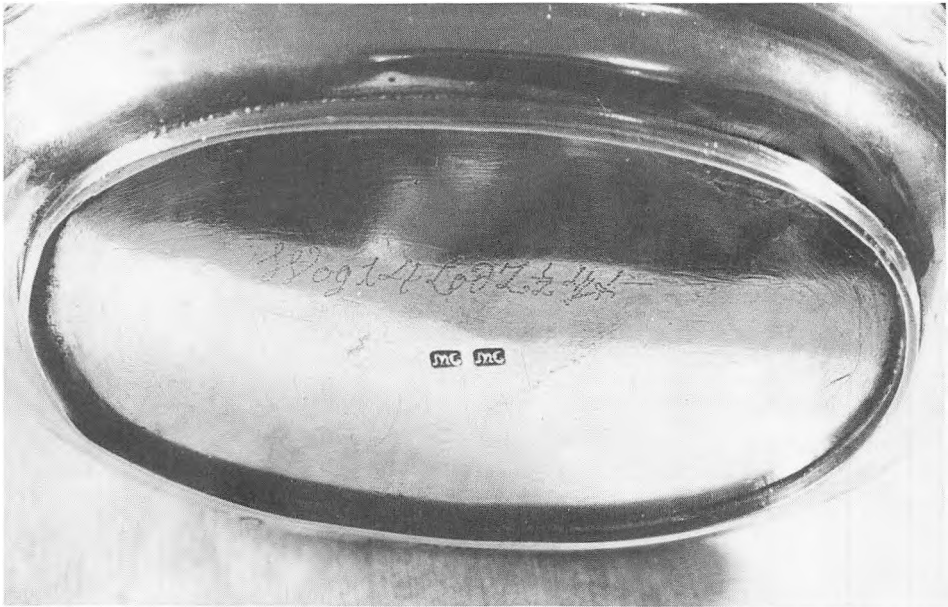

Fig. 26. Under oblatæskens bund er prikgraveret vægten: Wogt 14 lod $2\frac{1}{2}$ qt. samt Mathias Clausens mestermærke MC islået 2 gange.

Gerth Jensen Lund

Gerth Jensen Lund blev født i Horsens som eneste barn af skriver hos justitsråd Lichtenberg, Jens Michelsen Lund og hustru Bodil Stephansdatter. Forældrenes bryllup fandt sted den 14. februar 1747 hos byfoged Andreas Flensburg i Horsens, der var gift med Bodils søster Anne Cathrine. Seks af brudeparrets venner overværede begivenheden, godt nok var kongebrevet ikke kommet med posten, men den sag var byfogden i stand til at klare. Knap var festlighederne overstået før Gerth meldte sin ankomst i familien.

Konfirmationen fandt sted 1761 i Horsens, samme år døde faderen, 50 år gammel.

At Gerth Jensen Lund blev svend hos guldsmed Joachim Weller i Holstebro, var nok ingen tilfældighed, idet familien skriver Lund og byfoged Flensburg var knyttet sammen med familieband. I 1749 havde guldsmeden tvillingsønner til dåb og blandt fadderne var Andreas Flensburg, Gerths mor Bodil Stephansdatter, og Joachim Weller, de har altså kendt hinanden.

Tiden hos Holstebro-guldsmeden varede fra omkring 1770 til 1780. Gerth Jensen Lund var en betroet svend, der af mester blev sendt ud for at veje sølvtøj. Han var i 1777 på Herningsholm i dette ærinde.

I januar måned 1781 var Gerth Jensen Lund kommet til Ringkøbing og først på sommeren købte han et bindingsværkshus i Østergade. Det var på ti fag og lå ud til gaden og i det var der plads til både

værksted og beboelse. I en sidebygning var bryggers og tørvehus. Der hørte både have og toft til huset, brønden måtte dog bruges sammen med naboen, købmand Willum Fischer.

Indboet blev efterhånden suppleret med effekter hentet på auktioner. Af ting der adskilte sig fra det almindelige bohavne kan nævnes en dragkiste med indlagt træ, skab med glasdøre, tebord med blå og hvide sten, det har vel været kakler, der var stole med ryslæder og et 24 timers slagur i en sort malet kasse. Der var gardiner for vinduerne og mindst 24 skildrier på væggene, nogle i sort, andre i rød ramme.

I juli måned 1783 kom hans kone, Anna Sophie Hansdatter, fra Århus.

Guldsmeden købte 1788 et hus på 15 fag. Det lå i Nr. Tvergade og havde tilhørt jomfru Brølling (fig. 27).

Fig. 27. Gerth Jensen Lunds underskrift dateret 1789.

Kontakten med familien i Horsens blev holdt, og det var byfoged Flensburg, der trådte til, når der blev brug for et større beløb, som ved en hushandel.

Af læredrenge hos guldsmed Lund kan nævnes Claus Kannevorff, der var der 1787. Han blev guldsmed i København.

Henrik Hornemann, den senere Holstebro-guldsmed, var på værkstedet fra

september 1789. Han var den lærling, der var hos guldsmed Lund i hans sidste svagelige år.

Ægteparret Lund havde ikke børn og de oprettede 1791 et testamente, hvori bestemtes at den længstlevende skulle sidde i uskiftet bo uden nogen krav fra arvingernes side. Det kunne dreje sig om guldsmedens slægtninge fra Horsens og hans kones søskendebarn, jomfru Saxen.

Guldsmed Lund døde i Ringkøbing den 31. april 1792 og hans kone Anna Sophie Hansdatter den 19. april 1808 (fig. 28).

ARBEJDER:

Kruslåg dateret 1785, siddende på et nyt, tysk krus.

3 *toddyskeer* med prikgraveringer på bagsiden: SNB (fig. 29).

Fig. 28. Gerth Jensen Lunds segl med initialer GJL.

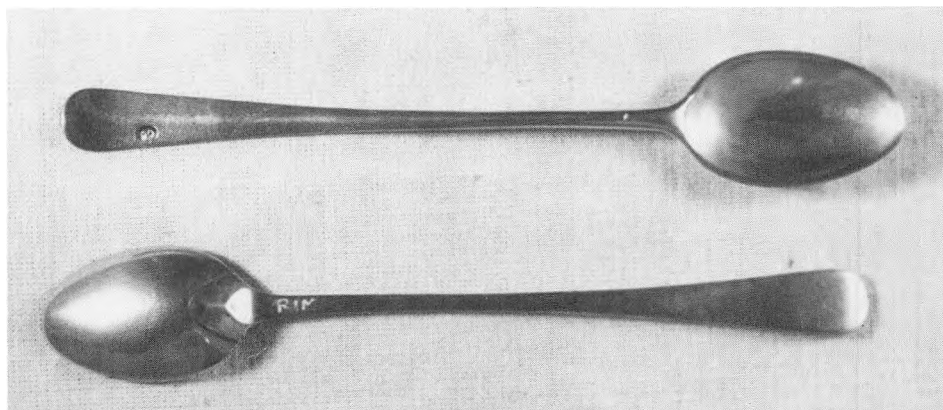

Fig. 29. 2 toddyskeer af Gerth Jensen Lund. Hans mesterstempel ses på skaftets forside med initialerne: GL.

Hermed er 15 af de ialt 24 registrerede guldsmede præsenteret. Med henblik på en senere større fremstilling af guldsmedehåndværket i Ringkøbing er forfatterne taknemmelige for alle henvendelser vedrørende arkivalisk stof, billeder og sølvgenstande af de her nævnte mestre. En gennemgang af guldsmedene i Ringkøbing i 1800-årene må vente til en senere lejlighed.

Stationsbyundersøgelserne

Arbejdet i Ribe og Ringkøbing amter

En lang række af teknologiske, økonomiske og politiske faktorer har indflydelse på nye bebyggelsesformers opståen. F.eks. er transportmidlernes udviklingsniveau en af de meget afgørende faktorer i disse processer.

Forsøger man at anskue det danske bebyggelsesmønsters udvikling i de lange linjers perspektiv, kan man sige, at der tre gange har fundet nogle afgørende ændringer sted i forholdet mellem landskab og bebyggelse.

I. Landsby, købstad – stationsby

Den første af disse store ændringer opstår fra overgangen fra en nomadetilværelse baseret på jagt og indsamling til en bondetilværelse baseret på agerbrug og husdyrhold. Givetvis har denne overgang ikke været nogen klar og entydig proces. Lokale økologiske forhold og forskellige landbrugsmæssige driftsformer som f. eks. svedjebrug har naturligvis spillet ind. Men alligevel bliver resultatet, når vi ser det i de lange linjers perspektiv, at der i løbet af bondestenalderen vokser en landsbybebyggelse frem i det danske landskab.

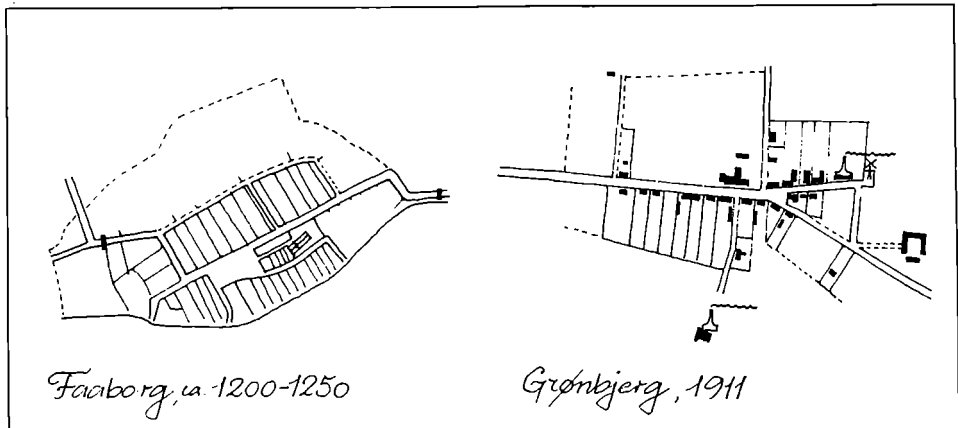
Denne landsbybebyggelse har naturligvis undergået forandringer gennem bronzealder og jernalder.

Således tager den næste store ændring i bebyggelsen sit udgangspunkt i visse af jernalderens landsbyer omkring år 700 for at kulminere med dannelsen af størstedelen af de gamle danske købstæder i løbet af 1200- og 1300-tallet.

Man må forestille sig, at der ved overgangen fra jernalder til vikingetid, har ligget en del mindre handelspladser langs med de danske kyster. Disse handels-

Kort over købstadsbestanden ca. 1536. Cirklerne er købstædernes 15-kilometer grænse. Byer, der mistede købstadsrettighederne i 1500-tallet er understreget. – Efter Vilh. Lorentzen: »Vore Byer«.

Efter Viggo Hansen. Tegn. P.D. 1982. Eksempel på en lille ny bydannelse, der groede frem omkring et vejkryds i årene efter 1898 i en typisk vestjysk hedeopdyrkningsegn. Den selvgroede gentagelse af den middelalderlige købstads plan er tydelig. Tegn. P.D. 1982.

pladser har på den ene side fungeret som de øvrige landsbyer, men samtidig har de gennem søfarten været knyttet til forskellige fjernhandelssystemer, hvis udstrækning og kompleksitet, vi med vore dages ofte forenkledte syn på oldtidens mennesker kan have vanskeligt ved at fatte.

Nogle af disse handelspladser forsvandt atter ved vikingetidens ophør, mens andre udviklede sig til egentlige byer – købstæder.

De ældste danske bydannelser som Ribe, Hedeby, Århus, Viborg, Roskilde og Lund udviklede sig i perioden 750–1050. Men først ved slutningen af vikingetiden og kulminerende med Valdemartidens økonomiske og politiske højkonjunktur, hvor der fandt en stærk udvidelse af Østersøhandelen sted, får vi dannelsen af en lang række karakteristiske danske købstæder som Kolding, Haderslev, Åbenrå, Sønderborg, Flensborg, Assens,

Fåborg, Svendborg, Rudkøbing, Nakskov, Saksøbing, Stege, Skelskør, Næstved, Vordingborg og Køge.

Middelalderkøbstæderne blev økonomiske egnscentre, hvor landbrugets overskudsproduktion blev ført hen for enten at blive afsat til lokale købmænd og håndværkere, eller som for størstedelen af landbrugsprodukternes vedkommende at blive solgt videre til de større bysamfund i Nordtyskland.

De to afgørende »scener«, hvor disse transaktioner fandt sted, var torvet og havnen.

Ligesom skibsfarten spillede en helt afgørende rolle for udviklingen af størstedelen af de gamle danske middelalderkøbstæder, så havde udviklingen af landtransportmidlerne (veje og jernbaner og senere bilen) en afgørende indflydelse på, hvor og hvordan industrialismens nye byer udviklede sig.

En anden vigtig forudsætning for, hvorledes den danske industrialismes byer udviklede sig, var den ændring af landbruget, der fandt sted i løbet af 1800-tallet – begyndende med de store landbo-reformer og kulminerende med produktionsomlægningen og andelsbevægelsens udvikling i 1890erne med en stigende landbrugseksport til det engelske marked til følge.

Disse store økonomiske ændringer skabte behov for vækst af de allerede eksisterende købstæder, men gav samtidig mulighed for, at nye byer kunne opstå – denne artikels egentlige emne – for nemheds skyld kaldt stationsbyerne.

Med tydelig parallel til 1200-tallets strandkøbingers afhængighed af skibet og den opblomstrende Østersøhandel, hvor torvet og havnen kom til at blive disse middelalderbyers egentlige centre, så kan man sige, at produktionsomlægningen af landbruget med produktion til det engelske marked for øje kombineret med udviklingen af transportmidlerne (jernbaner, veje og dampskibe) skabte forudsætningen for nogle nye bydannelser, der fik jernbanestationen og landevejen som nogle afgørende centre, hvorom byen udviklede sig.

Mere spekulativt kan man måske udtrykke det således, at stationsbyerne udviklede sig på et tidspunkt, der trafikmæssigt kan karakteriseres som perioden, hvor de gode fjernforbindelser i kraft af jernbaner og dampskibe var udviklet, men hvor de gode nærforbindelser i form af et godt vejnet endnu ikke i Jylland i hvert fald var blevet etableret. Først da bedre nærforbindelser var blevet eta-

bleret omkring 1920-30, og landet kunne betjenes på en helt ny måde bl.a. p.g.a. lastbilerne og rutebilernes fremkomst, aftog stationsbyernes økonomiske betydning.

II. Den vestjyske stationsby

Det må her være på sin plads at redegøre lidt for hypoteserne bag vort projekt om »den vestjyske stationsby«, hvis resultater denne artikel er baseret på.

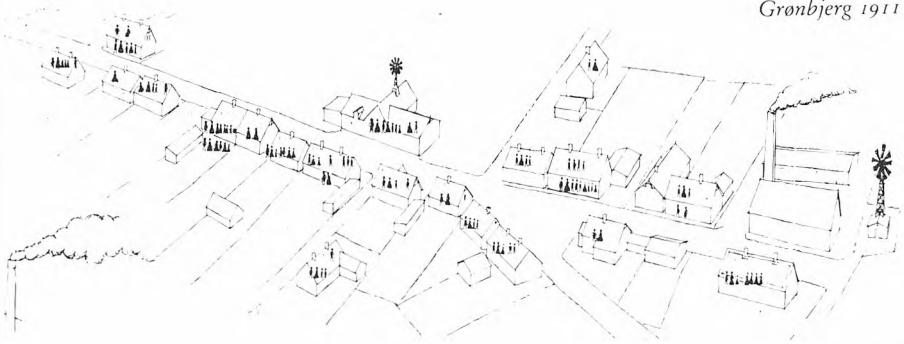
Man kunne f.eks. spørge, hvorfor vi taler om »Den vestjyske Stationsby« og ikke bare om »Stationsbyer i Vestjylland«.

Vestjylland før 1850 var i forhold til det øvrige Danmark karakteriseret ved en helt speciel erhvervs- og bebyggelsesstruktur. Den dårlige jord, de vidtstrakte hedestrækninger og mangelen på egentlige veje havde fastholdt et landbrug, der ikke kunne baseres på afsætning af korn; – både fordi naturforholdene og datidens landbrugsteknik satte en økologisk grænse for det dyrkede areal, og fordi afsætningen af tunge produkter var umulig.

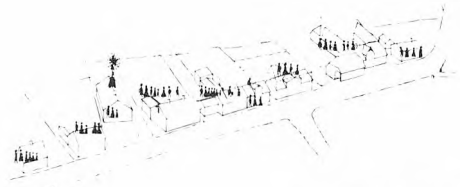
Landbebyggelsen, som regel i form af enkeltgårde, lå placeret langs med åer og mindre vandløb – tæt ved den vigtigste ressource – engene. Det var engenes græs og hø, der gav forudsætningen for husdyrholdet og igen gav mulighed for opdyrkningen af hederne.

Den vestjyske bonde havde derfor gennem århundreder baseret sin økonomi på en kombination af selvforsyning og en vidstrakt handel med og salg af let transportable produkter: kvæg (der selv kunne gå), uld, tekstiler, sorte potter m.v. Dette

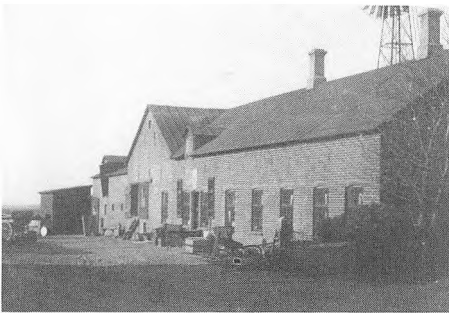
Grønbjerg 1911

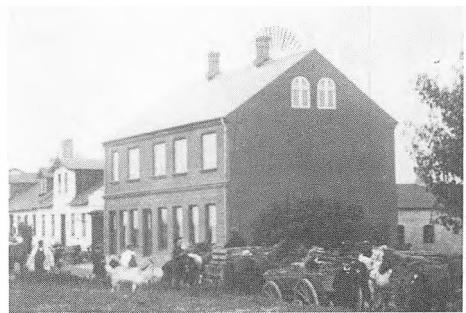
To eksempler på små nye bydannelser, groede frem i arene efter 1890 i Vestjylland. Grønbjerg groede frem omkring købmandsgården i midten fra 1898. Aastrup gade voksede frem vest for kroen fra 1856. Først bagefter kom jernbane og station: I Grønbjerg i 1911, i Aastrup 1916 – men byerne var der allerede! Tegn. P.D. 1982.

Aastrup gade 1911

Bertel Christensens købmandsgård i Grønbjerg omkring 1899. Bertel var husmandssøn og fhv. smed, men slog sig op med handel med dyr, landbrugsprodukter og alskens ting. 1898 skulle han bygge ny købmandsgård og han valgte et vejkrøys midt i sognet, hvor der ellers kun lå en vindmølle. Spiren til en by var skabt.

Aastrup gade ca. 1900. Der er handel på den lille nye gade – i det høje hus boede »Lamme- eller Kalveskrædderen« der udover sin manufakturhandel lå på landevejene og købte lam og kalve op til København. Et par gange om året holdt han store auktioner over kram, hentet i hovedstaden, og det er muligvis ved en sådan lejlighed, dette billede er taget.

havde skabt et særligt mønster for samfærdsel og handel, delvist uafhængigt af eksisterende købstæder, der derfor som Ribe, Varde og Ringkøbing forblev få og små. I dette mønster indgik de landlige markeder: Vorbasse, Gjellerup (Lund), Borris (Dalager) m.fl. som et vigtigt led.

I denne egn iværksatte den danske regering som en storstilet egnsudvikling anlægget af tværbanen Lunderskov-Esbjerg-Varde (åbnet 1874) og længdebanelen Varde-Struer (åbnet 1875) samt Esbjerg Havn (1868 ff.).

Disse anlæg betød i første omgang en effektivisering og koncentration af det traditionelle vestjyske afsætningsmønster: Studene til Tyskland sattes på jernbanevogn, levende dyr, uld o.l. råvarer gik med skib til England og Hamburg. Men det, at Vestjylland således var blevet »åbent« for det europæiske marked, betød, at regionen kunne gribe chancen, da kornsalgskrisen og de engelsk-tyske standsninger for importen af levende dyr kom i 1880erne. Med andelsvirksomhederne indførtes nu et industrielt forarbejdningsled, – og da ny teknik samtidig havde muliggjort en stadig større hedeopdyrkning, gik det vestjyske landbrug nu ind i en udvikling bort fra selvforsyningen og bierhvervene og ind i en udvidet pengeøkonomi.

Allerede efter anlægget af det ældste banenet var der ved stationerne begyndt at vokse små bebyggelser frem med en kro, en købmand o.l. Men det var først og fremmest »andelstidens« pengeøkonomi, specialisering og intensive forbindelser mellem sogn og omverden, der viste sig at være byskabende. De talrige by-

dannelser, der skød op i årene ca. 1890-1910, kom både ved banerne og i de baneløse egne og viste derved, at de var andet og mere end blot »jernbanebyer«. – I undersøgelsen har vi derfor betragtet bydannelsen som det væsentlige, med eller uden station.

Et af de vigtigste spørgsmål, vi har søgt at besvare, er, hvorvidt de nye byers funktioner (f.eks. handelsformer) betød et brud mellem det gamle og det nye Vestjylland.

Eller tværtimod var der måske tale om, at gamle traditioner som f.eks. den omkringfarende og af købstæderne uafhængige handel blev videreført i de nye byer? Var der i forandringen således også en stærk kontinuitet? – Det har været vores hypotese, at det sidste var tilfældet, således at der netop i Vestjylland med områdets svage gamle købstæder som Ribe, Varde, Ringkøbing, Lemvig og Holstebro var de allerbedste muligheder for udviklingen af nye stationsbyer. Man kan måske udtrykke det således, at de vestjyske nye byer som Esbjerg, Bramming, Grindsted, Herning, Skjern, Videbæk m.fl. har nydt godt af, hvad vi kunne kalde »tilbageståenhedens privilegium«.

III. Mennesker og generationer i de nye byers udvikling

En vigtig del af vore undersøgelser var at se, hvilke grupper i befolkningen, der spillede en rolle ved opbygningen af nye byfunktioner og byer i de vestjyske landegne.

Det var især selve starten, der interesserede os: Det stadium, hvor nye mulig-

Storegade i Bramming ca. 1895 – her er vi endnu i pionerernes by – med de små huse på den bare mark langs en opkørt og mudret landevej. Her mangler bare Lucky Luke på vej ned ad gaden på sin hest.

Hovedstrøget i Bramming ca. 1910. Her er Bramming sandelig anderledes blevet en by: Store købmandsgårde, tårne, spir, butikker. Der er markedsdag – den store stationsby har nu fået et fast greb om sit lille opland.

heder skulle udnyttes af en befolkning, der endnu omkring 1850 stod midt i den gamle bondekultur. – Vi koncentrerede os derfor en del om at kortlægge begyndelsen til nogle af de småbyer, bestående af en enkelt gade eller to, som nok fik station, men som næppe fortjener betegnelsen »stationsby«.

I de første årtier, fra Næringsfriheden 1857 til ca. 1885 tog *bønderne* sig af de nye funktioner, som der lokalt var grundlag for: Høker, brændevinshandel, krohold, mølle m.m. Næringsbrevene blev løst på gårdene og kun mølle og kro blev anlagt mere »strategisk« som et første bud på, hvor et lokalt centrum kunne placeres.

Disse bønder stod med et ben i både den gamle og den nye tid: De var på vej mod »andelstiden«, men samtidig var de vant til ved hjælp af bondehandel og bierhverv at få husholdets økonomi til at »løbe rundt«. De nye funktioner var for dem blot endnu et par muligheder. Enkelte købmænd uden jord prøvede også lykken, men tiden var ikke rigtig moden endnu og mange måtte give op.

I årene omkring 1880-90 så vi derefter en tendens til at bønderne overlod de nye funktioner til andre for selv at koncentrere sig om landbruget. »Afgivelsen« kunne ske ved salg, bortforpagtning eller, mere ufrivilligt, ved fallit.

Bag denne proces kan man tænke sig en kombination af både økonomiske og kulturelle faktorer: Omlægningen af landbruget, hedeopdyrkning m.v. krævede nu en heltidsindsats af bonden, samtidig med at gårdenes økonomi nu kunne undvære bierhvervene. Men bagved skiftet

kan man nok også spore normer om, at »det at eje jord« var det bedste.

Handel og mølleri måtte derfor, trods mulighederne for hurtig succes, alligevel regnes for både andenrangs sysler og som for risikofyldte for et bondehushold. De, der overtog, var ofte mere professionelle fagfolk: Møllebyggere kunne overtage møllen, den handelsudlærte slægtning høkerhandelen.

Men især dukkede *husmandsklassen* nu op i sognenes midte.

Det var børnene af de, der havde dyrket hede op i 1850erne. Ude i husmandskolonierne var de mange bierhverv en nødvendighed, og kun få af børnene kunne forvente at overtage jord. De måtte tage de chancer, der bød sig til.

Vi har fulgt sådanne folk, der pludselig omkring 1890 byggede f.eks. købmændsgård eller manufakturforretning på bar mark. De var meget andet end blot butikshandlende: Ved siden af butikken lå de meget af tiden på landevejene og købte kreaturer, lam og grise, solgte til Esbjerg og København, drev vognmandskørsel, markedshandel, holdt auktioner over billigt stads o.s.v. i en høj grad af naturalieøkonomi.

Det synes at være denne videreførelse af den gamle vestjyske bondehandlertradition, der gjorde det muligt for disse folk at overleve, hvor mange forgængere havde opgivet. Men succes'en lå også i, at de byggede en direkte bro fra by til land på landets præmisser. De fungerede som »entreprenører« – nyskabere. Også i deres egen livsstil så man »broen«: Træsko og kasket i stiv ladvogn, plys og mahogni i de nye stuer.

Parti af Skjern

»Amager« i Skjern – kvarteret vest for banen, bag stationen, fotograferet fra jernbanens vandtårn omkring 1910. Spredtliggende, små og uanselige huse med masser af jord omkring – en blanding af by og land i både miljø og livsformer.

Rundt om disse første handlendes gårde klumpede sig så rækker af småhuse sammen: Småhåndværkere, arbejdsfolk, enlige kvinder. Udgået fra lokalsamfundets laveste lag solgte de et levebrød som specialiteter, kombinerende mange gøremål og hyppigt flyttende. Deres liv med nyttehaver, geder, kaniner og bier lå ikke langt fra hedehusmændenes – i virkeligheden var de nye små byer omkring 1900 husmandskolonier, samlet omkring en ressource: De handlende, kroen, stationen, der trak folk til.

Udviklingen i de her nævnte første faser har med en vis tidsforskydning været

ret fælles for de nye byer, der opstod ved de »gamle« baners stationer og de nye småbyer, der først efter 1900 fik station.

Det, der skete efter 1890-1900 var imidlertid, at der for alvor blev forskel på de nye byer. I de første faser var byerne vokset frem i en udpræget selvorganisering, – men efter 1890-1900 mistede de vestjyske småbyer med de bedre veje og nye baner deres relative uafhængighed og indgik i et nyt og større hieraki af byer. I de små byer dukkede firmafilialer op fra købstæderne, ligesom andelsbevægelsen nu overtog en del handel og mølleri. De små byers handlende og håndværkere

konsoliderede sig, og de fik svende, lærlinge og kommis'er i husholdet. De første årtiers mange flytninger tog af, men bortset fra aftægtsfolk fra gårdene kom der ikke i væsentlig grad nye mennesker til i småbyerne.

Anderledes i de større stationsbyer. Kernen i disse byer var som i de små byer en første *pionér-generation* af handlende og håndværkere, – en generation, der skulle finde fodfæste, skabe sig hjem og levevej, og som endnu i høj grad var landboere i normer og vurderinger.

Men efter omkring 1890 kom en anden generation, der i takt med den økonomiske succes fik ambitioner både på deres egne og byens vegne.

Andengenerationsfolkene var dels de større købmænd og håndværkere, der nu sad sikkert i sadlen med hushold omfattende tjenestefolk, lærlinge, svende og kommis'er. I deres livsstil tog de forbilledet efter købstadborgerskabet. Men bykulturen blev brugt som *symbol* for de nye byers selvstændighed og lige værd over for købstæderne. Ideologisk stod stationsbyborgerskabet landet nærmest: Man var venstremænd, »missions« eller grundtvigianere som det opland, hvor man havde sine kunder, slægtninge og venner. – Et mere »ægte« indslag af byborgerskab udgjordes af den lille gruppe af f.eks. stationsforstander, postmester, læge, dyrlæge, herredsfoged m.fl., som fandtes i de større byer og som på centrale steder som Skjern havde rødder til tiden før banerne. Politisk og familiemæssigt stod de landet fjernere, – men de deltog iøvrigt i andengenerationens fælles ambition om at skabe en »rigtig« by.

Denne stræben kunne på forbløffende kort tid skabe Borger-, håndværker- og industriforening, kloak, gas-, vand- og elektricitetsværk, gadebelysning, fortøve, offentligt anlæg, filialkirke, teknisk skole, realskole, efterskole, museum, teatersal o.s.v. – alt på privat foreningsbasis. De nye byer måtte nemlig til stadighed kæmpe mod de bondedominerede og meget sparsommelige sogneråd, hvortil stationsbyborgerne på grund af valgregler, der begunstigede jordeje, kun kunne vælge få repræsentanter. Denne modsætning var dog mere økonomisk end kulturelt-politisk.

I de større stationsbyer skabte udviklingen efter 1900 også andre grupper. Nogle af håndværksvirksomhederne voksede f.eks. op til industrier, typisk snedkeri til møbelfabrik eller smedie til fabrik for landbrugsmaskiner, og muliggjort af elektrificeringen. Også nogle af de største købmænd kunne anlægge f.eks. savværk, margarinefabrik, bryggeri eller lignende.

Med det øgede behov for løse eller faste lønarbejdere, både i industrierne og i den større handel, skabtes der også baggrund for en arbejderklasse. På mange måder fortsatte de livsformen hos pionertidens småfolk med bierhverv og høj grad af selvforsyning. Samtidig rådede der i mange stationsbyer længe en patriarkalsk tradition i arbejderlivet. I Skjern var f.eks. arbejderne ofte knyttet til samme missionsforeninger som arbejdsgiverne og først i 1930erne fik fagforeninger rigtig fodfæste.

Andre store grupper i de større stationsbyer var f.eks. jernbanefolkene,

hvor funktionærerne gennem karrieren »cirklede« fra by til by.

Nogle byer blev også præget af handelsmænd, rejsende, forsikringsinspektører o.l., der fra en central stationsby kunne dække et stort område. Under og efter 1. Verdenskrig var der f.eks. i det grænsenære Bramming et vestjysk side-stykke til Københavns »gullasch«-tid.

Efter 1920 ebbede stationsbyernes centrale rolle i samfundsforandringen ud. Landet var nu blevet dækket med oplandsbetjening, og fra nu af gik udviklingen hen imod en centralisering af erhvervsliv, kapital og byer. Stationsbyerne skyldte jo bl.a. deres opkomst kombinationen af gode fjernforbindelser (banerne) og dårlige nærforbindelser (sandveje og hestevogn), og dette ændrede sig med det forbedrede vejnet, cyklerne, lastbilerne og privatbilerne.

IV. Stationsbyernes miljøer og miljøelementer

I det foregående har vi søgt at tegne stationsbyernes økonomiske udvikling, deres mennesker og deres kultur, beskrevet som et historisk forløb i en vigtig periode af Danmarkshistorien. I det følgende vil vi se på stationsbyernes huse, gader og kvarterersom udtryk for denne udvikling.

Hvor det, der kan fortælle om middelalderkøbstædernes opståen i dag må findes ved arkæologiske undersøgelser, kan man i stationsby efter stationsby med sine øjne endnu se fortællingen om byen fra første hus. Det er det, der gør den velbevarede stationsby så fascinerende, – og det var derfor vi i vore undersøgelser i

så høj grad kunne bruge byerne som udgangspunkt, som historisk kilde.

Ligesom middelalderkøbstaden i sin byplan opbyggedes over nogle faste grundelementer: Torv, adelgade, havn, vold – så dannedes også de selvgroede nye byer efter nogle få gentagne mønstre.

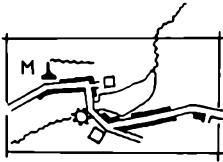
I Vestjylland, hvor de fleste af de nye byer opstod på bar mark, kom disse mønstre klarest til udtryk. En forskel var der på de byer, der opstod ved stationerne fra 1874-75 og de byer, der først fik station ved sidebaneanlæggene 1905-25.

Hvor der ikke var station, blev centraliteten det afgørende for opvæksten af en bebyggelse. Den opstod f.eks. omkring et vejkryds, omkring en vandmølle, en bro eller et andelsmejeri og voksede derefter op omkring en enkelt gade.

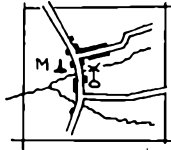
Hvor stationen kom først, blev den ofte lagt i tilknytning til en vej på tværs af banen. For at få plads til sporskifterne, måtte stationen så lægges i en lille afstand fra vejen med adgang ad en ny stationsvej. Den første bebyggelse voksede da som regel op ved vejen og baneoverskæringen, ikke ved stationen, og viste således at tilgængeligheden i forhold til vejsystemet var det vigtigste.

Men undertiden blev stationen lagt op til en parallelt løbende vej, og i så fald blev stationen mere central i byen. Samtidig blev disse byer klart opdelt i en »forside« og en »bagside« af banen.

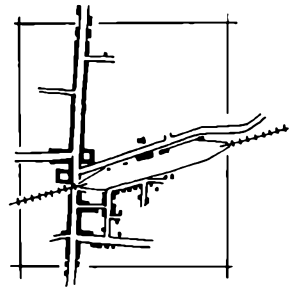
I Østdanmark var det langt mere almindeligt, at en station blev lagt i nærheden af en eksisterende landsby, eventuelt med forbindelse ad en nyanlagt gade. Alt efter afstanden og de lokale forhold opstod der her enten en sammenvokset sta-

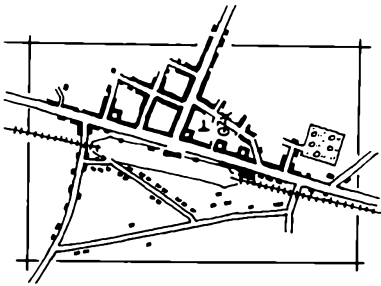
Ny by ved vandmølle

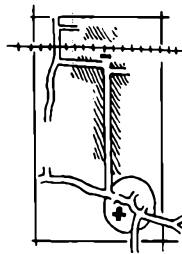
*Ny by ved
mejeri og vindmølle*

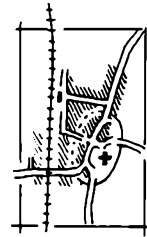
*Stationsby, hvor vej og
bane krydser hinanden*

*Stationsby, hvor vej og bane
går parallelt*

*Stationsby med
stationen et stykke
fra landsbyen*

*Stationsby med
stationen tæt på
landsbyen*

tionsby med en »indkapslet« landsbykerne eller en dobbeltby med en »ægte« stationsby og en mere eller mindre berørt landsby.

I hele anlægget af de nye byers faste kerne sås tydelige paralleller til den førindustrielle købstads miljø. De nye byer var oplandsbyer baseret på handel og håndværk, og al aktivitet og bebyggelse var derfor bundet til de strøg, hvor færdselen gik.

På det mest centrale sted, ved vejkrydset eller ved baneoverskæringen lagde hotellet og købmandsgården(e) sig. Det var »handelsgårde« som i den gamle købstad:

Forhus med butik og beboelse rummede det patriarkalske storhushold med tjenestefolk og kommis'er i kost og logi i langt op i 1930erne. Og bagved pakhuse, lagre, oplagsplads og have.

Langs de nye byers oftest eneste gade kom så den lange række af »håndværkergårde«: Beskedne og enkle huse med beboelse og butik i forhuset og værksted bagved – og også her indgik evt. lærlinge og svende i husholdet.

Stationsbyernes grundmiljø var altså en enkel og funktionel enhed af bolig og arbejde. Dette accentueredes af, at de gamle større købstæder netop i anden

halvdel af 1800-årene gik ind i en miljøudvikling, der betød en opsplitning i forretningskvarterer, industribygninger og rene boligkvarterer, opdelt efter den nye tids klasser: Borgerskab og arbejdere.

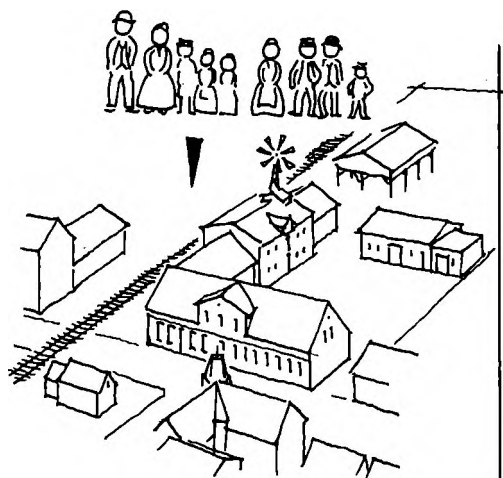
I årene efter 1900 føjedes der imidlertid i de større stationsbyer en række nye elementer til miljøer, – hvoraf nogle var særlige for stationsbyerne og andre kunne genfindes i den industrialiserede købstad.

Størstedelen af stationsbyernes industri holdt sig inden for rammerne af den traditionelle håndværkergård. De groede frem som bagbygninger til ejerens bolig og afspejlede på den måde den stærke patriarkalisme i stationsbyindustrien.

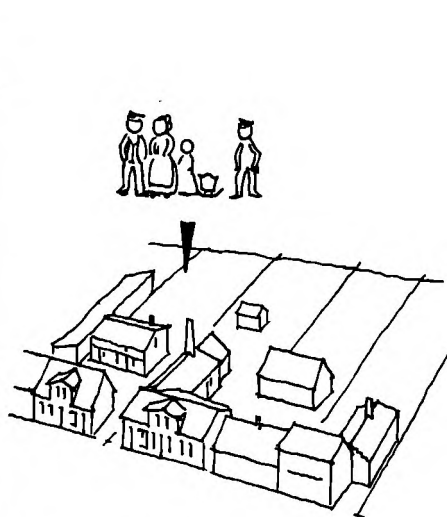
Kun i de største byer, hvor store kapitaler kunne samles, blev der anlagt fabrikker, hvor produktionsbygningerne fik en selvstændig arkitektonisk udformning. »Alfa« i Vejen fra ca. 1900 er måske det bedste eksempel i landet.

Med industrien forstærkedes de første tilløb til en *kvarterdeling* i stationsbyerne. I nogle byer var der allerede tidligt begyndt at danne sig en vildtvoksende bebyggelse af småhuse på »den anden side af banen«. Et sådant arbejderkvarter var f.eks. »Amager« i Skjern. Men hvor arbejderkvartererne i de store købstæder var tætte rækker af huse eller lejekaserne, bestod »Amager« af spredte småhuse på store grunde. Den rigelige plads afspejlede både, at jorden var billig, og at arbejderne i stationsbyerne opretholdt en levevis med bierhverv og delvis selvforsyning.

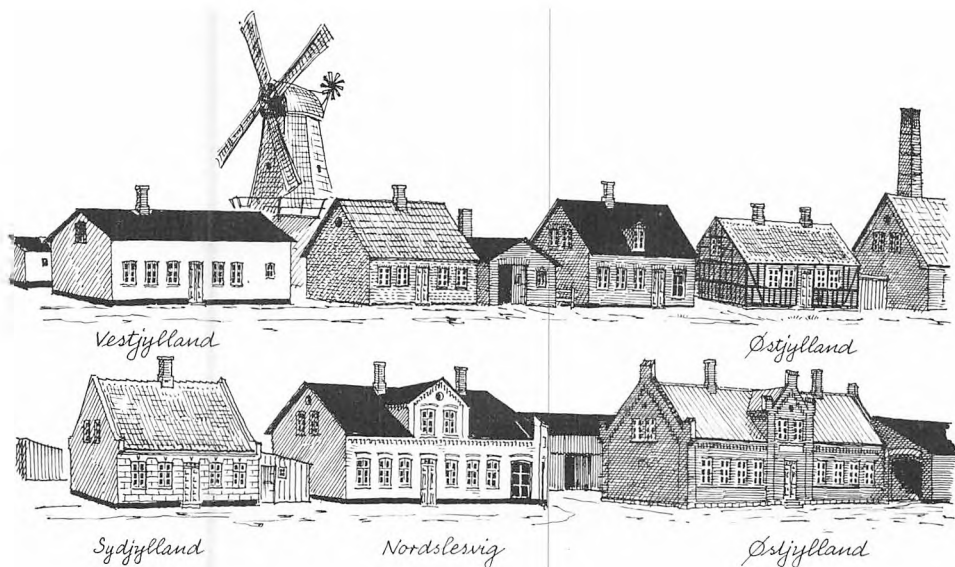
Næste trin i kvarterdelingen var fremkomsten af *villaer*. Villaen som miljø forudsatte dels en vis økonomi, dels en adskillelse af bolig og arbejde – og var derfor i de første mange år uaktuel for stationsbyerne. Kun lægerne byggede undertiden en tårnprydet villa.

Stationsbyens købmandsgård
ca. 1900

Stationsbyens håndværkergård
ca. 1900

Pionertidens byggeskik ca. 1870-90 – eksempler på typiske huse fra forskellige landdeles stationsbyer. Tegn. P.D. 1982.

Men omkring 1910 begyndte nogle af de succesrige pionerer at trække sig tilbage, mens andre blev fabrikanter eller grosserer. Da der nu også begyndte at komme sagførere, forsikringsfolk o. lign. i de større stationsbyer, var der nu basis for en række villaer med spir, karnapper og forhaver. – Det var dog de færreste byer, der som Bramming fik en bevidst anlagt villa-allé med ensartet stilpræg og fælles sø og anlæg.

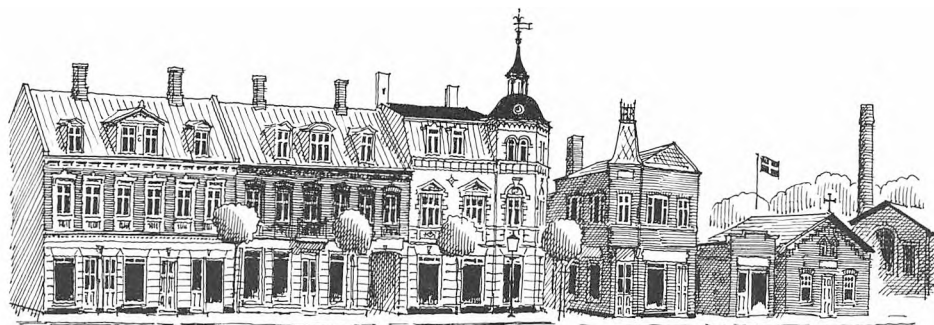
Dannelsen af rene boligkvarterer som en krans uden om »stationsbykernen« accelererede efter 1915-20 med aftægtsfolkens småhuse, og i nogle store byer dannede jernbanefolkene også byggeforeninger. Egentlige lejehuse fandtes næsten aldrig – de større stationsbyer blev typiske eget-hus-byer, et præg, der forstærkedes

eksplosivt, da parcelhusudstykningerne kom til efter 1960.

Endnu et miljø-tilskud fik stationsbyerne som før nævnt i fællesbygninger og fællesanlæg, hvor f.eks. missionshuse, frikirke, offentlige værker og vandtårne fik hver deres passende symbolske stildragt. – Et interessant kapitel er også lystanlæggene, hvori den romantiske haves arvegods fik sin sidste store runde: Slyngede gange, damme, springvand, hvide bænke, stenhøje og mindesten, fx. for Frederik 7., rigsdagsmænd, hedens tilplanter o.l.

Omkring 1930 kan man sige, at det typiske lidt større stationsbymiljø stod »færdigt«.

På nedenstående skitse har vi prøvet at vise nogle af de hyppigt forekommende

Hele landet

Tjyland

Fyn

Nordslesvig

Anden generations huse ca. 1890-1910. Eksempler på typiske huse fra forskellige landsdeles stationsbyer. Tegn P.D. 1982.

elementer. – Selv om stationsbyen som historisk miljø repræsenterer en variation over samme tema, er det forkert at sige at »har man set een stationsby har man set dem alle«. De afspejler hver enkelt egns møde med den nye tid. I den efterfølgende gennemgang af stationsbyernes byggeskik, er det først og fremmest de vestjyske stationsbyer, vi beskriver, men vi har også prøvet kort at skitsere nogle særtræk ved andre landsdeles stationsbyer.

Stationsbyernes byggeskik

Pionergenerationens huse fra årene mellem 1860 og 1890/1900 var præget af, at det i denne periode blot gjaldt om at få tag over hovedet. Det tidlige stationsbyhus var et enetages hus, som regel grundmu-

ret, men i nogle østjyske stationsbyer undertiden stadig i bindingsværk.

Tagdækningen måtte også løses så billigt som muligt. På øerne og Østjylland var tegltage ret almindelige, men i det fattigere Vestjylland var det almindeligste lave tage dækket med tagpap eller træspån. Især tagpaptaget muliggjorde en meget lav tagrejsning, der sammen med høj trempel over vinduerne bl.a. også blev meget typisk for de nordslesvigske stationsbyer. Med de faste tage fulgte også helgavlene, der i hvert fald i Vestjylland i 1870-80erne betragtes som »bymæssigt« over for det valmede stråtag.

Ydermurene var i Vestjylland som regel pudsede inden 1890 og de arkitektoniske aspirationer indskrænkede sig som

regel til en let réfend- eller kvaderfugning, eller f.eks. i Nordslesvig fladbuede bryn over vinduerne. Kun stationerne og enkelte offentlige bygninger afspejlede landets »store« stilstrømninger.

Med den ambitiøse og mere velkonso-liderede århundredskiftegeneration i stationsbyerne fik vi den byggeskik, som for eftertiden kom til at stå som stationsbyens »klassiske«.

I de almindelige huse, der nu i lange rækker byggedes for håndværkere og småfolk, brød nu den »blanke« mur igen-nem i størstedelen af landet, og især i Jyl-land var den røde mursten altdomineren-de.

Tagene blev lavere, og den dyrere ski-fer blev almindelig som tagdækning. Med tydelig inspiration fra 1870-80ernes ro-mantiske villa-schweizerstil blev tagud-hængene større, med udskårne vindske-der og et kryds af fribånd i gavltrekanten. Gavlkvisten blev næsten standard på sta-tionsbyhusene, – heroppe var der plads for svendene og kommis'erne, eller der kunne lejes ud til nytillflyttere.

Andengenerationens ambitioner viste sig først og fremmest på hovedgaden eller ved stationen, hvor de mest velhavende købmænd og håndværkere byggede. 2-etages butiksejendomme med lejlighed på 1. salen erstattede nu nogle af de lave håndværkergårde. Den foretrukne stil var i det meste af Danmark nyrenaissan-cen. Underetagen stod som regel pudset og kvaderfugtet, mens overetagen var i rød mur med lyse gesimser og vindues-indfatninger i stuk, – færdigleveret fra cementstøberen. På Fyn og i Østjylland leverede teglværkerne dog også et rigt

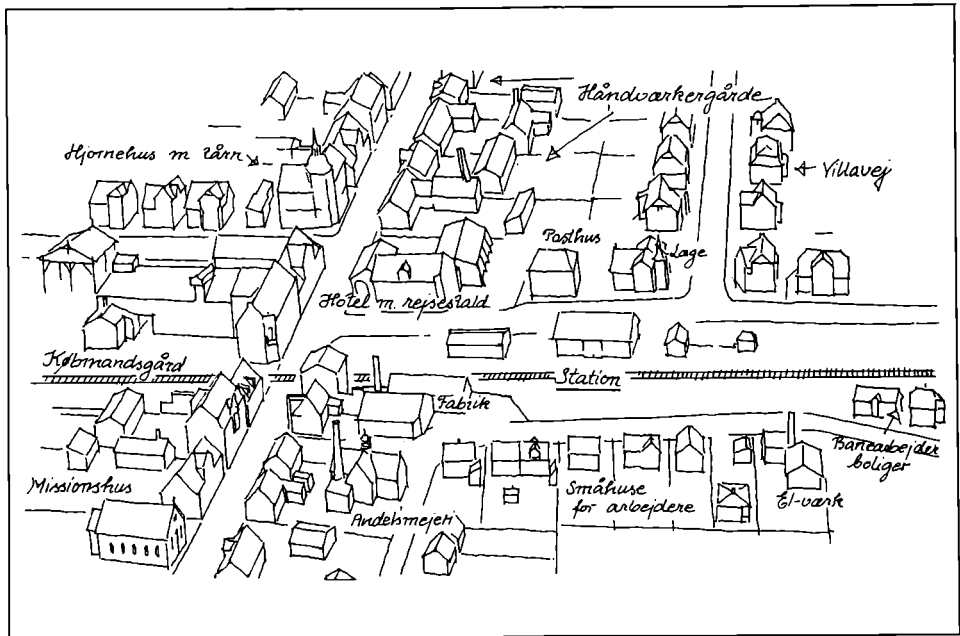

Hjørnebygning på Jernbanegade i Skjern ca. 1890. Her, lige foran stationen, skulle man ikke være i tvivl om, at man var kommet til en by –.

sortiment af formsten til anvendelse i bånd, buestik og vinduesindfatninger. Hjørnejendomme fik tårn, med f.eks. franske barok-aner eller tysk-gotiske do. I Tistrup ved den vestjyske længdebane var fx. »Tårnbygningen« hele byens stolthed i 1898. At bygherren gik ned på byggeriet, fortav man venligt.

Efter 1900 kom påvirkninger fra ju-gendstil, palæstil (nybarok) og Nyropsk nationalromantik ind i stationsbyarki-tekturen: Karnapper og kvistopbygning-er blev almindelige og ikke mindst blev det kunstfærdigt sprossede vindue et selvstændigt arkitekturtræk.

Med de første villaer trængte også vil-lastilen ind i det almindelige byggeri om-kring 1905-10. Pudset-kalket mur blev igen det mest udbredte og mansardtage

Skitse af en ideal-stationsby. De samme få miljøelementer går igen i et antal af stationsbyer. Men alligevel er hver stationsby også en historisk personlighed, der nøje afspejler netop den enkelte egns møde med den nye tid. Tegn. P.D. 1979.

og gavkviste over yderfagene blev yndede. De første villaeer var endnu usikre på, om de var gadehuse eller fritliggende huse, men snart fandt stationsbyvillaen også sig selv med alle 4 sider arkitektonisk behandlet.

Det var også i perioden 1890-1910 at f.eks. det nordslevigske stationsbyggeri blev tydeligt nordtysk påvirket. 1890ernes enkle huse fik stadig højere trempel over vinduerne og murværket blev meget ofte udført i gule sten med røde bånd og mønstermuringer. I de større huse omkring 1900 trængte nye bygningsformer ind, der opløste den sadeltagstradition, som blev ved med at præge Danmark. F.eks. blev kombinationen mansard til

gaden og lavt paptag til gården meget brugt. Den nordtyske arkitektur omkring 1900 var på en måde en kulissearkitektur, hvor der til gengæld brugtes en noget rigere facadedekoration i f.eks. nyrokoko eller nygotik end vanligt var i Danmark.

Selv om akademiske arkitekter undertiden opholdt sig i stationsbyerne (og kunne annoncere om træffetid, som f.eks. Kongelig Bygningsinspektør J. Vilh. Petersen i Bramming 1897), var dog 99% af byggeriet murer- og tømrermestres sag. Yderst fordomsfrit brugte de tidens udbud af materialer og stilarter. Trykte typetegninger fra forskellige arkitektkontorer som f.eks. det produktive

»Teknisk Kontor« i Odense blev brugt ukritisk eller som inspiration. Det vigtigste var at udtrykke bygherrens følelse af, at stationsbyerne nu var ved at udtrykke bygherrenes følelse af, at stationsbyerne nu var ved at være rigtige byer.

At stationsbyerne i løbet af 1910-15 var blevet et fysisk faktum i det danske landskab, opdagedes også efter 1900 af de danske arkitekter. – Opdagelsen af de nye byer med deres traditionsbrydende og dog hjemmekomponerede byggeri gav stødet til en ny reformbevægelse: Overfor den nye byggeskik begyndte man efter forbillede fra tyske og engelske kampanjer ved hjælp af opmålinger, udstillinger og bøger at agitere for en genoptagelse af den gamle byggeskik i by og land før 1870 med den dertil hørende mindre industrielle håndværkertradition. En kamp mod »Hæsligheden i Stationsbyerne« gik i gang.

På landsudstillingen i Århus 1909 gennemførte en række arkitekter bygningen af en modelstationsby, hvor de faste elementer: Station, kro, købmandsgård, håndværkergård og forsamlingshus udførtes i en »dansk« version med høje røde tegltage o.s.v.

Samtidig startedes i København en gratis »Tegnehjælp«, hvortil bygmestre på landet kunne indsende bygningstegninger til æstetisk og funktionel forbedring. Bygmesterskoler, som f.eks. Bentsens i Holbæk, underviste nu i gammel dansk bygningskultur, og endelig stiftedes 1915 »Landsforeningen Bedre Byggeskik«, som overtog »Tegnehjælpen« og som fra 1917 udgav et årshæfte, hvori gode forbilleder blev trykt.

I 1918 udgav foreningen også et hæfte om »Bebyggelsesplaner i Landdistrikter«, hvor man med baggrund i de meget selvgroede stationsbyer ivrede for en egentlig byplanlægning, hvilket gav stødet til dannelsen af Dansk Byplanlaboratorium 1921 og den første danske byplanlov 1925.

Den nye danske byggeskik viste sig i mange stationsbyer for første gang ved banebyggeriet omkring 1910-20. Et godt eksempel er f.eks. arkitekt Ulrik Plesners stationer ved Ringkøbing-Ørnhøj-banen 1911, hvorfra stilen lynhurtigt bredte sig til f.eks. Ørnhøjs nye huse, hvoraf mange blev bygget af Plesners bygningshåndværkere.

Men den stilfærdige nye stil med røde mure, valmede tegltage og hvide sprosser-vinduer tiltalte de nye byers tredjegeration, der ikke som forrige generation havde behov for at demonstrere resultater. »Bedre Byggeskik« blev faktisk stationsbyernes stil par excellence, forståelig og brugbar som den var for de almindelige muremestre, der fortsat stod for byggeriet.

Henimod 1940 kom der nok trefagsvinduer og »bungalows« ind i byggeriet, men egentlig fortsatte »Bedre Byggeskik«-traditionen i 1950ernes rødstenshuse med hvidt træværk lige til omkring 1960, hvor nye ambitioner fulgtes af et traditionsbrud i byggeriet lige så stærkt som 1890ernes.

Bevaring af stationsbyer

I det foregående har vi søgt at vise, hvorledes stationsbyerne som den vigtigste nyskabelse i det danske bymønster siden

Jernbanens vandtårn i Skjern fra 1874 – fredet i 1981.

middelalderen udgør et selvstændigt kulturhistorisk miljø. Med deres ofte velbevarede helhed er de en fortræffelig kulturhistorisk dokumentation om starten på den tid, der har ført frem til det samfund, vi i dag lever i.

Den nye bygningsfredningslov af 1980 har til formål »at værne landets ældre bygninger af arkitektonisk, kulturhistorisk eller miljømæssig værdi, herunder bygninger, der belyser bolig-, arbejds- og produktionsvilkår og andre væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling« og kan samtidig bruges på bygninger, der som regel, men ikke altid, er 100 år.

Man kan derfor forvente at frednings-sager i de kommende år i stadig større omfang vil blive rejst for bygninger og miljøer i stationsbyerne.

Vi har i vores artikel søgt at gøre rede for, hvilke bygninger og miljøer, der ud fra en kulturhistorisk argumentation vil kunne komme i betragtning som bevaringsværdige. Vi kan pege på stationen, anlægget, jernbanehotellet, købmandsgården, missionshuset, el-værket, vandtårnet m.v. – alt det, der rummer en ganske speciel fortællerværdi for den pågældende stationsby.

I 1960ernes vækstperiode gennemførtes på baggrund af en række umiddelbart synlige trafik-, miljø- og saneringsproblemer en byplanlægning for de større købstæder, hvis idé var dels en stærk funktionsadskillelse med handel, industri, beboelse, institutioner og fritid hver for sig, dels en kraftig differentiering af trafikken i ringgade, P-pladser, gågader og bolig-gader.

De større stationsbyer i disse år regnedes med en betydelig vækst som oplandsbyer (»egnscentre«) og denne forventning udkrystalliseredes i en række byplaner, der stort set var efterligninger af de større købstæders. I nogle byer opererede man med et system af gågader og ringgader i stedet for den eksisterende stilfærdigt velfungerende hovedgade. I andre byer arbejdede man med total fjernelse af en del af bykernen til fordel for et butik- og kontorcenter med torv, rådhus og springvand.

Ulysten til at bygge på den eksisterende bystruktur skyldtes en stort set manglende forståelse for stationsbyerne som en særlig byform. Fra planlægningsfirmaernes side var der mest tale om en ureflekteret overførsel af elementer fra storbyplanlægningen, mens der fra byernes egen side mere var tale om, at man så sig selv, »stationsbyen«, med andres negative øjne og gerne ville være »noget andet«, kort sagt: en mangel på egen identitetsfølelse.

Denne identitetsfølelse er nu ved at bryde igennem. Man ser det i bl.a. de mange nystartede bevaringsforeninger, i ønske om fredning af centrale stationsbygninger og i det lokalhistoriske arbejde.

Samtidig må man nu i 1980ernes økonomiske og kulturelle krise erkende, at 60ernes ambitiøse byplaner aldrig bliver virkeliggjort, og at de, såfremt de bliver fastholdt, vil gøre mere skade end gavn i form af huller i bybilledet og generel følelse af usikkerhed for grundejere og beboere.

En realistisk byplanlægning med udgangspunkt i stationsbyernes særpræg er

nu på vej. Især bevirker de efterhånden negative erfaringer med den skarpe funktionsdeling i opstillede købstæder og sovebyer, at stationsby-kernerne med deres nogenlunde velfungerende og overskuelige enhed af boliger, butikker og småvirksomheder nu mere og mere kan bruges som et inspirerende modstykke.

En planlægning, der bygger på den eksisterende struktur vil samtidig være en bevaringsplanlægning, selv om et og andet hus bliver erstattet af et nyt. Det rigtige for stationsbyens lange husrækker er, at miljøets funktioner og bygningsstørrelse bliver fastholdt, ikke at den enkelte facade bliver »sat under glasklokke«.

Men naturligvis er der også i de større stationsbyer behov for et egentligt bevaringsarbejde.

Både for enkeltbygninger og for helheder som f.eks. et repræsentativt afsnit af hovedgaden, jernbanegaden eller en særlig velbevaret villavej kan det også blive aktuelt at gennemføre en egentlig bevarende lokalplan, evt. støttet af en lille kommunalfond til støtte for ejere, der vil udføre stilrigtige byggearbejder.

Først og fremmest er der dog brug for et fortsat formidlingsarbejde. Det kan uden stort besvær gennemføres f.eks. ved en bygningsregistrering, ved nedsættelse af et bevaringsudvalg eller studiekredse, ved udgivelse af småhæfter om byens værdier o.lign. – Vigtigt er det i denne sammenhæng at offentlige myndigheder som f.eks. kommunerne, postvæsenet eller DSB selv går foran med et godt eksempel i spørgsmålet om fremtiden for deres bygninger.

Et tilbagevendende spørgsmål kan f.eks. være de gamle offentlige værker, som ofte er bygninger med en arkitektonisk kvalitet af betydning for byens profil. Genbrug til fritidsformål, kulturel institution eller museum/arkiv kan her komme på tale, og ligeledes opfordrer også gamle mejerier, fællesbygninger og lignende til gode ideer, som ikke skal ses som en belastning, men tværtimod en chance for stationsbykommunernes ofte svage økonomi.

Også i de små byer kan der være egentlige bevaringsinteresser. Bygninger som den første handelsmands købmandsgård eller den bevarende omend ofte nedlagte station er så væsentlige for disse småbyers historie, at de ikke kan undværes.

Men i de små byer er bevaringsproblemet tillige et overlevelseshproblem, som de har tilfælles med landsbyerne. Stationen er nedlagt, butikker og institutioner forsvinder. I 60'erne, hvor bilen muliggjorde bosætning langt fra arbejdspladsen, søgte småbyerne en midlertidig løsning ved udstykning af helt traditionelle parcelhusområder. Denne udvej synes ikke længere farbar – og heller ikke drømmen om den »store industri«.

Faktisk vil disse byer i fremtiden kun med sikkerhed eje to ressourcer: 1) Beliggenheden på landet og 2) en bebyggelse af ældre huse, relativt tætliggende, men dog med et stort tilbehør af udhuse, nedlagte værksteder, dybe havegrunde m.v. Spørgsmålet er, om ikke denne bebyggelses mange muligheder kombineret med fortsat faldende ejendomspriser en dag vil tiltrække forskellige slags mennesker.

Man kunne tænke sig folk, der ønskede at starte i det små uden de store byers mange restriktioner eller folk, der ville kombinere beboelse og have- eller smålandbrug. De små byers bebyggelse rummer f.eks. muligheden for at lægge jordbrugsparceller til husene – og for en forholdsvis nem forsyning med vedvarende energi. Dette er kun strøtanker, og vi er ikke samfundsplanlæggere. Men nogle ideer mener vi kunne hentes fra de nye byers start og udvikling som ovenfor beskrevet. Stationsbyhistorie er først og fremmest et spørgsmål om bevaring og identitet, men det kan også være perspektiv på alternative fremtidsmuligheder for samfundet.

Et udvalg af litteratur

- Aage Aagesen: Geografiske Studier over jernbanerne i Danmark, 1949.
- J. A. Tork: Banernes Indflydelse paa Befolkningsbevægelser og Bydannelser, i De Danske Statsbaner 1847-1947.
- Fynske Stationsbyer, i Fynske Aarbøger, IV, 1950-52, s. 138-88.
- Poul Balle-Petersen: De nye byer, i Det forsømte århundrede, Arv og Eje 1976.
- Viggo Hansen: Den rurale by, Geografisk tidsskrift, 64, 1965.
- Bebyggelsens historie, i Danmarks Natur, 9, 1970.
- Fra hedesamfund til industriby, Bygd 3. årg. nr. 3, 1972 (Grindsted).
- Søren Vasegaard: Stationsbyernes Udvikling, Beretning om Dansk Byplanlaboratoriums Virksomhed 1934-36, 1938.
- Danske Bydannelser i Nutiden, Gads danske Magasin, 1936, s. 651-62.
- Om enkelte stationsbyer, i tidsskriftet »Sund Sans«, årg. 1934-39.

- Ejler Alkjær: De danske Stationsbyer, i Det danske Marked 1943, s. 153ff. og 217ff.
- Jyske Byer og Deres Mænd, I-XI, 1916-18 (Bd. X: Fyn).
- Omkring Stationsbyen på Landsudstillingen i Århus 1909: Udstillingskatalog 1909, Beretning 1913, artikler og debat i »Architekten« 1909-årg. i »Tidsskrift for Industri«, 1909-årg., samt i Illustreret Tidende«, 40-4/9 1909.
- Bebyggelsesplaner for Landkommuner. Betænkning udarbejdet af Landsforeningen Bedre Byggeskiks Udvalg for Bebyggelsesplaner, 1918.
- Ulla Plon: Stationsbyen. Undersøgelse af 6 sjællandske stationsbyer. 1976.
- Vigand Dann Rasmussen: Nørrejske Jernbanebyer, 1981.
- Stationsbyen, Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940, 1980.
- Stationsbyen, tidsskrift fra SHF projektet, nr. 1 aug. 1982.
- Peter Dragsbo og Kim Clausen: Den Vestjyske stationsby, i Folk og Forskning, 4: 1981.
- Stationsbyen – et historisk bymiljø, i særnummer af »Arkitekten« okt. 1982 samt i »Stads- og Hávneingeniøren«, okt. 1982.
- Kirsten H. Pedersen: Til og fra stationsbyerne 1840-1940, foreløbig rapport 1980.
- Niels Peter Stilling: Befolkningsforholdene i stationsbyerne 1840-1940 (Borup), foreløbig rapport 1980.

Brud med en søfartstradition

»Østfjord« og »Venøsund« - Limfjordens første coastere

Anden verdenskrig satte mange skel – og så i søfartshistorien. Den traditionelle småskibsfart, hvor skipper stod med foden på eget dæk og deltog i en vareomsætning, hvor Østersøen var verdenshavet og den hjemlige havn verdens navle, var i opbrud og stod over for en helt ny tids udfordringer, hvortil skibsfarten måtte tilpasse sig.

Denne tilpasning betød, at de mange små træfartøjer med 50-100 tons lastevne, der oprindelig var bygget til sejlføring, ikke længere var konkurrencedygtige på fragtmarkedet, men måtte syngne hen i et hjørne af provinshavnen eller blive ombygget til stenfiskerfartøj. Den nye skibstype, som passede til tidens krav, var den stålbyggede coaster, som lastede et par hundrede tons, og den nye ejerform var, at mange såkaldte almindelige mennesker investerede ledig kapital i mindre rederiaktieselskaber i håb om et bedre afkast end normal bankrente.

I limfjordsbyen Struer lader denne udvikling sig let registrere. Den beskedne træskibsflåde, der var bygget omkring århundredskiftet eller tidligere, forsvandt helt, og en række borgere, hvoraf flere havde interesser i den traditionelle søfart, forsøgte gennem nye initiativer at sikre sig, at byen fortsat havde en hjemmeflåde. Måske var det ikke så meget for at

tilpasse sig udviklingen, som fordi lejligheden pludselig tilbød sig. Dette forsøg betegner afslutningen på Struers aktive periode som søfartsby. Struer kom lige så lidt som de øvrige limfjordsbyer – bortset fra Nørresundby – med ind i coastertiden.

Den lejlighed, der kom til at forsøge en forlængelse af Struers aktive søfartsperiode, kom fra Oddesund.

Entreprenør Niels Chr. Sørensen, Oddesund (1898-1978), der havde startet sin virksomhed ved at påtage sig søentreprisen ved bygning af Lillebæltsbroen, påtog sig også søentreprisen, da Oddesundbroen skulle bygges, og han flyttede derfor virksomheden til Oddesund, hvor den blev udvidet betydeligt. Han kom også til at foretage store arbejder ved bygning af de øvrige limfjordsbroer ved Vilsund, Aggersund, og jernbanebroen ved Aalborg samt flere havnebyggerier.

Ved opkøb af ældre fartøjer skaffede han sig efterhånden en større stenfiskerflåde, hvor alle skibe fik navnet »Ormen« med et efterstillet romertal – »Ormen I« – »Ormen V«. Dertil kom slæbebåde og uddybningsfartøj. Ved den overflødiggjorte færghavn Oddesund Syd lavede han et skibsværft, og på den nordlige odde en udskibningshavn for søral, der dels

blev pumpet op af Limfjorden og dels udvundet på de lave strandarealer omkring sundet.

Da tyskerne i 1940 besatte Danmark blev der på det nærmeste lagt en pigtråds- og betonring rundt om Oddesundområdet for at beskytte broen, som var en del af den vigtige forsyningslinje til fæstningen i Hanstholm.

Efter besættelsen stod Niels Chr. Sørensen i økonomisk henseende på bar bund, men han var parat til at begynde forfra.

Til denne nye opstart rejste han i 1947 til England, hvor han købte 3 landgangsfartøjer (Landing Craft Support) bygget 1944/45 til HMS Royal Navy beregnet til overførelse af allierede tropper til det europæiske fastland. Krigen var imidlertid slut, inden fartøjerne var færdigbyggede, og Sørensen kunne nu købe fartøjerne billigt og lade dem slæbe til Danmark.

I første omgang kom skibene ikke længere end til Thyborøn, idet Limfjorden var islagt og hindrede videre fart mod Oddesund, hvortil skibene senere blev slæbt.

Sørensen navngav sine nyerhvervelser »Nordfjord«, »Vestfjord« og »Østfjord«. Skibene var alle 47,5 meter lange og 7 meter brede og forsynet med 3 ror. De havde 2 hovedmaskiner på hver 600 HK og derudover 3 hjælpemotorer på hver 50 HK til at drive generatorer. Dertil var der 90 tons panserstål i op til 50 mm tykkelse i hvert skib.

Alene salget af hjælpemaskineriet var nok til at få handelen til at blive en over-

skudsforretning, men ud over disse frasalg havde Niels Chr. Sørensen ikke planer om at skrotte sine nyerhvervelser. De skulle ombygges til fragtskibe, og derved blive de første coastere på Limfjorden.

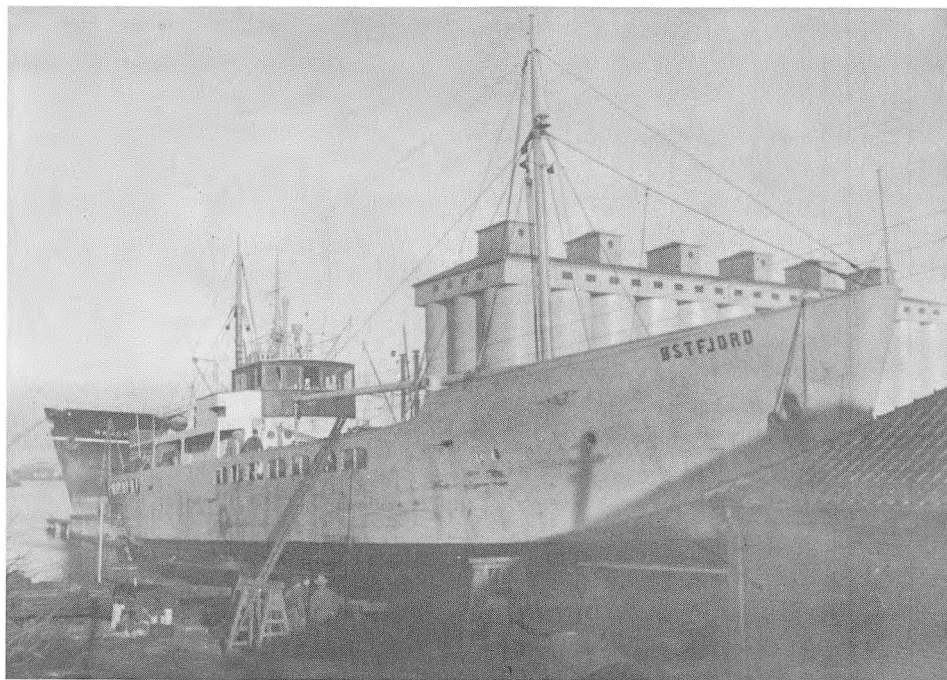
»Nordfjord« blev dog aldrig ombygget, men blev straks efter ankomsten til Oddesund videresolgt og slæbt til Vejle.

På værftet i Oddesund sydhavn fortsatte man den ombygning af »Østfjord«, som var påbegyndt allerede i Thyborøn. 13. februar 1948 kunne skibet anmeldes til skibsregisteret, og en uge senere var det registreret som M/S »Østfjord« af Oddesund tilhørende et partrederi bestående af Niels Chr. Sørensens ældste søn, skibsfører Hugo Høyer, København, og svigersønnen, driftsleder Anker Christoffersen, Oddesund.

Et mæglerfirma i Århus kom til at befragte »Østfjord«, som hurtigt vakte berettiget opsigt, fordi skibet havde beholdt alle tre ror og de to hovedmaskiner, der gav det en fart af 17 knob i ballast og 14 knob fuldt lastet (360 tons). Det var dengang helt uhørt inden for fragtfart. Det samme kan iøvrigt siges om det enorme brændstofforbrug.

Nu var skibets maskineri oprindelig beregnet på at kunne klare en enkelt rejse over den engelske kanal og i bedste fald retur, så de belastninger en almindelig fragtfart medførte, betød utallige nedbrud på maskineri og lejer.

Allerede året efter var eventyret ved at være forbi. »Østfjord« blev 4. juni 1949 solgt til et københavnsk krydsfinerfirma, Carl Rex Eppers, for 300.000 kr. Han omdøbte skibet til »Cap Horn« af København.

Efter færdiggørelsen i Oddesund sejlede »Østfjord« til Aarhus for at komme på bedding for den afsluttende bundbehandling. Det kasserede landgangsfartøj var blevet et helt smukt fartøj. Det havde i modsætning til »Venøsund« overbygningen midtskibs og fik således også en lastluge på agterdækket.

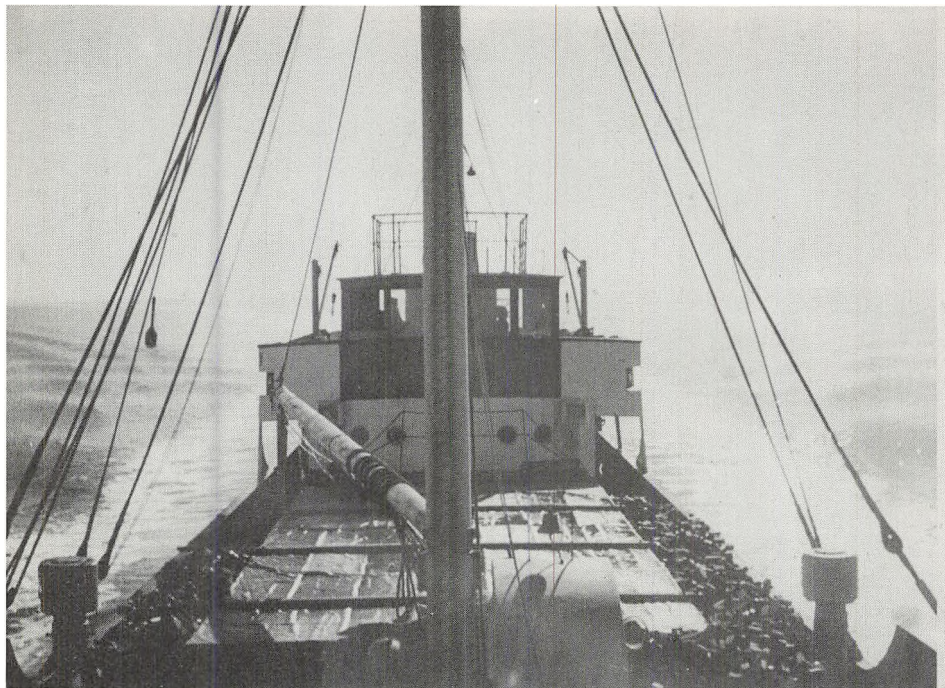
I det nye rederi gjorde man det vove- stykke at sende skibet til Sydamerika, hvorfra det aldrig er vendt hjem. Efterretninger, som nåede Danmark, fortæller, at skibet løb på et skær, men en gennemgang af officielle registreringspapirer viser en anden skæbne.¹

Tilbage i Oddesund lå »Vestfjord« endnu uændret, siden det forlod Stockton Construction Co i England som L.C.G. No. 189.

Niels Chr. Sørensens eksperiment med »Østfjord« var blevet fulgt med stor op-

mærksomhed af borgere i Struer, og lysten til at gentage Sørensens eksperiment om end mere succesfyldt bredte sig. En af hovedmændene blandt de interesserede var skipper Theodor Andersen, der kunne se, at hans indtjening ved at sejle pakket mellem Aalborg og Struer ville få ende inden for en overskuelig årrække.

Ideen blev drøftet skibsfolk og borgere imellem, og forventning om god afkast af investerede midler fik mange skeptikere med på ideen. Der blev i 1949 indkaldt til stiftende generalforsamling i rederiet Venøsund A/S.

»Østfjord« med dækslast. Det er lykkedes for fotografen at fastholde den fornemmelse af fart, som gjorde, at skibet hurtigt blev kendt.

Til direktion valgtes skipper Theodor Andersen og mejeriejer Peter Korsgaard Haanning, der allerede havde interesser i Dampskibsselskabet Hardsyssel. Rederiets aktionærer havde stor geografisk og social spredning. Skibsmæglerne i Struer og Lemvig var med sammen med direktører fra forskellige forretningsforetagender (fra manufakturhandlere til skrot-handlere) i Struer, Lemvig og Holstebro og dertil en lang række mindre aktionærer, hvoraf flere havde tilknytning til den traditionelle søfart.

Det stod klart, at »Vestfjord« skulle have en langt mere gennemgribende ombygning end »Østfjord« havde fået. Ski-

bet blev slæbt til Jens Laursen & Sønners skibsværft i Struer, hvor det gennemgik en omfattende ombygning, bl.a. udskiftedes det oprindelige maskineri med 2 stk. 120 HK Vølund dieselmotorer.

Det var lige så klart, at skibet skulle være et rigtigt struerskib med byvåbenet i rederiets kontorflag og som skorstensmærke. Byens førstedame, fru Olga Buchholtz, knuste som traditionen bød, en flaske champagne mod skibets bov, da hun med alle gode ønsker for fremtiden navngav det »Venøsund« af Struerbyens første coaster, der i de kommende år blev et yndet motiv på lokale postkort.

»Venøsund« under ombygning på Jens Laursens & Sønners bedding på Struer havn.

Den patriotiske og optimistiske stemning i byen sank dog et par grader, efterhånden som det viste sig, at ombygningen blev adskilligt dyrere end forudset. Som en spareforanstaltning forsynede man »Venøsund« med tre master i stedet for coasterens sædvanlige to. Dette bevirkede, at skibet kunne registreres som sejl-skib med hjælpemotor og ikke som motorskib. Det medførte også, at skibet skulle bevise, at det kunne sejle med sejl, og ved prøvesejladsen i bugten ud for Struer havde »Venøsund« det største besvær med at stagvende for sejl alene. Det lykkedes dog, og så snart skibstilsynet havde godkendt »Venøsund« som sejl-skib, blev al rigning til sejl taget ned og

masterne rigget til med lossebomme og -grej.

Ved afleveringen fra skibsværftet havde »Venøsund« en lasteevne på 350 tons. Skibet skulle føres af en 7 mands besætning. Kaptajnen hed Knud Nielsen, og han førte skibet i hele dets struertid.

Skibsmæglerfirmaet Lehmann Jensen i Lemvig kom til at befragte »Venøsund«, som fik nok at bestille med at fragte kul, koks, træ, gødningsstoffer, moler m.v. Alligevel ville foretagendet ikke blive rigtig lønsomt for aktionærerne. Skuffelse og utilfredshed bredte sig på generalforsamlingerne. Man prøvede med en ny befragter, rederiet A. E. Sørensen i Svendborg, men lige lidt hjalp det på regn-

Fru Olga Buchholtz knuser på traditionel vis en flaske champagne mod skibets stævn. Sædvanligvis døbes et skib kun en gang, nemlig når det som flydefærdigt skrog forlader byggebeddingen. Senere navneændringer betragtes som rent administrative og giver ikke anledning til nogen festivitas. Anderledes stiller det sig, når der er tale om en så gennemgribende ombygning, at der i realiteten kommer et helt nyt skib ud af det. Dette var netop tilfældet med »Venøsund«, der her navngives fuldt færdigapteret umiddelbart før afleveringen fra værftet.

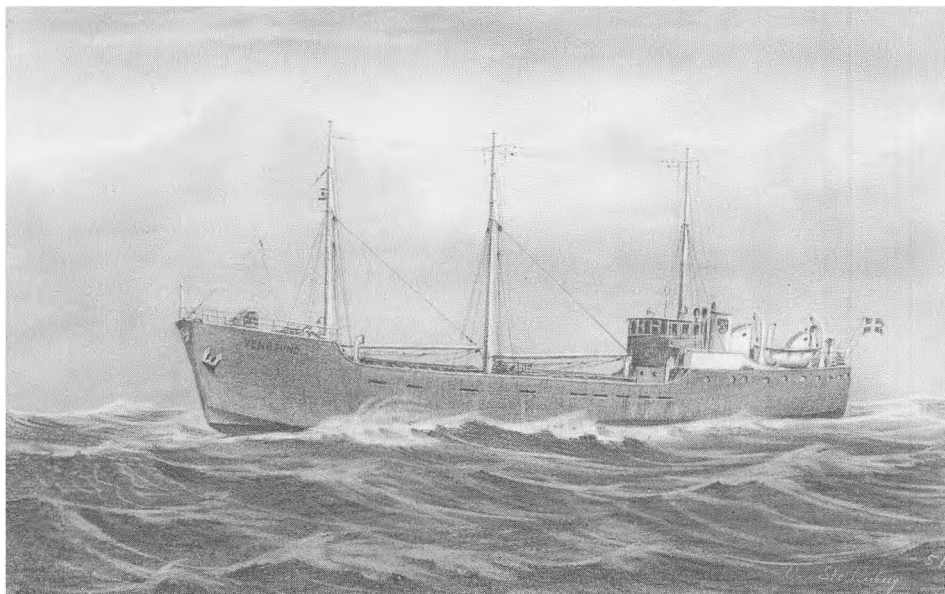
skabsresultaterne, og det var jo det der talte, selv om det lokalpatriotiske islæt ikke var uden betydning.

I september 1954 kom »Venøsund« ud for et alvorligt havari, som nær havde kostet hele besætningen livet.

På rejse fra Limfjorden til England med en last moler løb skibet ind i meget hårdt vejr, og der opstod en lækage ved en luftventil på dækket. Mens styrmand Søren Andersen, Struer, og matros Sigurd Johansen, Nykøbing Mors, ved 23-

tiden var ved at tætte lækagen, rullede en enorm brådsø ind over skibet. Styrmanden fik fat i lugekarmen og matrosen fik i sidste øjeblik et godt greb i styrmandens hår. De holdt sig indenbords, hvorimod skibsdreng Bent Pedersen, Struer, skuldede over bord. Til al held greb hans fod fat i et bøjet gelænder, således han slæbte med hovedet i vandet, indtil den øvrige besætning, hvoraf flere var lettere kvæstet, fik ham hevet indenbords.

Alt var et uoverskueligt kaos. Styrehuset var knust, og skipper Nielsen var ble-

»Venøsund« i frisk sø. Kultegning udført af marinetegner Otto Stoltenberg, Kalundborg, 1951. Skorstensmærket, Struers byvåben med det skråliggende anker flankeret af stjerne og halvmåne, fortæller om skibets tilknytning til limfjordsbyen, hvor det var hjemmehørende gennem 4 år.

vet slynget mod det svære metalrat, med en sådan kraft, at rattet var bøjet. Den ene redningsbåd var væk og den anden slået læk. Vandet fossede ned i lastrum og maskinrum. Maskinmester Carl Andersen og hans assistent måtte nærmest kæmpe sig op gennem vandmasserne.

Det var mørk nat og uden forsvarligt redningsmateriel var situationen overhængende farlig. Ingen om bord var i tvivl om, at skibet ville synke. Sammen med styrehuset var skibets radiomateriel blevet ødelagt, så det var umuligt at udsende nødsignaler. Man benyttede så et andet af de internationale nødsignaler, at blusse med åben ild. Der blev tændt ild i

en spand tovværk overhældt med benzin. Det blussede så kraftigt, at hele agterdækket snart stod i flammer. En ny stor sø kom dog til hjælp og slukkede branden. Derefter afbrændte man sengetøjet, men det gav intet resultat.

Som ved et mirakel blev maskinerne ved at arbejde, og man fik skibet vendt og begyndte at sejle mod Esbjerg. Situationen forværredes undervejs, efterhånden som molerlasten blev slemmet op med vand, og skibet fik mere og mere slagside. Man gjorde sig klar til at forlade skibet, og maskinmesteren meddelte, at det kun var et spørgsmål om tid, inden motorerne ville stoppe.

Skaderne på »Venøsund« besigtiges efter ankomsten til Esbjerg 18. september 1954 om formiddagen efter halvandet døgn nødsejlads i det oprørte Vesterhav.

Ved et helt uforklarligt held, standsede maskinerne ikke, før skibet var i Esbjerg.

»Venøsund« måtte gennem et længere værftsoophold, før det igen var sejlklaart. Humøret hos aktionærene sank yderligere, og mens reparationen stod på, blev der i byen stemning for at afhænde skibet. I januar 1955 solgtes »Venøsund« til Petter Meyer, Herøysundet i Norge, hvor skibet omdøbtes til M/S »Venøy« af Bergen. Det lykkedes for aktionærene ved denne handel at holde pengene »så nogenlunde hjemme«, som det udtryktes af en tidligere aktionær.

Køberne i Norge fik lavet et tilsvarende rederi »A/S Venøys Rederi« og fik skibet forsynet med mere tidssvarende lossearrangementer.

De havde mere held med skibet i Norge, for de sejlede med det i 10 år, bl.a. med flere anløb af Struer, hvor skibet altid vakte opsigt, når det rygtedes, at det lå i havnen.

I marts 1965 grundstødte »Venøy« 2 sømil syd for Sogneuxen i Norge på rejse fra Mo-i-Rana. Skibet blev forladt af besætningen som vrage og opgivet som totalforlist.

»Venøsund« blev det foreløbigt sidste kapitel i Struers rolle som aktiv søfartsby. Et kapitel hvor mange menneskers små investeringer i aktieselskaber skulle sikre grundlaget for lokal skibsfart. Rederiet »Venøsund« kom derved til at danne et mellemlid mellem den traditionelle provinssøfart og de nutidige finansieringsformer for denne søfarts efterfølgere, den anparts- og kommanditfinansierede, som i så stærk grad gør sig gældende i dag. Så selv om »Venøsund« repræsenterer sidste kapitel i en gammel historie, så repræsenterer det også første kapitel i en helt ny.

Noter

1. Ifølge Lloyds Register of Shipping solgtes »Cap Horn« 3.2.1951 til Compania de Muelles de la Poblacion Vergara i Valparaiso (Chile). I 1957 omdøbtes skibet til »Magallanico« og solgtes til Julio Justilliano i Iquique (Chile) og omdøbt til »La Poy«. Under dette navn er skibet endnu opført i Lloyds Register i 1977. Venligst oplyst af søfartshistorikeren Frederik Frederichsen, Kgs. Lyngby.

Fundet af ukendte Blichermanuskripter

I foråret 1982 kunne man læse i aviserne, at Herning Museum havde gjort et spændende fund af Blichermanuskripter, som hidtil var utrykte og dermed ukendte.

Noget af det, der interesserede pressen og Blicherelskere mest, da vi offentliggjorte købet af de ukendte manuskripter, var fundomstændighederne: Hvor fandt I manuskripterne? Lå de gemt på et loft? eller skjult blandt andre Blicherpapirer? Hvem har haft manuskripterne liggende? Vidste de, hvad det var, de havde liggende? Alle elsker mysterier, og når man finder ukendte manuskripter fra Blicher netop i 200-året for hans fødsel, så må der da være mystik iblandet.

Her må jeg skuffe mange. Egentlig mystiske var fundomstændighederne ikke, familien der ejede manuskripterne var udmærket klar over, hvad de havde liggende, ingen havde blot ytret nogen særlig interesse for deres spændende ejendom.

Familien ønsker af forskellige grunde at være anonym, og da museet naturligvis respekterer et sådant ønske, kan en præcis fundhistorie ikke gives her. Men lidt om fundomstændighederne kan alligevel godt røbes, først og fremmest for at vise, hvor tilfældigt noget sådant kan ske.

Det hele begyndte med en universitetsudflugt til en ikke navngivet lokalitet i Danmark. De gode forskere havde deres ægtefæller med, hvilket viser sig at være en ikke uvæsentlig detalje i den følgende historie. Under denne udflugt besøgte de en særlig smuk og velbevaret bygning og beundrede den højlydt. Ejeren gik netop i haven, han blev glad for de rosende ord, og kvitterede for disse, ved at invitere de flinke folk ind og bese huset indvendigt.

Da han hørte, at det var forskere på udflugt, viste han dem bl.a. sin samling af gamle papirer – og iblandt disse fremviste han de omtalte Blichermanuskripter.

En af de medfølgende ægtefæller var gymnasielærer, og hun fortalte begejstret sine kolleger på lærerværelset om udflugten og de spændende manuskripter. Mere skete der ikke i første omgang.

Nu er der nok en, der vil spørge: »Jamen, hvorfor var der ikke straks en af forskerne, som bad ejeren om tilladelse til at offentliggøre den novelle og de digte, det drejede sig om?« Svaret er enkelt. Blichermanuskripter – og andre manuskripter for den sags skyld – er ikke interessante for andre end de, der kan placere dem i deres rette sammenhæng. Disse videnskabsmænd var middelalderforskere, og

Trøllingerne

Litterært Billedskæde.

7
Saa gaa (af den 1807, gift jeg i
Bredmann, som i Trøllingerne. Det var, som kaldes "et
gamle kongeartede Billed", som jeg var blommen
sige Madam, og end nu ender Længere, som
jeg tron. / Som jeg var, sat mig til Skjæbnen,
Kommer en Trølling. / Som jeg var, sat
og fyndt som blommen, mig jeg ikke for gjore Længere
flak for; thi der findes findes i mig, end
den man form, speder Længere mig faad en
Arabanminde, sat i den og i. / "Gad det
siger som - "Madam Lyngge" nu Længere af den
"Alkoholiske Bille, og de Glas!" - "Skær, lad det
sige, og Befalingen af Længere mig i den og i.
Gad det siger som, sig og for mig, og Længere
sige Glas til Længere, mig den Befalingen.
"Du maas dvide mig Længere, Glas!" - "Gad
sige til og end, og sig mig som: "Gad det
sige Længere?" - "Gad det siger som, sig og i den
Billeden af Skjæbnen og alle milige Længere
manfa la. / La Billeden Længere mig i den og i.
radis - jeg maas den Længere, Længere. / "Gad det
og ender, at du vil ba om Længere mig den og i den
Længere Længere." - "Gad det sig, Lad det sig,
sige mig i." man Længere mig i den og i den
Længere Længere mig i den og i den Længere Længere
Længere." - "Gad det siger og Længere og mig i den
Længere." - "Gad det siger mig i den og i den Længere."

Faksimile af St. St. Blichers manuskript til »Trøllingerne«.

de havde ingen umiddelbar interesse eller mulighed for at efterprøve ægtheden eller publicere ukendte manuskripter af Blicher. Havde det derimod drejet sig om f.eks. ukendte folkeviser, nedskrevet af Svend Grundtvig, ja, så havde piben fået en anden lyd.

Men nu var det altså Blicher, og det registrerede de som noget meget spændende. Det samme gjorde jeg, da gymnasielæreren fortalte mig om oplevelsen. På det tidspunkt var jeg selv ansat på et gymnasium, og havde derfor ikke rigtigt mulighed for at efterprøve hendes historie.

Først et halvt år efter, da jeg blev ansat ved Herning Museum, der som bekendt har en stor Blichersamling, blev hendes fortælling aktuel og relevant at efterprøve. Men inden jeg gik i gang med at efterspore manden i det smukke hus, gjorde jeg mig ikke større forhåbninger. Den historie var nok alligevel for god til at være sand.

Stor var derfor min glæde, da det hele viste sig at holde stik. Ikke nok med at han ejede originalmanuskripterne til to digte, tre breve og en novelle af Blicher, men hele molevitten var utrykt, og dermed også hidtil helt ukendt.

Resten af historien kendes fra aviserne. Ejeren var glad for at Herning Museum ville publicere og udstille manuskripterne. Han følte, at de på en måde kom hjem igen, så museet fik lov til at erhverve dem til sin samling af Blichermanuskripter.

Hvad var det da vi købte, og hvorfor blev det aldrig trykt i Blichers levetid?

Først og fremmest er det et manuskript til en novelle, som Blicher kalder »Tvillingerne« med undertitlen »Historisk

Billedrække«. Den er inddelt i 9 små afsnit, og Blicher har skrevet den således, at den virker, som om han har haft 9 billeder foran sig, mens han skrev. Det er en metode han har benyttet i flere af sine noveller, bl.a. i »De udøbte« og »Hannibal«. Skrivemåden kan godt minde lidt om hans berømte dagbogsform, uden novellen dog i kvalitet kommer op på siden af »En landsbydegns Dagbog«.

Handlingen er i korte træk denne: Et ungt lykkeligt ægtepar får de yndigste tvillinger, en dreng og en pige. Alt tegner rosenrødt, forældrene er lykkelige, og børnene arter sig vel frem til konfirmationen. Da sker der dette, at to meget rige vellystninge, en mand og en kvinde, får øje på de smukke tvillinger. Det lykkes disse voksne at få tvillingerne i deres garn. Drengen bliver maitre og pigen maitresse hos dem. De lever en kort tid i stor luksus, men så begynder den forudsigelige sociale nedtur. Han ender som drunker og småkriminell, hun som luder i lejet kjole. Forældrene er i mellemtiden begge døde, og oplever derfor ikke fornædrelsen.

Morale? Ja, det må blive »Ingen kender dagen før solen går ned«. Men Blicher vil sandsynligvis mere end moralisere over skæbnen i novellen. Man fornemmer, at han i virkeligheden mener, at det er hovedstaden, som bærer den største skyld i de to tvillingers amoralitet og nedtur. »Der er mudder nok i kanalerne«, lader Blicher fortælleren slutte. »Javel; men ikke nær nok til at kvæle og skjule al den elendighed, som findes i den skønne og velbyggede stad København – Godnat! God fornøjelse på Charlottenborg! – «

Novellen hører vel ikke til højdepunkterne i Blichers forfatterskab, men den udmærker sig bl.a. ved at have en handling, som udspiller sig i København, noget som er yderst sjældent i hans forfatterskab, der ellers foregår i Jylland eller i det store udland.

De to digte hedder »Slagsang« og »Sang for Artillerister« og er, som titlerne antyder, krigssange. Om de er anvendelige som slagsange i en krigssituation skal jeg lade sagkundskaben om at vurdere. Her skal jeg blot give en lille smagsprøve, nemlig første vers af »Sang for Artillerister«:

Bom Bom Bom!
Vil Du med, saa kom!
I vort Keglespil
Hvor det gaar alvorligt til!
Med Kugler af Jern
Baade nær og fjern
De levende Kegler dem kaste vi om
Bom Bom Bom.

Brevene er alle tre henvendt til den redaktør, som novellen og digtene også er sendt til, nemlig overlærer F. C. Olsen fra Dansk Folkekalender. De er typiske forretningssbreve, afsendt den 23.7.1839 og den 30.9.1839. Det tredje brev, som fulgte med de to krigssange, er ikke dateret, men må være afsendt i perioden mellem 1839 og 1843, idet Dansk Folkekalender kun udkom i denne periode.

»Duer ikke«, skrev F. C. Olsen henover digtene, og det samme må han have tænkt om novellen. Ingen af delene fandt nåde for hans øjne. Hvorfor han ikke sendte manuskripterne tilbage til forfatteren vides ikke, måske var det hans ku-

tyme at beholde manuskripter, han ikke ville trykke. En anden af tidens store forfattere, H. C. Andersen, fik også afvist et manuskript af F. C. Olsen, uden nogen sinde at få det tilbage.

F. C. Olsen afviste dog ikke alt fra Blichers hånd. I 1841 lod han novellen »De tre Helligaftener« trykke i Dansk Folkekalender. I brevet fra 23.7.1839 kan man iøvrigt se, at Blicher allerede på dette tidspunkt har tilsendt ham novellen. Poul Skadhauge oplyser, at dette rykker lidt ved den hidtidige antagelse inden for Blicherforskningen, som indtil i år har ment, at »De tre Helligaftener« blev skrevet i 1841.

I dag, 200 år efter Blichers fødsel, har alt fra Blichers hånd interesse og dette alene kan legitimere en trykning af manuskripterne. Men den kendsgerning, at han selv ønskede dem trykt, mens han levede, underbygger naturligvis Blichermuseet på HERNINGSHOLMS beslutning om at lave en førsteudgave med manuskripterne.

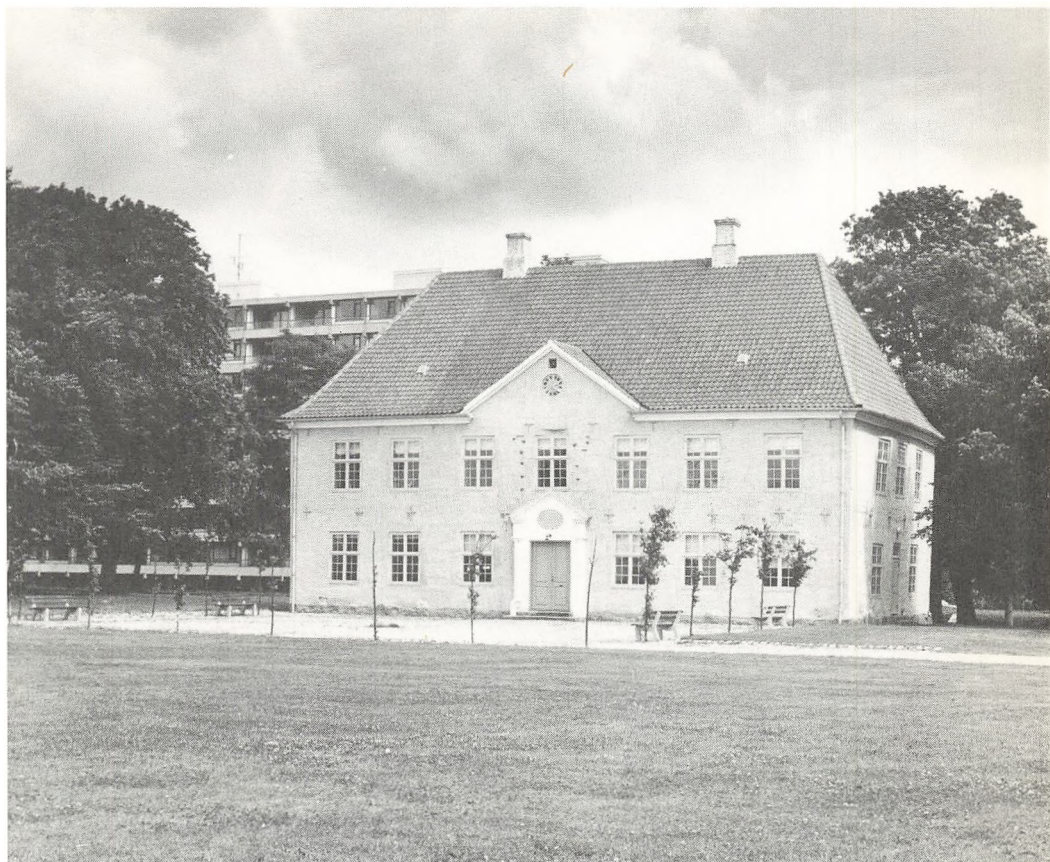
Den 1. oktober 1982 udgiver museet derfor på Poul Kristensens forlag disse manuskripter. Titlen bliver naturligvis »Tvillingerne«. Bogen indeholder desuden forord og noter af Poul Skadhauge, et afsnit om F. C. Olsen og Dansk Folkekalender og et register over samtlige Blichermanuskripter i samlingen på HERNINGSHOLM.

Blichermuseet på Herningsholm

Den 14. juni 1980 indviedes Blichermuseet på Herningsholm efter at restaureringen af den tidligere herregårds hovedbygning fra 1579 havde stået på siden 1975 og kostet godt 4 mill. kroner. For restaureringen stod Fonden for Blichermuseet på Herningsholm, som blev dannet i 1974 med det formål at indsamle og formidle penge til løsningen af denne opgave, samt gennem samarbejde med forskellige instanser at sikre restaureringens forsvarlige gennemførelse. Til restaureringen er ydet ialt kr. 2.240.000 fra kommune, amt og stat og ialt kr. 2.258.564 fra pengeinstitutter og fonde. Bygningen ejes og drives i dag af Fonden for Blichermuseet på Herningsholm. Fonden yder et årligt tilskud til Herning Museum til varetagelse af museumsdriften og udstillingen af den der deponerede samling vedrørende digteren Steen Steensen Blicher. Herning kommune er ansvarlig for anlæg og vedligeholdelse af parken.

Som anlægget ligger i dag tæt omgivet af Herning by, er det forståeligt, at restaureringen af den B fredede bygning gav anledning til stærke meningstilkendegivelser for og imod bevaringen. Herning Museum havde den opfattelse, at bygningen var bevaringsværdig som arkitektonisk monument og som holdepunkt for opfattelsen af egnens historie. En lille

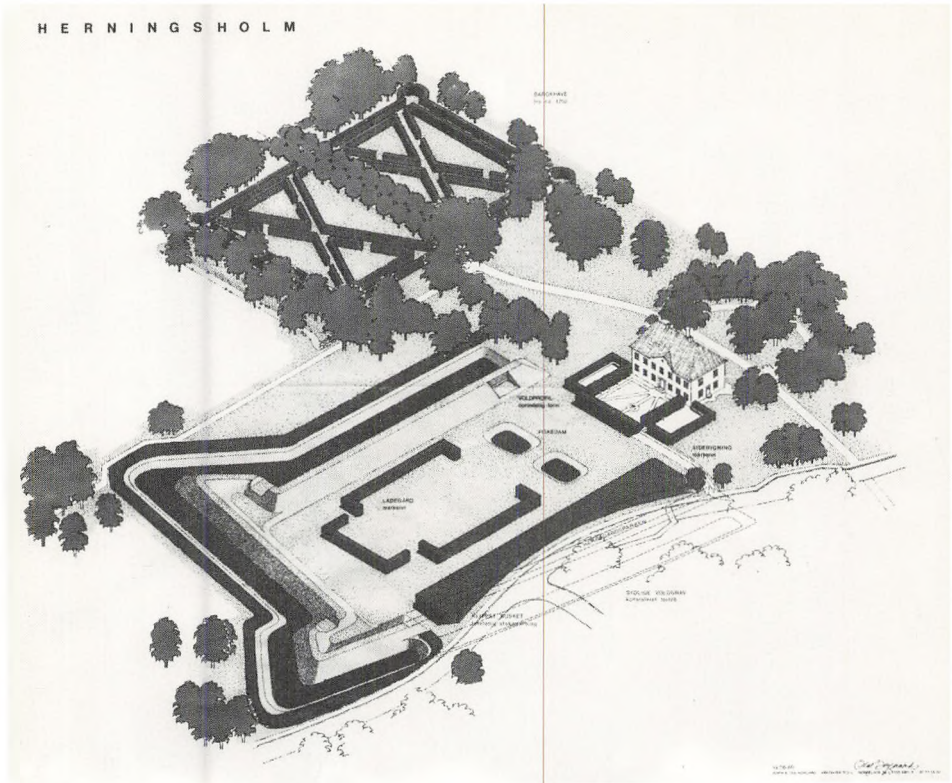
kreds sluttede op om dette synspunkt. Mange flere var af den mening, at anlægget var så forstyrret af påtrængende omgivelser og dårlig vedligeholdelse, at det ikke var umagen værd at bevare det. Allerede i 1915-16 var ladegården blevet nedrevet, skønt nylig genopbygget efter en brand i 1898. I 1918 blev der gjort indhug i parkens beplantning. Da solgte Thygge Pedersen Herningsholm til slagtermester Rostgaard for 60.000 kr. For de 20.000 kr. af købesummen skulle sælgeren tage træer fra Herningsholms have. »Det vil sige, at der skal fældes ca. 200 af de største og smukkeste træer«, skrev Herning Folkeblad, hvis redaktør, Johs. Stampe, var af den opfattelse, at Herning kommune burde overtage og bevare Herningsholm. »Hermed fuldbyrdes altså den vandalisme, alle elskere af Herningsholms smukke have længe har frygtet.«¹ Sagen gav anledning til en heftig debat om herregårdens bevaringstilstand med indlæg fra bl.a. lokalhistorikeren Konrad Understrup, historikeren P. Staunstrup og museumsforstander H.P. Hansen. »Værn om disse minder, hvem der så bliver ejer af dem. Jævn ikke voldgravene, sløjf ikke her og der, lad så vidt muligt alt beholde sin gamle karakter. Vi har ikke råd til at rutte med vore mindesmærker«, skrev Konrad Understrup.² Og H.P. Hansen

Herningsholm efter restaureringen, som fandt sted fra 1975–1980. Kjeld Hansen fot. 1982.

svarede: »Herningsholm var og er delvis endnu – især på afstand – smuk. Men nu er det for sent at skride ind over for det, der er gået til grunde, og med hensyn til de høje, hvide mure og det smukke røde tegltag, da skal disse såmænd nok få lov til at blive stående, aldenstund det ikke vil lønne sig at bryde den gamle kasse ned, så længe herlighederne vurderes til disse priser.«³ Og ganske rigtigt – den gamle bygning blev stående. I 1932 blev den

taget i brug til en sommerrestaurant, hvorfra mange herningensere har gode minder, og fra 1941–1966 husede den C.B.U. er fra hele Danmark. I 1969 opførtes det bagvedliggende højhus, og det resterende areal med samt den gamle bygning blev i 1968 overdraget til Herning kommune. Sidefløjene af nyere dato og andre på grunden liggende bygninger blev revet ned, og i 1974 tilskødedes det efterhånden stærkt reducerede anlæg

Havearkitekt Olaf Dejgaards plan for anlæg af parken omkring Herningsholm. Foreløbig har man efter planen gennemført retablering og anlæg af volde og grave mod vest og nord. Kjeld Hansen fot. 1982.

Fonden for Blichermuseet på Herningsholm.

For at anskueliggøre anlægget, således som det i dag præsenteres, er det nødvendigt i korthed at medtage dets historie i fremstillingen. Da planen for parken skulle udformes, blev der lagt vægt på, at skabe et karakterfuldt anlæg, som kunne styrke hovedbygningen og dens beliggenhed i forhold til omgivelserne og ligeledes afskærme imod dem. Mod vest var bevaret et stykke af den gamle voldgrav,

som ved opførelsen omgav såvel ladegård som hovedgård. Man havde nemlig ved anlæggelsen i 1579 sørget for, at forsyningerne var inden for voldene, således at fæstningen kunne udholde en langvarig belejring. Ved en udvidelse af ladegården i midten af 1700'erne blev store dele af fæstningsanlægget imidlertid sløjfet. Herning Museums arkæologiske undersøgelser fastslog det tidligere voldgravsforløb mod nord og syd. Mod øst har de fugtige engdrag muligvis ydet tilstrække-

lig beskyttelse mod overfald og angreb. På grundlag af undersøgelserne er voldgravene mod vest og nord nu genskabt, mod nord dog kun i et vist omfang, ligesom voldene er markeret, men ikke har deres oprindelige højde. Mod syd forhindres anlæggets retablering af udstykninger til parcelhuse og en i nyere tid anlagt vej. Fæstningsanlæggets asymmetriske bastioner er genskabt, og man antager, at de har været bestykket med hver to malmkanoner, som har kunnet beskyde en flanke af voldgraven. Man fandt nemlig i 1822 to af de oprindelige kanoner ved den sydvestlige bastion, men de blev desværre smeltet om. I parken er endvidere bevaret en rest af en af de lindealleer, som blev plantet, da Marcus von Hielmcrone i midten af 1700'erne anlagde en moderne fransk have. Enkelte høje avnbøge er levn af de klippede hække, som karakteriserede dette stramme haveanlæg.

Hovedbygningen bærer i dag det præg, som den fik, da Hielmcrone omkring 1750 i lighed med parken moderniserede den. Visse arkitektoniske detaljer vidner dog om, at det er Josua van Qualens gamle bygning fra 1579, man står overfor. I jorden ved de ny fundamenter findes stadig det gamle slyngværk, som bygningen hvilede på. I brolægningen foran hovedindgangen angives omridset af det sekskantede trappetårn, hvis fundament endnu ligger i jorden derunder. Dette trappetårn har, som det var skik, givet adgang til renaissancebygningens etager. Indvendig trappe fandtes ikke. Tårnet har været tækket med spåner. Et par stykker blev fundet ved restaureringen. Af forskellige mærker i facaden over hovedindgangen

ses det, hvorledes tårnet har ligget an mod bygningen. Over vinduerne ses rester af murede kurvehanksbuer, som har indrammet de dengang noget mindre vinduer. Disse levn vidner om, at Herningsholm ved opførelsen har været en typisk, dog meget dyb renaissancebygning med trappetårn, stejle gavle, måske med svungne profiler og murblændinger, og med forholdsvis små af kurvehanksbuer indrammede vinduer. Arkæologiske undersøgelser godtgør, at fundamentene til sidefløjene har været beskedne, hvilket kan tyde på, at de har været af bindingsværk. Kældre af betydning har anlægget ikke haft.

Indvendig kan det konstateres, at det nordøstlige hjørnerum på første etage i 1600'erne har været bemalet med meget brede røde og gule striber, og at tre rum mod øst har været forsynet med hemmeligheder i muren, den tids form for lokum. Det ligger derfor nær at antage, at disse rum har været af privat karakter, muligvis soveværelser.

Skønt man vidste en del om bygningen, som den så ud ved opførelsen, svarende til det rekonstruerede fæstningsanlæg, var det ikke tilstrækkeligt til at danne grundlag for restaureringen. Derfor valgtes bygningen, som den kom til at se ud, da Hielmcrone moderniserede den og forsynede den med afvalmede gavle, frontespice med sejrværk og klassisk hovedindgang med indvendig trappe. I denne form blev den stort set bevaret til vor tid. Dog må det bemærkes, at medens den nordlige halvdel af bygningen indvendig har bevaret oprindelige, meget karakteristiske snedkermæssige detaljer, et

Vægmalerierne i riddersalen var stærkt medtagne og har gennemgået en omfattende restaurering. De er malet i 1750erne efter kobberstik. Nicolas Lancrets originale malerier, som har dannet forbillede for dem, opbevares på National Gallery i London. Kjeld Hansen fot. 1982.

smukt plafondmaleri forestillende jagt-gudinden Diana og i riddersalen vægmalerier efter den franske maler Nicolas Lancrets serie »Les ages de la vie«, så var den søndre halvdel stærkt forstyrret. Hovedtrappen var fra århundredskiftet

og stærkt nedslidt. En ny er indrettet i en til huset passende form. Alle gulve er ligeledes nye.

Fra et skifte efter Maria Kierstina von Rosenchrone fra 1768⁴ erfarede vi, hvorledes bygningen dengang var indrettet

rum for rum, uden at det derfor er muligt med fuldstændig sikkerhed at identificere de enkelte rum. Deraf fremgår blandt andet, at alle rummene har haft forskellig farve, og at vinduerne har været forsynet med optrukne gardiner. Skiftets oplysninger har inspireret til det livlige farvevalg i bygningen, hvor man desuden på træværk og vægge kan se prøver på de utallige bemalinger, som i tidens løb har fundet sted. De optrukne gardiner er genskabt i to rum på øverste etage, mens de øvrige rum er forsynet med rullegardiner efter et princip, som ligeledes blev brugt i 1700årene. De hvide gardiner har den fordel, at de udelukker solens skadelige ultraviolette stråler, og at de meget let kan stilles efter sommerens og vinterens skiftende solhøjder. Udstillingsmontrerne er forsynet med udvendige lyskasser, hvorfra lyset fra Philips 27 de luxe lysstofrør gennem hvidt lærred kastes på de udstillede genstande. Håndskrifter er udstillet i udtræksrammer, således at de beskyttes mod dagslyset. De er lagt i passepartouts af syrefrit pap, således at ruden af brudsikkert og ridsefast polykarbonat ikke berører dem. I bunden af rammen ligger aluminium med udluftningshuller. Såvel montrer som skifterammer er af aluminium. Skifterammerne er kvadratiske, hvilket giver en god mulighed for redaktion af tekster og billeder. Alle rum er langs lofterne forsynet med indmalede skilderilister af fladjern.

For at uddybe opfattelsen af rummenes særpræg arbejdes der med forskellige rumbelysningsformer, mens et gennemgående træk er nogle gråmalede taburetter med hørlærredsbeatræk, fremstillet til

bygningen og med publikums bekvemmelighed for øje. Så at sige ingen møbler med tilknytning til Herningsholm er bevaret for eftertiden. Undtagelsen er tre røde klunketidsstole, som har tilhørt slagter Peder Rostgaard.⁵ Man har derfor ved indretningen ikke stræbt efter at skabe oprindelige interiører. I bevidstheden om, at dette er den eneste mulighed i miles omkreds for iagttagelse af et arkitektonisk historisk monument, har man med diskret anvendelse af nutidige effekter søgt at fremhæve det varierede billede af stedets særpræg, som kendsgerningerne har kunnet give grundlag for.

Bygningens grundareal er ca. 250 m². Den er i to etager og med et loftsrum i hvilket det i 1870erne omsatte tagværk er bevaret iblandet mange gamle, genanvendte tømmerdele. Den kendsgerning, at de historisk set mest interessante og bedst bevarede rum findes nord for trapperummet, mens rummene syd derfor er nyindrettede, har været afgørende ved indretningen af bygningen til museum. I den nordlige del har man disponeret udstillingerne, så de fremhævede rummenes oprindelige karakter, i den sydlige del har man været mere frit stillet med hensyn til mål og midler.

Siden 1925 har Herning Museum takket være en donation fra forfatteren Jeppe Aakjær haft en betydelig Blichersamling, som er blevet udbygget gennem årene. Samlingen havde siden 1930 en beskeden plads iblandt museets omfattende, kulturhistoriske samlinger.

I de drøftelser, der gik forud for restaureringen af Herningsholm, var det ganske klart, at der savnedes et formål

med restaureringen, som kunne løfte sagen udover det lokale plan og skabe interesse for den på landsplan. Museet fremsatte derfor i 1973 den idé, at indrette stedet til museum for hedens digter, Steen Steensen Blicher og tilbød at deponere sin Blichersamling på Herningsholm. Idéskitsen⁶ blev med en følgeskrivelse sendt til udtalelse hos alle institutioner og personer, som på dette tidspunkt arbejdede med Blicher i en eller anden sammenhæng. Vi modtog ikke så få positive og ingen negative tilkendegivelser. De kom først senere, da vi havde samlet den fornødne kapital og gik i gang med at realisere planen, som vi nu vedtægtsmæssigt var forpligtet til at føre ud i livet. Der var dog ikke fra museets side nogen tvivl om det berettigede og ønskelige i at flytte denne betydelige samling til smukke og rummelige omgivelser på Herningsholm.

Samlingen består først og fremmest af en komplet samling af førsteudgaver, samt alle senere Blicherudgaver på dansk, ialt omkring 550 bogudgaver. Den rummer originalværker til belysning af Blichers kilder, samt et stort antal artikler af og om Blicher, samtidige anmeldelser m.v. Endvidere et bibliotek, der belyser hans person og forfatterskab. Fra Jeppe Aakjær findes et omfattende arkivmateriale fra arbejdet med hovedværket »Blichers Livstragedie«, fra Evald Tang Kristensen notater og manuskripter i tilknytning til hans studier i Blichers levned. Hans bog »Steen Steensen Blichers Liv og Gjerning«, blev udgivet i hundredåret for digterens fødsel 1882, og samlingens eksemplar bærer Mylius-Erichsens navn. Denne udgav i 1903 værket »Den jyske

Hede før og nu«, som indeholder et stort afsnit om Steen Blicher og heden.

Med Blichersamlingen overførtes det originale inventar til Herningsholm til et rum, i hvilket udstillingen til stadighed skal dokumentere Blichers forfatterskab. Her vises dele af den store bogsamling, samt et udvalg af de Blicherhåndskrifter,⁷ som museet ejer, blandt andet manuskripter til »Jyden han er stærk og sej« samt til en hidtil ukendt novelle fra Blichers hånd, »Tvillingerne«. På væggene hænger de forskellige kendte afbildninger af digteren. Et maleri fra 1834 malet af Diedrich Blicher ejede Blicher selv og brugte det i udgaven af de samlede digte, 1835–36.

En lyd, som Blicher givetvis har været fortrolig med, er det sjældne, med en kommode kombinerede, standurs gang og slag. Det er fremstillet hos urmager C. A. Steensberg i Thorning og blev købt ved auktionen over Blichers efterladenskaber i Spentrup Præstegård 1848. Man tør måske antage, at denne lyd har akkompagneret ved tilblivelsen af nogle af hans udødelige værker. I alle tilfælde er der med de genstande, som er bragt sammen i dette rum tilstræbt en indtrængende autenticitet omkring Steen Steensen Blicher som forfatter.

I et andet rum fortælles om Blichers personlige liv med udgangspunkt i en række genstande, billeder, arkivalier og bøger, der har haft tilknytning til Blicher, hans familie og omgangskreds. Ernestine Blicher døde i 1875, og blev altså så gammel, at hun kunne lade sig fotografere. Et fotografi, det eneste kendte, viser hende i 1871, 23 år efter Blichers død og 61 år

Det gamle inventar, som blev lavet til Blichersamlingen på Herning Museum i 1930, er flyttet med til Herningsholm og rummer første udgaver, senere udgaver og håndskrifter. Kjeld Hansen fot. 1982.

efter, at han som morgengave havde givet hende et meget smukt chatol, et svendestykke, som også er udstillet. Et maleri af sønnen, Jens Frederik Blicher, leder tanken hen på Wilhelmine Fjelstrup, datter af S.A. Fjelstrup på Sindinggård nær Herning. Hun giftede sig nemlig med denne søn, og Blichers yndlingsdatter, Malvina, var en tid i huset hos Fjelstrups for at lære finere husholdning. Hendes poesibog findes i samlingen, skænket af

Evald Tang Kristensen. I det hele taget er det karakteristisk, at danske forfattere med Aakjær i spidsen har værnet om Blicherfamiliens ejendele. Fra Johan Skjoldborg har vi digterens pibe med søvlåg og inskriptioner og fra Hans Kirk et dertil svarende pibebræt. Nogle af de bevarede genstande vidner om, at man har tillagt genstande, som Blicher har haft berøring med en næsten magisk betydning, således en stol fremstillet med træ fra hans barn-

I et nyindrettet rum fortælles om Blichers personlige liv med udgangspunkt i genstande, billeder, arkivalier og bøger. Kjeld Hansen fot. 1982.

domshjem, Vium præstegård. Den er lavet af snedkermester Lund i Kjellerup og tjente i mange år som »højsæde« for cand. teol. S.J. Asmussen, skolebestyrer samme sted. Variationen af genstande bindes i udstillingen sammen af originale tegninger, tryk fra Illustreret Tidende og af gengivelser af Blichers egne udsagn om sit liv, som de forekommer i selvbiografien fra 1840.

Som bekendt arvede Blicher fra sin far interessen for jagt og topografiske forhold. En lille penne-tegning af Chr. Dalsgaard fra 1862 viser ham med bøsse og jagttasken af grævling, som også findes i samlingen. Faderen Niels Blichers bog, »Topografi over Vium Præstekald«, rummer mange stikord til Blichers eget forfatterskab. Eksemplaret er med dedikation fra Niels Blicher og har siden tilhørt

Blichers bøsse og jagttasken af grævlingeskind er her udstillet sammen med eksempler på litteratur, der vidner om hans interesse for jagt og topografi. Kjeld Hansen fot. 1982.

Evald Tang Kristensen. På Videnskaberne Selskabs kort fra omkring 1800 kan man iagttage det landskab, som Blicher færdedes i og beskrev. Her mødte han de mennesker, tattere og bønder, som han som den første danske forfatter gjorde til hovedpersoner i litterære hovedværker som »E Bindstouw«, »Hosekræmmeren« og »Kjeltringliv«.

Ved overflytningen til Herningsholm meldte den tanke sig, at det ville være en smuk og interessant tilføjelse til samlingen, dersom de blicherske skikkelser kunne anskueliggøres gennem de betydelige danske kunstnere, som i tidens løb har illustreret Blichers værker. Der blev

taget kontakt til forskellig side, og det viste sig muligt at erhverve fremragende samlinger af denne art. Blandt andet haves nu eksempler på Marlie Brandes fine kunst som bogillustrator, arbejder fra grafikerens Povl Christensens højt værdsatte produktion, Jørgen C. Rasmussens banebrydende illustrationer til »En Landsbydegns Dagbog«, og en næsten komplet samling af skitser, forarbejder og originaltegninger fra Sikker Hansens arbejde med illustrationerne til »Udvalgte noveller« 1955. Carl Thomsens skitsebog, som museet modtog som en testamentarisk gave, viser hans arbejde med navngivne personer fra Thorningegnen

til brug for illustrationerne til »Udvalgte Noveller« 1899. Og som en bekræftelse på, at arbejdet med den gamle samling skal bære frugt i de nye omgivelser, modtog museet ved indvielsen fra Solvejg Aakjær Bjerre Johannes Larsens originale tryk fra stokken til illustration af digtsamlingen »Trækfuglene«. Disse ialt 76 tryk blev i 1928 af Johannes Larsen givet til Jeppe Aakjær, Blichersamlingens egentlige grundlægger.

Arbejdet med denne samling og de perspektiver, den åbner for til belysning af jysk landskab og folkesind, vil aldrig blive afsluttet.

Museets aktuelle planer går ud på at udvide samlingen med genstande, arkivalier og bøger, der belyser den landøkonomiske interesse for heden som E. Dalgas i sidste halvdel af 1800årene blev hovedeksponent for. Ligeledes vil vi gennem samlingen understrege den interesse for kulturhistoriske levn på heden, som siden fandt udtryk hos betydelige forskere og forfattere som Evald Tang Kristensen, Hugo Matthiessen og H. P. Hansen.

For nylig er endnu en attraktion føjet til stedet, der på bedste vis sammenknytter egnen, bygningen og den samling, den nu rummer. Det drejer sig om et dansk klokkespil, bygget i 1949 til det første jyske industrifremstød i København efter krigen.

Klokkespillet er nu opsat bagved vestfacadens frontespice, og herfra lyder udover gårdspladsen de udødelige toner til St. Blichers »Jyden han er stærk og sej« og H. C. Andersens »Jylland mellem tvende have«. Originalmanuskripterne til dem begge findes i samlingen.

Et blad fra Carl Thomsens bog med skitser til brug for illustration af »Udvalgte Noveller« 1899. Skitsen viser Trine Kok fra Lysgård, 70 år. Kjeld Hansen fot. 1982.

Noter

1. Herning Folkeblad 30.4.1918 s. 3.
2. Herning Folkeblad 4.5.1918 s. 3.
3. Herning Folkeblad 4.5.1918 s. 3.
4. Skiftebrev efter Maria Kierstina Wielandt von Rosencrone paa Herningsholm begyndt og sluttet den 14. Juni 1768.
5. Peder Rostgaard ejede Herningsholm fra 1918–1931 og drev destruktionsanstalt der.
6. Ulla Thyrring: Et Blichermuseum på Herningsholm. Herning 1973.
7. En stor del af de 46 håndskrifter i Blichersamlingen er givet til museet af forfatteren Jeppe Aakjær og hans søn, landsarkivar Svend Aakjær.

Glimt fra museernes arbejdsmark

Herning Kunstmuseum

Herning Kunstmuseum har i 1982 afholdt tre større udstillingsarrangementer af vidt forskellig karakter.

Forårets udstilling var lidt af et kup: det lykkedes os at vise en nederlandsk billedhugger, Jaap Bongers værker, der alle kredser om kunstens magiske oprindelse. Jaap Bongers tilhører den yngste generation i et af Europas mest livlige kunstmiljøer. Med en sjælden friskhed og direkte i udtrykket gennemspiller hans skulpturer og objekter billedkunstens ældste og måske vigtigste motivkreds, nemlig menneskets forsøg på at beskrive forholdet mellem liv og død og gennem denne beskrivelse at finde frem til det nødvendige afbalancerede forhold de to tilstande imellem. Det kan lyde som om denne udstilling var yderst vanskelig tilgængelig, men det modsatte var tilfældet. Publikum reagerede for det meste lige så spontant og direkte som kunstværkerne i sig selv var direkte i form og udtryk. Jaap Bongers korte rituelle aktion i forbindelse med åbningen gjorde et dybt indtryk på dem, der overværede den. Måske var virkningen på mange også chokerende i og med, at man her stødte på en sanselighed, der sjældent er tilstede på traditionelle udstillinger. Det er også med stolthed, at vi sammen med Charlottenborgudstillingen fremover kan sige, at Jaap Bongers egentlig debut fandt sted i Danmark.

Udgangspunktet for vores næste store arrangement var tilsyneladende et andet, idet den retrospektive udstilling af maleren Paul Gadegaard tog sit udgangspunkt i det sociale miljø. Paul Gadegaards kunstneriske virke i Herning by har i de forløbne år været koncentreret om udformningen af arbejdsmiljøet som sådant. Det var et forsøg på at skabe modeller på gestaltning af de dagligdags nære omgivelser, der skulle munde ud i skabelsen af en ny og tidssvarende humanistisk holdning. Altså dybest

set en politisk orienteret kunst, der eksisterer på et noget højere plan end almindelig propagandistisk socialrealisme. Resultatet af dette vue over en kunstners værk gennem femogtyve år blev, at man overbevistes om, at netop hans visioner må gøre det ud for en overbevisende socialrealisme og derigennem i fremtiden have bud til store dele af befolkningen. Imidlertid er en sådan proces langsomt virkende og udstillingens effekt kan ikke måles umiddelbart.

Det kunne derimod den sidste udstilling, Herning Kunstmuseum i samarbejde med Blichermu-

Paul Gadegaard, udsmykning af den anden Angli-gaard. Udstillingen af Gadegaards værker på Herning Kunstmuseum fra den 25.5. til den 8.8. 1982 var et forsøg på at genoplive stemningen på de virksomhedsudsmykninger, som han udførte i halvtredsernes slutning og som ikke eksisterer mere.

Erik Henningsen: *Summus Jus, Summa Injuria*. 1886. *Den Hirschsprungske Samling, København, udstillet på Herning Kunstmuseum på udstillingen Skynd dig, kom! om føje år ... mellem den 14.8. og 31.10.1982.*

seet på Herningsholm og Herning Museum arrangerede. I forbindelse med Blicheråret og Herning Kommunes 100års dag åbnede de tre museer den 15. august udstillingen *Skynd dig, kom! om føje år ...*, der var et forsøg på at beskrive, hvorledes heden kom til at få skelsættende betydning for dansk kultur i de forløbne 150 år.

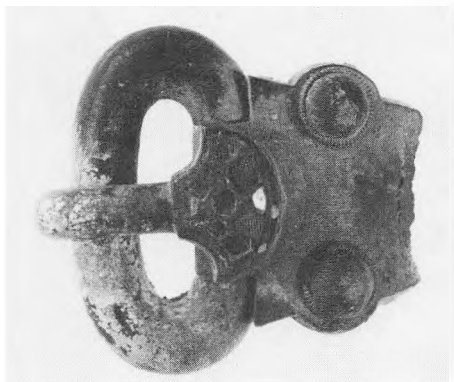
På Herning Kunstmuseum var ophængningen koncentreret om at vise, hvorledes heden og dens beboere skabte motivisk grundlag for den kunstneriske bearbejdelse af almenmenneskelige træk og dermed også det tætte forhold mellem menneske og natur. På mange måder var udstillingen en traditionel kunstudstilling, hvilket vi forsøgte at sætte i relief med ikke-kunstneriske gengivelser og henvisninger til det her nære miljø i form af enkelte udvalgte genstande (der fungerede som henvisninger mere end som genstande i sig selv) og fotostater af hedepartier, der var udstillet med tydelig betoning af disse fotografiers »ikke-kunstneriske« holdning. Derigennem var det hensigten at betone, at de bille-

der man så og som tidsmæssigt var afgrænset til perioden mellem 1830 og 1910 var kunst i traditionel forstand – altså ikke illustrationer af hedemotiver, men subjektive skildringer med et kunstnerisk sigte. At denne udstilling for det meste også blev oplevet analogt med vores overordnede hensigt bekræftes af, at publikumsinteressen for den permanente og påstået så vanskeligt tilgængelige samling var nærværd at sætte selve udstillingsarrangementet i skygge. På mange punkter var konfrontationen mellem den traditionelle naturalistiske kunst og den moderne eksperimenterende overordentlig livgivende og grundlaget for livlige samtaler og debat mellem de besøgende og museets ansatte. En besøgende kom på det nærmeste til at sige, at han opfattede Herning Kunstmuseums samling af nutidskunst som en logisk og indlysende fortsættelse af Hedeudstillingen. Større ros kunne vel næppe gives en udstilling, hvis hensigt netop var at lade oplevelsen af kunst gro ud af oplevelse af det lokale miljø på en organisk og ligefrem måde.

Herning Museum

I 1980 fik Herning Museum indleveret 2 genstande, der var fundet nogle år tidligere ved Rind Præstegård, lidt sydøst for Rind kirke og godt 5 km syd for Herning. Begge fund er danefæ og stammer muligvis fra ødelagte grave.

Omkring 1975 fandt Anne-Marie og Jørn Kjeldsen et bronzespænde på en mark syd for Rind Præstegård, ved østsiden af Rind å. Stykket blev i oktober 1980 indleveret til Herning Museum, som videregav det til Nationalmuseet som danefæ.

Det er et remspænde, som består af en bagplade, en bøjle og en torn. Remspændet har været brugt i en livrem eller i forbindelse med seletøj. Typen kan dateres til den første af de 3 faser i yngre germansk jernalder, d.v.s. ca. 575-650. Det er således et af de få fund fra Herning-egnen fra denne del af jernalderen.

I 1966 fandt Aksel Jensen et lille bronzekors på en mark syd for Rind præstegård, ca. 200 m sydøst for remspændets findested. I marts 1980 kom korset via Herning Museum til Nationalmuseets 2. afdeling, som erklærede det for danefæ.

Det er et 3,0 cm stort brystkors af bronze. Det er ligearmet, og armene er yderst bredere end ved midten. Foroven ses rester af en lille, afbrækket bærestøbe.

Korset er af en type, som folk i tidlig kristen tid har båret og ofte fået med sig i graven. Det kan sandsynligvis dateres til 1000-tallet, men kan være både lidt ældre og yngre.

Både remspændet og bronzekorset fra Rind Præstegård er således fra perioder, hvorfra der endnu kun kendes få fund fra Herning-egnen.

De 2 fund opbevares nu som danefæ på Nationalmuseet, men Herning Museum lånte i 1982 remspændet til en særudstilling om oldtiden.

Ved generalforsamlingen den 29.3. modtog Herning Museum fra Kreditforeningen Danmarks Fond kr. 10.000 som hjælp til erhvervelse af Esther Sørensens samling af 140 jyske dynetøjer. Fra kunsthåndværkeren Aase Lund Jensens bo blev vi betænkt med en samling strikkede og hækledede sjaler, udført af kunstneren, og nu indgæet i Trikotagemuseet. Endelig erhvervedes med støtte fra Ny Carlsbergfondet Sikker Hansens samlede arbejder til brug for illustration af Steen Steensen Blichers: Høsekræmmeren og andre noveller, 1955.

Den nu afdøde uldhandler, Chr. Hansen, også kaldet Chr. Danmark, ses omstående fotograferet foran Jensen og Kragelunds Trikotagefabrik i Grønne-gade, Herning. Fra flere sider er der undersøgelser i gang af tekstil virksomhed i Herning-lkast området. Stud. mag. Linda Klitmøller fra Institut for europæisk Folkelivsforskning har til brug for sin specialeopgave undersøgt tekstilarbejdere i Herning ca. 1890-1930 med særligt henblik på industriarbejdernes indflytning fra land til by. Lektor i kultursociologi, mag. art. Allan Madsen indsamler beretninger fra ældre tekstilarbejdere og hjemmesyersker, især

Bengt Ahrenkilde, Esther Sørensen og Ulla Thyrring ved overrækkelsen af den store pengegave (fot. Kjeld Hansen).

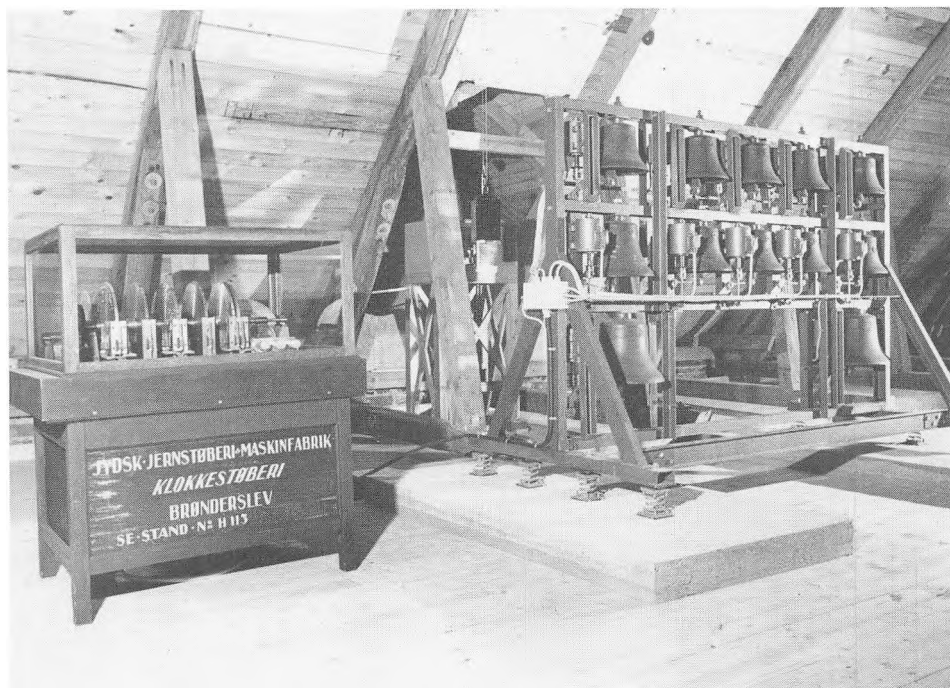

Chr. Hansen.

om dagligdagen og arbejdsforholdene i mellemkrigstiden, og museumsdirektør Ulla Thyrring, Herning Museum, har påbegyndt en række interviews af fabrikanten i området som led i en undersøgelse af initiativtagere inden for tekstilindustrien. Det samlede materiale vil indgå i museets arkiver.

For Herning Museum og for Blichermuseet på Herningsholm har året stædt i Blichers tegn. Klokkespillet på Herningsholm indviedes i juni 1982. For eftertiden lyder de to melodier »Jyden han er stærk og sej« og »Jylland mellem tvende have« tre gange dagligt fra frontespisen på Herningsholm.

Set. Hans aften holdt museet og en række foreninger et stort bål på plænen foran Herningsholm. På trods af kulde og regn fandt mange mennesker derhen og lyttede til underholdningen, som var i Blichers tegn. Det er tanken, at der skal holdes bål på plænen i arene fremover.

Det nyopstillede klokkespil i Blichermuseet på Hørningsholm (fot. Kjeld Hansen).

I august åbnedes den store hedeudstilling »Skynd dig, kom! om føje år ...« der omhandler hedens gennembrud i dansk malerkunst og litteratur og vises på Blichermuseet og Herning Kunstmuseum.

På Blichers fødselsdag den 11. oktober udgav museet »Tvillingerne og andre skrifter af St. St. Blicher« i en førsteudgave, og i den forbindelse afholdt museet et aftenarrangement, hvor skuespilleren Karl Helge Bohnsen oplæste novellen for første gang.

Hjerl Hede Frilandsmuseum

Under novemberstormen 1981 brækkede en ende på over 3 meter af den inderste vingearm på museets stubmølle, og en af de store opgaver for museet i 1982 blev naturligt nok fornyelsen af denne vinge.

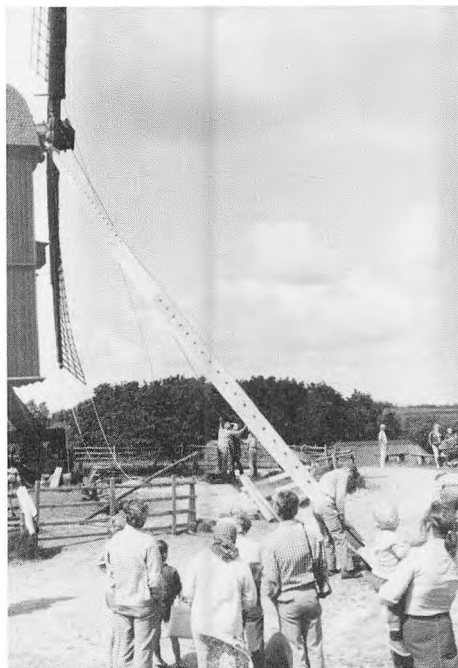
Museets stubmølle er oprindelig opført 1778 som bymølle for Store Hedinge på Stevns. I 1886 flyttedes møllen til det nærliggende Frøslev, hvor den var i brug indtil ca. 1920, og i 1931 blev møllen flyttet til

Hjerl Hede. Allerede ved flytningen i 1886 var vingerne blevet forkortet fra 36 til 32 alen. Derved kunne man undgå at lave den farlige møllegrav, som ellers var nødvendig, for at vingerne ikke skulle tage jorden.

Et eftersyn af den ødelagte vingearm viste, at den bestod af fire tømmerstykker samlet med skrå hageblads låse. Af museets arkiv fremgik det, at møllen ved nedtagningen i foråret 1931 manglede den ene af de to vingearme. Den eksisterende vingearm vurderede møllebyggeren til at være for simpel, til at den kunne anvendes ved møllens genopførelse på Hjerl Hede. Man besluttede derfor at anvende vingerne fra en nylig nedrevet stubmølle ved Holtug.

Imidlertid viste det sig, at den ene af Holtugvingerne også var for skrøbelig til at kunne anvendes, og efter genopførelsen på Hjerl Hede stod stubmøllen derfor med en brugt vingearm fra Holtug og en nytillavet vingearm.

Holtugvingen brækkede under 2. verdenskrig, men vingearmen fra 1931 klarede sig helt frem til

Arbejdet med udskiftningen udførtes i sommervejr og under rolige vindforhold.

novemberstormen 1981, altså i 50 år. Møllebyggere regner normalt med, at en møllevinge har en levetid på 40 år, og når vingen fra 1931 blev noget ældre, skyldes det måske, at møllens kværn ikke har arbejdet ret meget, siden møllen flyttedes til Hjerl Hede.

Arkivet fortalte endvidere, at vingen fra 1931 havde kostet 800 kr. uopsat. Museet kontaktede Nationalmuseets Møllelaboratorium, som vurderede en ny møllearm opsat og fuldt monteret med spjarre, stormbrædder m.m. til at koste 105.000 kr.

Da museet i 1980 havde tilhugget en møllevinge til Roslev mølle, besluttede man at tage sagen i egen hånd sammen med Nationalmuseets møllebygger Ejner Dahl. Dahl rejste til Rold Skov, hvor man udtog en passende douglasstamme på mere end 80 cm i diameter ved roden og en længde på 21 m.

En grov opsavning af denne kæmpe blev foretaget på museets lokomobilrevne bloksav. Derefter blev en tomme af vingearmens fire sider fjernet med skovøkse. Opsøringen blev foretaget af møllebygger Ejner Dahl, mens tilhugningen med skovøkse

blev udført af museets ekspert i tømmerhugning, Asbjørn Jensen. Derefter blev hullerne til spjarrens ribber udhugget. Selve opsætningen af vingearmen foregik ved hjælp af en trepartstalje fastgjort i mølleleakselen, 6 mand var i stand til at hejse den kraftige vingearm på plads. Efter at den var fastgjort kunne spjarre og stormbrædder monteres.

Den nye vingearm er imprægneret med en farveløs imprægneringsvæske. Der er ikke gjort forsøg på at få den til at se »gammel« ud. Tidligere imprægnerede man vingerne ved at fastgøre en metalkop i vingernes ender. I metalkoppen kunne skrues en flaske eller dunk med imprægneringsvæske, f.eks. lavet af skummetmælk og kønrøg, og når vingen så drejedes i topstilling, skulle væsken via vedkarrerne fordele sig i træet. Ville man have et nyt stykke tømmer til at ligne det gamle, benyttede man ofte læsket kalk. Når denne var tør, børstede man træet grundigt, og træet var nu mørk i farven.

Mens stubmøllen arbejdede i Frøslev, havde vingerne klapsejl, og ved genopførelsen på Hjerl Hede ændredes de til at føre lærredssejl, som møllen oprindelig har været udstyret med. Når alle fire sejl var spændt ud, kaldtes det for en fuldsejlsvind. Blæste det for kraftigt, og møllen gik for hurtigt, svikkede man to eller fire ender, dvs. rullede et stykke af sejlene ind. Blæste det meget kraftigt rullede man sejlene halvt op, og var det stormvejr kunne møllen arbejde helt uden sejl.

Holstebro Kunstmuseum

Siden oprettelsen i 1967 har museet haft til huse i en gammel herskabsvilla fra århundredskiftet, hvor samlingernes vækst hurtigt udfyldte rammerne. I maj 1981 indviedes en stor nybygning, der knytter sig til det oprindelige museumshus.

Nybygningen er tegnet af arkitekt Hanne Kjærholm, og er første etape af et større museumsanlæg, der med tiden også skal omfatte det kulturhistoriske museum.

De nye bygninger er udformet som en række mindre rum af omtrent samme størrelsesorden som i villaen og med brede forbindelsesgange. Udstillingslokalerne bliver belyst enten ved sidelys eller ved ovenlys fra tøndehvælvsformede lofter.

Museet er bygget af få og enkle materialer, der alle er naturprodukter: næsten hvide betonkon-

Museumskomplekset med den gamle villa fra 1905 og de nye bygninger fra 1981, tegnet af Hanne Kjerholm.

struktioner, berappede hvidkalkede mure, grå ølandsfliser på gulvene og glas i aluminiumsfacaderne.

Med de nye bygningsmæssige rammer er det blevet muligt at give en tilfredsstillende og uddybende præsentation af museets forskellige samlinger. De giver indblik i kunst fra vidt forskellige verdensdele, tidsaldre og kulturer. Grundstammen i museet er en samling af dansk nutidskunst, bygget omkring et lille antal af kunstnere, hvis kunstneriske virke til gengæld bliver righoldigt belyst. Til samlingen af dansk nutidskunst knytter der sig en række specialsamlinger: Moderne udenlandsk grafik, Afrikansk kunst, keramik fra Peru og kunst fra Bali.

Museet forsøger at vise og påpege den kunstneriske sammenhæng, der eksisterer mellem de enkelte samlingers umiddelbart meget forskelligartede kunstneriske udtryk.

Med de nye bygninger er det blevet muligt at afholde særudstillinger hyppigere end tidligere. Siden genindvielsen er der således afholdt 13 særudstillinger, hvor museets faste samlinger suppleres på forskellig vis. Udstillingsaktiviteterne tilrettelægges ud fra fire hovedsynspunkter:

Nogle særudstillinger tager sigte på at uddybe og supplere kendskabet til kunstnere og temaer, der i forvejen er repræsenteret på museet.

Sommerudstillingen 1981 om Alberts Mertz og udstillingen i august 1982 om Harald Leth og Viggo Jensen er eksempler herpå, ligesom udstillingen med Annie Hedvard: »Det handler om mennesker«, vinteren 81/82 gav en nutidig indfaldsvinkel til den Peruvianske kultur.

Andre særudstillinger tager emner op, der knytter sig til det omgivende miljø. Her kan museet give en grundig behandling af kunstneriske aktiviteter, der finder sted i lokalsamfundet.

Eksempler herpå er plancheudstillingen »Gammel kirkekunst i Ringkøbing amt«, august 1981, og udstillingen om Sven Havsteen Mikkelsens kirkekunst, marts 1982. Her blev udgangspunktet taget i den nyligt færdiggjorte udsmykning af Sir kirke uden for Holstebro. En lokal vinkel er også lagt i Atlantis-udstillingen i november 1982, hvor 40 vestjydske kunstnere giver hver sit bud på den gamle Atlantis-myte, om det forsvundne Paradis.

Herudover tager museet i sine særudstillinger emner op, der kan belyse tendenser inden for nyere

Udsnit af museets Astrid Noack samling.

dansk og udenlandsk kunst. Sådanne udstillinger har været: Kunstnergruppen VIOLET SOL, maj 1981, 21 MØDES – en grafikudstilling med danske og svenske kunstnere i november 1981 og skoleudstillingen fra Jysk Kunstakademi i maj 1982. Med udstillingerne omkring Ny Hollandsk Realisme og Rembrandts raderinger i sommeren 1982 har det været muligt at give indtryk af gammel og ny kunst andre steder fra.

I det daglige forsøger museet at gøre meget ud af betjeningen over for skoler, ved omvisninger, museumsundervisning og aktiviteter. Også i udstillinger har museet vist kunst for børn – om børn – eller med børn. Oktober 1981 vist den store udstilling Børns Billeder – Børns Verden, og i tilslutning hertil var der indrettet børneværksted i museets kælder.

Oktober 1982 kunne museet vise en ungdomsudstilling: VI ER PÅ VEJ!, hvor unge fra hele Norden gav udtryk for deres syn på nutid og fremtid.

Billedhuggeren Astrid Noack er en af de kunstnere, der er repræsenteret i museets samling af dansk nutidskunst. Hun levede fra 1888 til 1954 og afbillede menneskeskikkelser – især kvinder og børn – i indbyrdes nær kontakt.

Lige fra museets start har der været opstillet en række af Astrid Noacks skulpturer i udstillingsrummene. Samtidig er skulpturer af Astrid Noack blevet opstillet ude omkring i byen som udtryk for en ønsket sammenhæng mellem byens kunst og museets kunst.

Går man over Store Torv ser man i anlæggets midte statuen Knælende Dreng. Forsætter man over Storåen har man på sin venstre hånd figuren Kvinde med Klæde, også af Astrid Noack. Og videre ud på Sønderland er foran Kunstmuseet opstillet et af kunstnerens hovedværker, statuen af Anna Ancher.

Det er museets ønske at kunne belyse de repræsenterede kunstnere fyldestgørende, således at man kan få et virkeligt indtryk af kunstnernes værker, arbejdsmetoder, inspirationskilder o.s.v. Derfor indsamler museet materiale omkring de enkelte kunstnere.

Det har derfor været en stor glæde for museet at modtage den komplette samling af Astrid Noacks originale gipsfigurer. Astrid Noacks legatfond, der varetager kunstnerens interesser, har besluttet at overdrage samlingen til museet. Herved bliver det muligt for museets besøgende at stifte bekendtskab med hele Astrid Noacks kunstneriske virke.

I museets kælder er der blevet indrettet et tilgængeligt studiemagasin, således at samlingen på over 100 gips- og bronzefigurer kan bese ved henvendelse til personalet. Ud af materialet vil der desuden kunne arrangeres flere særudstillinger omkring forskellige temaer i Astrid Noacks kunst.

Holstebro Museum

På Arne Bruun Rasmussens Kunstauktion nr. 428, september 1981 var under nummer 1341 udbudt en stor potageske af sølv, graveret med våben og fremstillet af Joachim Weller, guldsmed i Holstebro 1754-1792.

Ved eftersynet viste det sig, at de graverede våben på bagsiden af potageskeens skaft var for Thomas Just Jermiin og Karen Poulson, Ausumgaard.

Af de foreløbig 760 stykker Weller-sølv er der kun ca. 10 genstande med graverede våben, og da dette stykke derudover havde våben med tilknytning til egnen, var det en stor glæde, at det lykkedes Holstebro Museum at erhverve potageskeen.

Potageske af Joachim Weller, erhvervet til Holstebro Museums sølvsamling 1981.

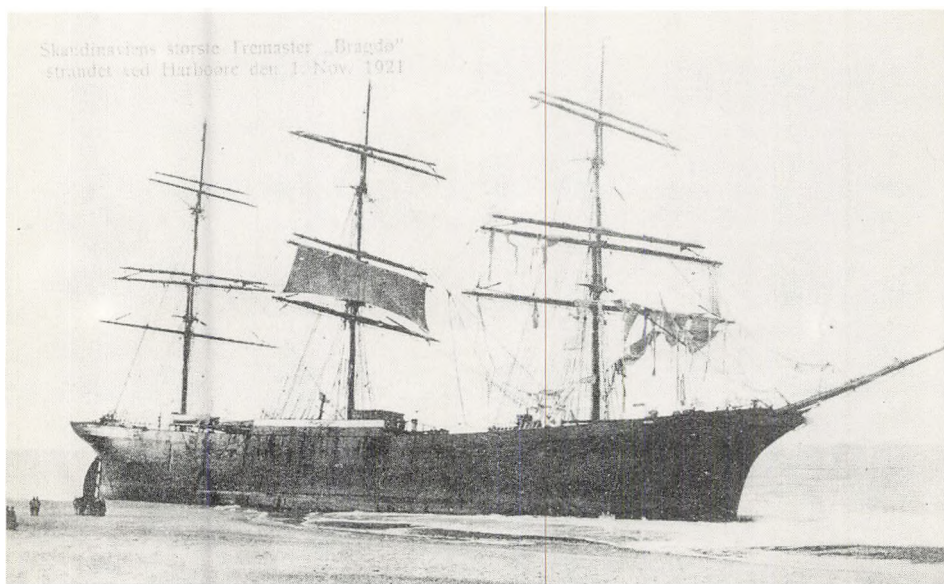
De to indgraverede våben på bagsiden af skafstet. Til venstre Jermiins adelspatent fra 24.4.1750 visende et skjold med 3 stjerner. Til højre adelspatent for Karen Poulson, der går tilbage til 1718. Det forestiller et skjold med en sparre, hvorunder en fugl med en krone på hovedet.

Lemvig Museum

I sommeren 1982 har Lemvig Museum nyindrettet sin udstilling om redningsvæsen og strandinger. Her har man ved hjælp af søkort, fotografier og genstande både fra nedlagte redningsstationer og fra strandede skibe fortalt historien om redningsvæsenets oprettelse og organisation, om de forskellige måder at redde strandede søfolk på, og om de skibe, der forliste på den jyske vestkyst mellem Thyborøn og Thorsminde. Ved denne lejlighed har museet haft stor fornøjelse af sit samarbejde gennem flere år med Frømandsklubben »Delfinen« i Holstebro. De har blandt andet lavet undervandsopmålinger af U-20, en tysk u-båd, der forliste ved Harboøre i 1916, og de har hentet ting op fra vrage på havbunden og skænket dem til museet. Desuden har museet indledt et nyt og frugtbart samarbejde med Norsk Sjøfartsmuseum på Bygdøy. Mange af de mest spændende forlis på den del af kysten var nemlig norske sejskibe. Et af dem var fuldriggeren »Bragdø« af Kristianssand, der strandede i 1921 ud for Vrist på

»Bragdø« af Kristianssand under sejl. Et af de billeder, som Lemvig Museum fik fra Norsk Sjøfartsmuseum på Bygdøy ved Oslo.

»Bragdø« efter forliset ved Vrist på Harboøre. Et af Lemvig Museums egne billeder. – Et af de postkort, som hurtigt kom i cirkulation efter en større stranding.

Harboøre. Det var Skandinaviens største tremaster, bygget af stål i England i 1891.

Lemvig Museum havde i forvejen en del billeder af det forliste skib og desuden flere ting derfra, blandt andet en sekstant og et barometer. Fra Norsk Sjøfartsmuseum fik man nu dels en række nye oplysninger og dels fotografier, der viste skibet i dets velmagtsdage. Til gengæld kunne Lemvig Museum til Norge sende kopier fra redningsvæsenets protokoller, fra danske aviser og billeder fra forliset. Ud fra de nye oplysninger kunne man til den nye udstilling lave et kort, hvorpå den besøgende kan følge skibet på dets normale rejseruter på den sydlige halvkugle fra Sydamerika til Sydafrika og Australien og helt indtil dets forlis på vej gennem Nord-søen hjem til ophugning i Norge.

Ringkjøbing Museum

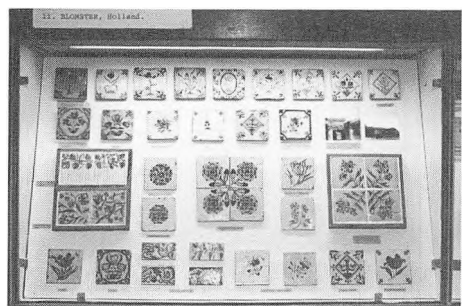
Til daglig tæller vi kun, hvor mange besøgende, der kommer på museet, men ikke hvor de kommer fra og lignende, da det er alt for omstændeligt. Selvfølgelig ved vi i Ringkjøbing, at en stor del af sommergæsterne er tyskere og resten fortrinsvis danskere. På særudstillingen »fliser« i oktober-november 1981 fik vi imidlertid en chance for at lave lidt statistik, idet vi havde arrangeret en præmiekonkurrence, hvor folk skulle aflevere en kupon med navn og adresse. Efter at notarius publicus havde udtrykket vinderne, blev kuponerne sorteret efter postnumre, så vi kunne se, hvor gæsterne var kommet fra. I alt havde udstillingen 1185 besøgende og 55% deltog i konkurrencen. Resultatet af optællingen var følgende:

postnr.		%
1000-3699	København og Nordsjælland	7,4
4000-4999	Sjælland og Lolland-Falster	2,9
5000-5999	Fyn og sydfynske øer	2,5
6000-6899	Syd og SV-Jylland	11,3
6900-6999	Ringkøbingegnen	55,5
7000-7999	Midt- og NV-Jylland	8,1
8000-8999	Østjylland	7,2
9000-9999	Nordjylland	0,9
-	Tyskland og Sverige	3,7
-	mangelfuld adresse	0,5
		<hr/> 100,0

Godt halvdelen af gæsterne var altså fra lokalområdet, og regner vi dem med, der bor inden for en afstand af en lille times kørsel, når vi op på 75%. De resterende 25% var bosat i hele resten af landet eller i udlandet.

Kun hvert andet eller tredje år arrangerer vi en særudstilling på Ringkjøbing Museum. Årsagen er den enkle, at vi ikke har noget særskilt lokale til formålet og hver gang må rydde den permanente oldtidsudstilling til side for en længere periode, hvilket selvfølgelig giver problemer i den daglige drift. De hidtidige særudstillinger har udelukkende været arrangeret for lokalpublikummet, som erfaringsmæssigt sagtens kan trækkes ind til særlige arrangementer. Denne gang forsøgte vi med et emne, der også skulle kunne trække et specielt interesseret publikum til fra hele landet. Da optællingen viste, at 25% af gæsterne boede uden for museets naturlige opland, må det siges, at vi opnåede, hvad vi havde ønsket. En del af de udenbys gæster var naturligvis på egnen i forbindelse med efterårsferien, men alligevel havde vi et tydeligt indtryk af, at en del mennesker var kørt til Ringkjøbing specielt for at se på fliser.

Selve præmiekonkurrencen gik ud på at finde og beskrive nogle bestemte detaljer og motiver på fem af de udstillede fliser. Konkurrencen viste sig i øvrigt at være en god idé som igangsættende aktivitet, idet langt de fleste besøgende straks gav sig i kast med at besvare spørgsmålene og herved opdagede, at udstillingen kunne »nærkigges«. Vi havde den fornøjelse, at mange bagefter brugte både 2 og 3 timer til at se udstillingen færdig. Til sammenlig-

Montre med hollandske blomsterfliser gennem 300 år. Foto: Jørgen Borg.

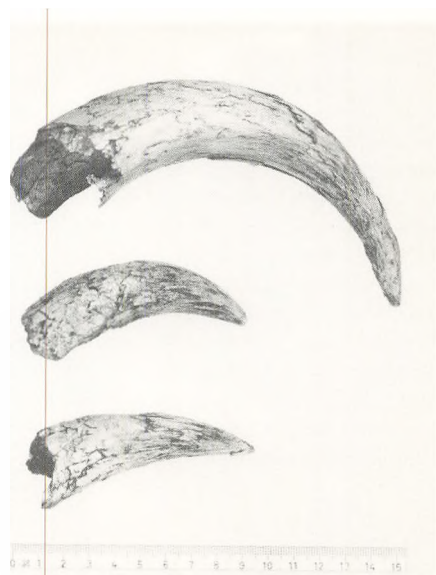
ning tjener, at et normalt museumsbesøg hos os plejer at vare en times tid, når man vil se det hele.

Om selve udstillingen skal det kort omtales, at vi havde lånt de fleste af fliserne fra en af landets største privatsamlinger med tandlæge B. B. Anthonisen som mellemmand og sagkyndig medarrangør. Udvalget var blevet foretaget, så flisens historie kunne blive belyst bredest muligt. Selv om der var enkelte store sjældenheder iblandt, var det ikke det unikke og særprægede, der blev lagt vægt på at skildre. Vi belyste, hvordan flisen var kommet til Holland, og hvordan produktionen herfra havde bredt sig til resten af Nordeuropa. De mest populære motiver og deres variation op til nutiden var en gennemgående idé. Der var en fyldig repræsentation af den danske fliseproduktion, men hovedvægten kom naturligt til at ligge på de gamle hollandske fliser og de forlægg i form af træsnitserier og lignende, der ligger til grund for deres motivverden.

Fliser er i virkeligheden et kulturhistorisk spændende emne, fordi de nok er de første masseproducerede billeder, som almindelige mennesker har kunnet have for øje i hverdagens omgivelser.

Til daglig bliver fliser jo også kaldt for kakler, og det gav udstillingen selvfølgelig en forklaring på, idet der var lavet en montre med rigtige ovnkakler. Både samlere og andre, der interesserer sig for gamle ting, kan i dag nemt blive snydt, hvis de køber antikke fliser. For at være forbrugervenlige havde vi derfor en montre med eksempler på forfalskninger og moderne kopifliser, der tit bliver solgt på anden og tredje hånd som antikviteter, – og dette afsnit af udstillingen var vist ikke det mindst interessante, hvis vi skal dømme efter publikumsreaktionerne!

I dagene 23.-26. marts 1982 udgravede Ringkjøbing Museum en affaldsgrube fra jernalderen på Bækbogårds mark i Dejbjerg sogn. De fleste arkæologer har prøvet en sådan opgave, der hører til de mere rutineprægede. Ofte indeholder gruberne et godt studiemateriale i form af itugåede lerkar, men det hører dog til sjældenhederne, at fundene omtales nærmere på tryk. Her skal da også kun fortælles, at gruben bestod af en klynge meget uregelmæssige nedgravninger med en samlet udstrækning på ca. 5 × 3 m og med en største dybde på godt og vel 1 m under markoverfladen. Nedgravningerne var delvis fyldt med sten, hvoriblandt der var et sædvanligt

Tre hornspidser fra en ældre jernalders affaldsgrube, Bækbrogård, Dejbjerg sogn, udgravet i marts 1982. Foto: Zoologisk Museum, Kbh.

antal knusesten og kværnsten. Lerkarskårene manglède heller ikke, og de daterer fundet til periode I af førromersk jernalder, d.v.s. ca. 4-500 f.Kr. Bunden var temmelig leret, og inden gruberne blev fyldt med affald, har de formentlig været små lergrave, hvor man har hentet materiale til klinging af husvægge eller pottefremstilling. Denne forklaring synes i dette tilfælde særlig rimelig, da der nogle få hundrede meter længere mod nord har været større lergrave i nutiden.

Noget overraskende lå bunden af gruberne under grundvandspejlet, og til vores store forundring fandt vi i denne dybde tre spidser af oksehorn, som må have kunnet holde sig på grund af den høje grundvandstand. Organisk materiale bevares ellers dårligt i den vestjyske jordbund, og rester af forhistoriske husdyr hører absolut til sjældenhederne.

Kort efter udgravningen blev hornene bragt til Zoologisk Museum, hvor de siden er blevet konserveret. Landets store gamle ekspert i forhistorisk knoglemateriale, zoologen Ulrik Møhl, har behandlet fundet og skriver følgende i et brev om de tre hornspidser: »Det er jo kun den ydre, mere

holdbare del af hornet, der er bevaret, og denne del – som også er ret tætret – udviser et krumningsforløb og dimensioner, der meget nøje tilsvarede hornske-derne fra Grøntoft og Nørrekær, hvilket jo er såre rimeligt for to bestande fra samme tid og fra samme egnstype. Det er jo de forholdsvis »sure« jordbundsforhold i Vestjylland (uden for sidste israndslinje), der er årsag til bevaringen af horn/hår. Fra den østlige mere »basiske« del af landet har vi ikke slige fund, men til gengæld velbevarede knogler, som vi ofte savner fra de vestlige egne. Så den lille hornspecialitet, I har derovre, er i høj grad værd at agte på.«

De to fund af ialt 17 hornske-der fra Grøntoft og Nørrekær i Nr. Omme sogn, som hornene sammenlignes med, er udførligt beskrevet i »Årbøger for nordisk oldkyndighed og historie«, 1971, af henholdsvis professor C. J. Becker og Ulrik Møhl. Sidstnævnte skriver bl.a., at hvis man skal danne sig et billede af datidens okser, føler man berettiget usikkerhed, man får dog en fornemmelse af, at disse okser ikke har været særlig store d.v.s. langt fra de »primigene« typer, men dog betydeligt større end »dværgokser« fra jernalderens senere dele, eller de små fra middelalderen, altså næsten en »symbolsk« mellemstørrelse med lighedspunkter i eksempler fra midten af forrige århundrede. Som bedste sammenligningsgrundlag afbilder Møhl en J. Th. Lundbye tegning fra ca. 1840.

De tre hornspidser er ikke så velbevarede, at de tåler at blive udstillet, og på Zoologisk Museum er de kommet i bås med fundene fra Nørrekær og Grøntoft. Det er nemlig en gammel tradition, at dyrekno- gler fra udgravninger sendes til Zoologisk Museum til studium og opbevaring.

Skjern Museum

På Bundsbæk Mølle er der i årets løb blevet vist 3 skiftende udstillinger. I foråret vist udstillingen »Kaffe, the og chokolade«. I sommerferien blev udstillingen »Danske lokkefugle« vist. Udstillingen vakte betydelig lokal interesse og bevirkede, at Skjern Museum fik en lang række genstande vedr. jagt og fiskeri foråret. I denne forbindelse kan bl.a. nævnes 2 lokkesvaner, der har været benyttet til svanejagt på Ringkøbing Fjord.

Årets sidste udstilling hed »Vinden og Møllerne«. Udstillingen var udlånt af Langelands Museum.

Den arbejdsopgave, der nok har præget museets arbejde mest i 1982, er arbejdet på at bevare miljøet omkring det nu fredede DSB-vandtårn i Skjern by. Skjern Museum fik i foråret et meget fordelagtigt lejetilbud af generaldirektør Ole Andresen, DSB, således at Skjern Museum kunne benytte de to tidligere lokomotivførerboliger til bymuseum. Tanken er, at husene skal rumme museets administration samt vise Skjern og Tarms opståen og udvikling som stationsbyer langs med den vestjyske længdebane. En udvikling som det fredede vandtårn netop står som monument for.

Desværre kunne Skjern Byråd ikke tage endelig stilling til museumsprojektet, idet en udnyttelse af husene kræver en ændring af centerplanens § 15-rammer. Byrådet besluttede, at før det ville tage endelig stilling til museumsprojektet, ville det først høre borgernes mening i den forestående offentlighedsfase i forbindelse med kommuneplanens § 6 redegørelse.

Fra udstillingen »Danske lokkefugle« på Bundsbæk Mølle, som også havde det unge publikums interesse.

I efteråret 1982 har museets planer således været drøftet på borgermøder og i studiegrupper rundt om i kommunen.

For at gøre befolkningen opmærksom på de store muligheder museumsprojektet indebærer, er museet på forskellige måder gået aktivt ind i kommuneplandebatten. Således er der f.eks. blevet tegnet en plakat, hvor visionerne med området og de to huse i forbindelse med det fredede vandtårn vises.

Skjern Museum håber, at Skjern Byråd vil tage endelig stilling til museumsprojektet i foråret 1983.

Struer Museum

Inden for et halvt år modtog museet som gave to skibsmodeller til den lokale maritimhistoriske samling, museet er ved at opbygge. I november 1981 var det skonnerten »Amalie & Emma«, der oprindeligt var bygget i Thisted 1855 til købmand N. L. Thom-

sen, Doverodde. Modellen er udført af skipperen om bord, A. B. Hansen, der senere slog sig ned som fotograf i Struer. Modellen er skænket af hans barnebarn, fru Ave Kristensen, København. I forvejen kendte museet modellens eksistens, idet A. B. Hansen anvendte den som staffage, når han fotograferede søfolk i sit atelier.

I juni 1982 fik museet overrakt en model af everten »Hermann«, som i 1930erne var hjemmehørende i Struer, idet skibet fragtede tegl fra Gyldendal Teglværk i Salling rundt til Limfjordens små og store ladepladser. Senere fik »Hermann« hjemsted i Skive og endte som tangfisker på Lolland. Da tyske søfartshistorikere blev opmærksom på, at »Hermann« var den sidste bevarede tyske fragtevert af træ, blev skibet købt, grundigt restaureret og er i dag opstillet som museumsskib ved flodbredden i Itzehoe. Modellen er udført og skænket til museet af Alfred Pedersen, Struer, som bl.a. kendte skibet fra sin egen sejltid som bedstemand.

Alfred Pedersen (til højre) overdrager modellen af »Hermann« til museumsleder Benny Boysen.

»Fra en helt anden Tid« udsendt fra Struer Museums Forlag 1982.

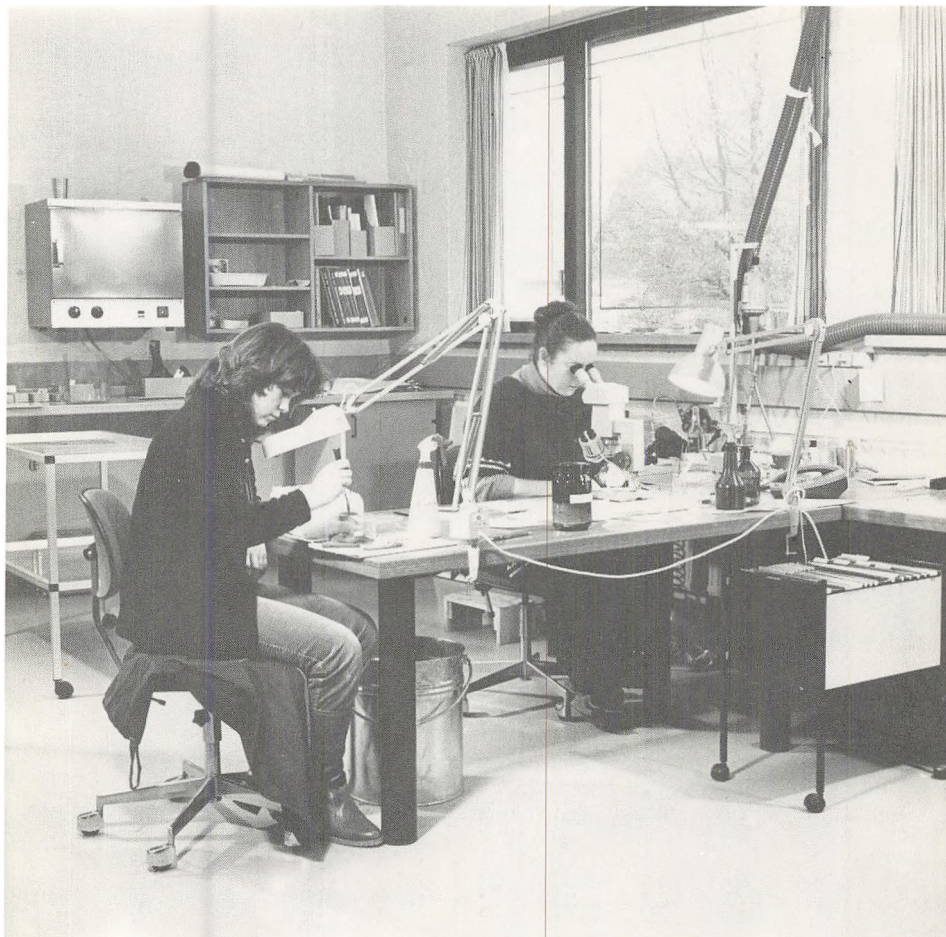
Til den maritime samling har museet endvidere fået foræret en fin samling flaskskibe, udført af Folmer Jønson, Struer, og en snarlig nyopstilling af søfartssamlingen er ved at blive en påtrængende opgave.

For bedre at kunne formidle den lokale historie i bogform har museet endvidere oprettet Struer Museums Forlag, og første udgivelse herfra er blevet et genoptryk af Gunnar Sandfelds klassiske købstads-historie »Fra en helt anden Tid«, som omhandler Struers udvikling fra 1855 til ca. 1900. Denne udgivelse forventes snarest at kunne følges op med 2. bind »Nye Tider« – Struers udvikling fra 1900 til 1920.

Konserveringsanstalten

for museerne i Ribe og Ringkjøbing Amter

Den fællesamtslige konserveringsanstalt har sit grundlag i en overenskomst mellem de to amtskommuner, som blev indgået i 1977.

Praktikant Lone Juhl (til venstre) og konservator Frances Roberts arbejder i metalrummet.

På det tidspunkt var der ikke truffet nogen afgørelse om konserveringsanstaltens beliggenhed, men Ølgod kommune stod i begreb med at bygge kulturhus og tilbød at udvide byggeriet med en bygning, som man ville indrette specielt til formålet og udleje til de to amter.

Konserveringsanstalten fandt således sit hjem i Ølgod i en lys og venlig nybygning, som rummer 500 kvadratmeter værksteder og specialrum. Rent geografisk var placeringen af salomonisk tilsnit – kun få kilometer fra amtsgrænsen og således lige nær ved (eller lige fjernt fra) de to amters museer.

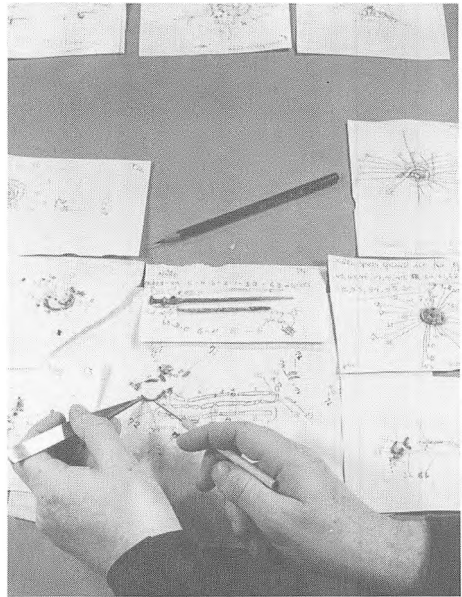
Men en konserveringsanstalt består ikke af bygninger alene. Fra januar 1980 begyndte ansættelsen af det faste personale, og dermed tog man fat på et nyt sæt problemer, idet konservatorer er sjældne fugle, og Ølgod ligger ikke just på hovedtrækrueten. Nu, efter små tre år, er situationen rimeligt afklaret, men i tidens løb har konserveringsanstalten haft adskillige englændere ansat.

Ligesom museerne er meget forskellige i størrelse og indhold, er også konserveringsopgaverne meget varierede. De går fra de arkæologiske fund af rav, ben, tak, læder, træ, glas, keramik, bronze, jern,

sølv osv. til nyere tids redskaber og værktøj, husgeråd, skind og læder, tekstiler og møbler. For at løse så forskelligartede opgaver er det nødvendigt, at konserveringsanstalten er veludstyret – dels med teknisk apparatur og hjælpemidler, men sandelig ikke mindst med dygtige fagfolk, som er i stand til at udføre arbejdet. Hvad det sidste angår, har vi haft stor glæde af vort gode forhold til de engelske konservatorskoler – og god nytte af de bekvemme rejseforbindelser mellem England og Esbjerg.

For at markere 5-års dagen for beslutningen om oprettelsen af konserveringsanstalten er vi for tiden i gang med at lave en plancheudstilling om institutionen og det arbejde, der foregår på den. Udstillingen stilles til rådighed for amternes museer, således at eventuelle interesserede kan få et indtryk af, hvad der foregår i konservatorernes lidt lukkede verden.

Der arbejdes med et puslespil af en bøjlenål fra bronzealderen, optaget som præparat i gravhøj i Hover ved Ringkøbing.

INDHOLD

Ellen Damgaard:

Et landskab fortæller kulturhistorie.

Jens Aarup Jensen:

Under Sønder Vium kirke.

Hans Rostholm:

Et vejanlæg fra 1500-tallet.

Rigmor Lillelund og Torben Skov:

Guldsmede i Ringkøbing indtil år 1800.

Peter Dragsbo og Kim Clausen:

Stationsbyundersøgelsen.

Benny Boysen:

Brud med en søfartstradition.

Maria Rytter:

Fundet af ukendte Blichermanuskripter.

Ulla Thyrring:

Blichermuseet på Herningsholm.

Glimt fra museernes arbejdsmark.

ISBN 87-88412-00-8